

Fakamatala Patiseti 2012-2013

Pule'anga 'o Tonga

"FAKATUPU FAINGAMÄLIE 'I HE NGAHI TAIMI FAINGATA'A"

Ko e fiefia 'a e timi 'Ikale Tahi hili 'enau ikuna'i 'a e timi 'a Falanise 'I he fe'auhi 'akapulu Ipu 'o Mamani 2011, 'aho 1 'Okatopa 2011, 'i he mala'e va'inga Uelingatoni.

**Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua
Nuku'alofa, Sune 2012.**

Tepile Fakahokohoko

NGAAHI FAKATĀTĀ	3
NGAAHI TEPILE.....	4
1 TALATEU.....	6
2 VISIONE FAKAFONUA KI HE FAKALAKALAKA	8
2.1 NGAahi TAUMU'A OLA.....	8
2.2 NGAahi KAVEINGA NGAUE TOKONI	8
3 KO E 'ATA 'O E PATISETI.....	9
4 NGAahi LILIU LALAHĪ KI HE PATISETI	12
5 VAKAI KI HE TU'UNGA LOLOTONGA.....	16
5.1 NGAahi A'USIA MEI HE NGAahi TAUMU'A OLA 'O E PALANI FAKAHOKO NGAUE FAKALAKALAKA 'A TONGA	16
5.2 FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA & MO E VAKAI KI HE KAHĀ'U.....	25
5.3 NGAahi MO'UA NŌ `A E PULE`ANGA.....	27
5.3.1 <i>Fakakatoa 'o e Mo'ua Nō 'a e Pule'anga 'i he 30 Sune 2012</i>	28
5.3.2 <i>Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga</i>	29
5.3.3 <i>Pa'anga Tefito 'o e Ngaahi Nō</i>	30
5.3.4 <i>Mo'ua Nō Fakalotofonua</i>	30
5.3.5 <i>Ngaahi Totongi Nō 'a e Pule'anga</i>	31
5.3.6 <i>Mo'ua Nō Atu</i>	32
5.3.7 <i>Ngaahi Nō Malu'i 'e he Pule'anga</i>	34
5.4 NGAahi POLE 'OKU FAKATOKANGĀ'I.....	39
6 KO E TALI 'A E PATISETI 'A E PULE'ANGA KI HE TU'UNGA LOLOTONGA.....	40
6.1 NGAahi ME'A MAHU'INGA 'OKU TOKANGA KI AI E PATISETI.....	40
6.1.1 <i>Fakalelei'i 'a e Fakalalalaka 'o e Sekitōa Taautaha</i>	40
6.1.2 <i>Fakalelei'i 'a e Langa Fakalalalaka 'i he Tukui Kolo</i>	40
6.1.3 <i>Fakalelei'i 'a e Pule Lelei</i>	41
6.1.4 <i>Fakalelei'i 'a e Ngaue mo e 'Aonga 'o e Sekitōa Pule'anga</i>	41
6.2 FOKOTU'UTU'U NGĀUE 'A E PULE'ANGA' KI HE NGAahi TAUMU'A OLA'	41
6.3 FAKAMA'OPO'OPO 'O E PATISETI 'ESITIMETI KI HE 2012/2013	52
6.3.1 <i>Fakamatala Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga</i>	52
6.3.2 <i>Pa'anga Humai mo e Tokoni</i>	54
6.3.3 <i>Ngaahi Fakamole mo e Totongi Nō Haohaoa</i>	54
6.3.4 <i>Fakapa'anga</i>	54
6.3.5 <i>Ngaahi Tefito'i Fakamole 'oku Fakapa'anga mei he ngaahi tokoni 'i he Patiseti</i>	55
7 AOFANGATUKU	60
FAKALAHĪ I : VAKAI KI HE TU'UNGA 'O E TSDF	61
1 FAKAMA'OPO'OPO MO E NGAahi NGAUE TEFITO.....	62
1.1 TEFITO'I NGAUE 'O E 2012/13.....	63
2 TALAMU'AKI	65
3 VAKAI KI HE TU'UNGA LOLOTONGA.....	67
3.1 VAKAI KI HE NGAahi TAUMU'A OLA 'E 9 'O E TSDF (TAUMU'A OLA)	67
3.2 VAKAI'I FAKATATAU KI HE NGAahi KAVEINGA NGAUE TOKONI 'E 4 'O E TSDF	78

FAKAMATALA TANAKI 1– FEKAINGA'AKI 'A E TSDF PEA MO E NGAahi PALANI NGAUE KEHE.....	82
4 FAKALAHII 2 – NGAahi TEFITO'I PALOPALEMA NA'E 'OHAKE MEI HE NGAahi 'OTUMOTU LOLOTONGA E TALANGA'I E PALANI FAKAFONUUA (TSDF)	84
FAKALAHII II: FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA MO FAKASOSIALE PEA MO E VAKAI KI HE KAHA'U	92
1 FAKALAKALAKA FAKAMAMANI LAHI MO E NGAahi FONUA KAUNGA'API	92
2 FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA & MO E VAKAI KI HE KAHA'U'	95
3 TU'UNGA 'O E NGAahi SEKITOA FAKATUPU KOLOA	98
3.1 SEKITOA NGOUE	99
3.1.1 Ngoue	100
3.1.2 Vao'akau	100
3.1.3 Toutai	101
3.2 SEKITOA FAKATUPU KOLOA	102
3.2.1 Keli'anga Maka	102
3.2.2 Ngaahi Koloa	102
3.2.3 Ma'u'anga 'uhila mo e vai	103
3.2.4 Ngaue Langa	104
3.3 SEKITOA NGAahi NGAUE	105
3.3.1 Whole Sale and Retail Trade Ngaahi Kautaha Fakalukufua mo e Fakamovetevete'	105
3.3.2 Ngaahi Hôtele & Falekai	105
3.3.3 Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	106
3.3.4 Ngaahi Pangikē	107
3.3.5 Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga	108
3.3.6 Ako, Mo'ui mo e ngaahi ngaue ki he tukui kolo	108
3.3.7 Fakafiefia, Anga Faka-fonua mo e Ngāue ki he Sipoti	108
4 PA'ANGA TALIFAKI MO E PALANISI 'O E FEHU'AKI PA'ANGA MO MULI	109
4.1 PA'ANGA TALIFAKI 'A E PULE'ANGA 'I MULI	109
4.2 PA'ANGA TOTONGI ATU KI MULI	110
4.3 PA'ANGA HU MAI MEI MULI	111
4.4 PALANISI 'O E FEHU'AKI PA'ANGA MO MULI	113
5 VAKAI KI HE TU'UNGA FAKAPA'ANGA	114
5.1 HIKIHIKI 'I HE TOTONGI KOLOA	114
5.2 LAHI 'A E PA'ANGA NGAUE 'I HE NGAahi PANGIKĒ	115
5.3 TUPU 'I HE NGAahi NŌ KI HE TAFa'AKI TAAUTAHA	115
5.4 NGAahi TOTONGI TUPU	117
5.5 FAKAFUOFUA KI HE KAHA'U	118
6 TU'UNGA LOLOTONGA FAKASOSIALE MO E FAKAKOLO	119
6.1 TU'UNGA LOLOTONGA 'OKU IAI 'A TONGA HE NGAahi TAUMU'A LANGA FAKALAKALAKA E MELENIUME(MDGs)	119
6.1.1 Liliu kuo hoko ki he Fa'unga e Kakai 'o Tonga	120
6.2 KO E TU'UNGA 'O E AKO	120
6.3 KO E TU'UNGA 'O E MO'UI	121
6.4 HOLOKI E NOFO MASIVA MO MALU'I E NOFO FAKASOSIALE	124
FAKALAHII III: FAKAMATALA FAKAPA'ANGA FAKALUKUFUA	125
1 FAKALAKALAKA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA	125

1.1	FAKALUKUFUA.....	125
2	PA'ANGA HUMAI MO E NGAahi PA'ANGA TOKONI	127
2.1	PA'ANGA HUMAI MEI HE TUKUHAU	127
2.2	TUKUHAU 'I 'O E VAHENGHA MO E TUPU	128
2.3	TUKUHAU NGAUE'AKI	128
2.4	TUKUHAU 'EKISIA.....	129
2.5	TUKUHAU 'I HE FEFAKATAU'AKI.....	130
2.6	PA'ANGA HUMAI 'IKAI TUKUHAU	130
2.6.1	<i>Pa'anga Humai mei he Pisinisi mo e Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga</i>	131
2.6.2	<i>Pa'anga Humai mei he Ngaue 'a e Pule'anga</i>	131
2.7	PA'ANGA HUMAI MEI HE NGAahi NGAUE LALAH 'A E PULE'ANGA.....	132
2.8	FAKAKATO 'O E PA'ANGA TOKONI KI HE 2012/2013.....	132
2.8.1	<i>Poloseki Tokoni</i>	132
2.8.2	<i>Pa'anga Tokoni ki he Patiseti</i>	133
3	PA'ANGA HUATU MO E NŌ HAOHAOA	133
3.1	KATO PA'ANGA HUATU MO E NŌ HAOHAOA.....	133
3.2	PA'ANGA HUATU KI HONO FAKALELE 'O E PULE'ANGA	134
3.2.1	<i>Ngaahi Vahenga</i>	134
3.2.2	<i>Pa'anga vahe'i atu ki he Vahenga Malolo</i>	135
3.2.3	<i>Totongi Koloa mo e Ngaue</i>	135
3.2.4	<i>Totongi Tupu</i>	136
3.2.5	<i>Tokoni mo e Ngaahi Monu'ia</i>	136
3.3	PA'ANGA HUATU KOLOA LALAH	137
4	FAKAPA'ANGA	137
5	NGAAHI FAKA'ATĀ KI HE TUKUHAU MO E TUTE	139
	FAKALAH IV: NGAahi POLOSEKI FAKALAKALAKA.....	140
1	TOKONI FAKALAKALAKA 'I HONO VAHEVAHE KI HE NGAahi VAHEFONU	140
1.1	KO E NGAahi POLOSEKI 'OKU FAKAHOKO 'I TONGATAPU	140
1.2	NGAAHI POLOSEKI 'OKU FAKAHOKO 'I VAVA'U.....	141
1.3	NGAAHI POLOSEKI 'OKU FAKAHOKO 'I HA'APAI	142
1.4	NGAAHI POLOSEKI 'OKU FAKAHOKO 'I 'EUA	143
1.5	NGAAHI POLOSEKI 'OKU FAKAHOKO 'I NIUATOPUTAPU MO NIUAFO'OU	143
	NGAAHI FAKAMATALA TOKONI.....	145

Ngaahi Fakatātā

FAKATĀTĀ 1 - TUPU FAKA'EKONŌMIKA 2002/2003 KI HE 2013/2014 'I HONO FAKAKAU/'IKAI FAKAKAU 'A E NŌ KI HONO TOE LANGA 'O NUKU'ALOFA' MO E FAKALELEI KI HE HALA PULE'ANGA'	25
FAKATĀTĀ 2 - NGAahi MO'UA NŌ 'A E PULE'ANGA KI HE FAKALUKUFUA 'O E NGAahi KOLOA MO E NGAUE FAKALOTOFONU 'I HE 30 SUNE 2012	29
FAKATĀTĀ 3- NGAahi MO'UA NŌ KI TU'APULE'ANGA MEI HE NGAahi KAUTAHA 'OKU FAI MEI AI 'A E NŌ	29
FAKATĀTĀ 4 - NGAahi MO'UA NŌ KI TU'APULE'ANGA 'I HE PA'ANGA TEFITO - SUNE 2011 AND SUNE 2012...	30
FAKATĀTĀ 5- KAU MA'U PONITE 'A E PULE'ANGA (%) 'I HE 30 SUNE 2012.....	31
FAKATĀTĀ 6- TOTONGI NŌ FAKA-KATO (TOPM) TA'U FAKAPA'ANGA 2010/2011 - 2021/22	32

FAKATĀTĀ 7 - NGAahi MO'UA NŌ 'A E NGAahi KAUTAHA 'A E PULE'ANGA MO E KAUTAHA KEHE MEI HE PULE'ANGA (%) 'I HE 30 SUNE 2012.....	34
FAKATĀTĀ 8 - NGAahi MO'UA NŌ MALU'I 'E HE PULE'ANGA MO E KAUTAHA NA'E NŌ (%) 'I HE 30 SUNE 2012	34
FAKATĀTĀ 9 - VAKAI KI HE HIKIHIKI 'O E TOTONGI KOLOA HE KAHA'U E NGAahi FONUA E PASIFIKI	94
FAKATĀTĀ 10 - VAKAI KI HE TUPU FAKA'EKONOMIKA HE KAHA'U E NGAahi FONUA E PASIFIKI	94
FAKATĀTĀ 11 –TUPU FAKA'EKONŌMIKA (GDP) 2002/2003 KI HE 2010/2011- FAKAKAU AI PEA 'IKAI FAKAKAU AI 'A E NŌ SIAINA.....	95
FAKATĀTĀ 12 - KO E MAHU'INGA FAKAKĀTOA 'O E KOLOA NGAOHI FAKALOTOFONUA' MO HONO VAHEVAHE 'O E FAKAMOLE FAKA'API KI HE TOKOTAHA MEI HE 1993/1994 KI HE 2010/2011 (TU'UNGA TOTONGI KOLOA 'O E 2010/1011).....	97
FAKATĀTĀ 13 - TOKONI 'A E NGAahi SEKITOA KI HE GDP (%), 2010/2011	99
FAKATĀTĀ 14 – TUPU 'A E SEKITOA TOUTAI.....	101
FAKATĀTĀ 15 – TUPU 'I HE SEKITOA NGAOHI KOLOA (%).....	103
FAKATĀTĀ 16 - TOKONI 'A E NGAahi KAUTAHA FAKALUKUFUA MO E FAKAMOVETEVE'E' KI HE FAKALUKUFUA 'O E KOLOA & NGĀUE FAKALOTOFONUA'	105
FAKATĀTĀ 17 - PA'ANGA MEI HE TAKIMAMATA MO E TOKOLAHI E KAU FOLAU'EVE'EVA	106
FAKATĀTĀ 18 - PA'ANGA TALIFAKI 'A E PULE'ANGA 'I MULI.....	110
FAKATĀTĀ 19 - TOTONGI KOLOA HU MAI MEI TU'APULE'ANGA (FAKAKATOA FAKATA'U)	111
FAKATĀTĀ 20 - TALAFI PA'ANGA TAAUTAHA MEI MULI	111
FAKATĀTĀ 21 - LĪ PA'ANGA MEI MULI MO E KOLOA HU MAI MEI MULI (FAKAKATOA FAKATA'U).....	112
FAKATĀTĀ 22 - TALAFI PA'ANGA MEI MULI MO E KOLOA HU MAI MEI MULI (FAKAKATOA FAKATA'U).....	113
FAKATĀTĀ 23 - PALANISI 'O E FEHU'AKI PA'ANGA MO MULI (FAKAFUOFUA OET)	113
FAKATĀTĀ 24 - HIKIHIKI 'I HE TOTONGI KOLOA FAKATA'U, FEPUELI 2008 – FEPUELI 2012.....	114
FAKATĀTĀ 25 - PA'ANGA 'I HE NGAahi PANGIKĒ	115
FAKATĀTĀ 26 - TUPU 'I HE NGAahi NŌ KI HE TAF'A'AKI TAAUTAHA	116
FAKATĀTĀ 27 - PA'ANGA NGAUE 'A E NGAahi PANGIKĒ MO E TUPU 'I HE NGAahi NŌ.....	117
FAKATĀTĀ 28 - TUPU 'I HE FAKAHU PA'ANGA.....	118
FAKATĀTĀ 29 TOTONGI TUPU 'I HE NŌ.....	118
FAKATĀTĀ 30 - TU'UNGA 'IAI 'A E MDG 'I HE 2011.....	119
FAKATĀTĀ 31 - NGAahi 'UHINGA TU'U KI MU'A 'E 4 'O E MATE 'I TONGA HE 2006-2010.....	122
FAKATĀTĀ 32 - PA'ANGA HUMAI MEI HE TUKUHAU 2012/13 (\$MILIONA).....	128
FAKATĀTĀ 33 - TUKUHAU 'EKISIA (\$MILIONA)	130
FAKATĀTĀ 34 - PA'ANGA HUMAI 'IKAI TUKUHAU (\$MILIONA)	132
FAKATĀTĀ 35 – FAKAMOLE KI HE 2012/13.....	134
FAKATĀTĀ 36 - NGAahi PA'ANGA HUATU KIHE FAKAMOLE LALAHI KI HE TOTONGI KOLOA MO E NGAUE (\$MILIONA).....	136

Ngaahi Tepile

TEPILE 1: KATOA PATISETI – PULE'ANGA MO E TOKONI KI HE NGAahi TAUMUÁ OLA (TOP\$M)	10
---	----

TEPILE 2: TEFITO'I FAKAMATALA FAKA'EKONOMIKA MO E FAKAPA'ANGA:	11
TEPILE 3: NGAahi LILIU LALAHi Ki HE PATISETI 2012-2013 FAKAHOA Ki HE 2011-2012.....	12
TEPILE 4: FAKAHOA 'A E TU'UNGA 'O E NGAahi NO Ki HE NGAahi TAKETI 'A E PULE'ANGA.....	28
TEPILE 5: NGAahi MO'UA NŌ 'A E NGAahi KAUTAHA 'A E PULE'ANGA MO E KAUTAHA KEHE MEI HE PULE'ANGA.....	33
TEPILE 6: FAKAIKIKI E NGAahi FAKAHOA 'O E MO'UA NŌ 'A E PULE'ANGA	35
TEPILE 7: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA NŌ Ki HE NGAahi LANGA FO'OU	37
TEPILE 8: POLOSEKI FAKALAKALAKA 'O E NGAahi HALA PULE'ANGA	38
TEPILE 9 : PA'ANGA HUMAI MO E PA'ANGA HUATU 'I HE SITETISITIKA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA (GFS) (PA'ANGA MO E KOLOA T\$ MILIONA).....	52
TEPILE 10 : NGAahi FAKAMOLE MEI HE TOKONI FAKAPOTUNGAUE (TOKONI FAKAPA'ANGA MO E KOLOA T\$ MILIONA).....	56
TEPILE 11 : FAKAMOLE MEI HE NGAahi TOKONI MEI HE NGAahi HOA TOKONI FAKALAKALAKA (TOKONI FAKAPA'ANGA MO E TOKONI KOLOA)	58
TEPILE 12 : TUPU FAKA'EKONOMIKA.....	98
TEPILE 13 : KO E TUPU FAKALAKALAKA Ki HE SEKITOA NGOUE (LILIU HE PĒSETI) (2011/2012 PEA MO E FAKAFUOFUA Ki HE KAHA'U)	100
TABLE 14 : TUPU FAKA'EKONOMIKA 'I HE SEKITOA FAKATUPU KOLOA (FAKAFUOFUA KONGA KIMU'A 2011/2012).....	102
TEPILE 15 : FAKALUKUFUA 'OE KOLOA FAKALOKOFONUA MEI HE SEKITOA HONO TOLU (2011/12 MO E SIOATU KIHE KAHA'U) FAKAMAHU'INGA'I 'IE TU'UNGA TOTONGI KOLOA 'O E 2010/11.	105
TEPILE 16 : FAKAKĀTOA 'O E FĀNAU AKO LESISITA Ki HE LAUTOHI SI'I MO E KOLISI	120
TEPILE 17 : NGAahi ME'AFUA Ki HE TU'UNGA 'O E MO'UI.....	122
TEPILE 18 : PALANISI FAKAPA'ANGA FAKALUKUFUA (\$MILIONA).....	126
TEPILE 19: FAKALUKUFUA PA'ANGA HUMAI MO E TOKONI (\$MILIONA)	127
TEPILE 20: TUKUHAU VAHENGHA MO E TUPU (\$MILIONA)	128
TEPILE 21: TUKUHAU NGAUE'AKI (\$MILIONA).....	129
TEPILE 22: TUKUHAU 'EKISIA (\$MILIONA).....	129
TEPILE 23: TUKUHAU 'I HE FEFAKATAU'AKI (\$MILIONA).....	130
TEPILE 24 : PA'ANGA HUMAI 'IKAI TUKUHAU (\$MILIONA).....	131
TEPILE 25: PA'ANGA HUMAI MEI HE PISINISI MO E NGAahi KOLOA 'A E PULE'ANGA (\$MILIONA)	131
TEPILE 26 : PA'ANGA TOKONI Ki HE PATISETI Ki HE 2010/2011 - 2012/2013.....	133
TEPILE 27: NGAahi FAKAMOLE MO E TOTONGI NŌ (\$MILIONA).....	133
TEPILE 28: NGAahi VAHENGHA 2010/11 - 2012/13 (\$MILIONA)	135
TEPILE 29 : FAKAFUOFUA Ki HE FAKAPA'ANGA FAKALUKUFUA (\$MILIONA).....	138
TEPILE 30 : VAHEVAHE 'O E NGAahi POLOSEKI : TONGATAPU	141
TEPILE 31 : NGAahi POLOSEKI 'OKU FAKAHOKO 'I VAVA'U	142
TEPILE 32 : VAHEVAHE 'O E NGAahi POLOSEKI - HA'APAI	143
TEPILE 33 : VAHEVAHE 'O E NGAahi POLOSEKI - 'EUA.....	143
TEPILE 34 : VAHEVAHE 'O E NGAahi POLOSEKI - NIUATOPUTAPU	144

1 TALATEU

Na'e kamata 'a e Pule'anga fo'ou ni 'i Sanuali 2011 'i he taimi na'e feinga ai 'a e fonua ke fakaakeake mei he ngaahi uesia 'o e palopalema faka'ekonomika fakamamani lahi pea mo e fakalotofonua. Talu mei ai ne mau fo'u leva 'a e Palani Fakahoko Ngaue Fakalalakalaka 'a Tonga (Tonga Strategic Development Framework-TSDF) 2011-2014 ke tataki 'aki kimautolu ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue ma'ae kakai, mo e feinga ke lava 'o matu'uaki 'i he taimi faingata'a faka'ekonomika mo fakapa'anga lolotonga ni.

Ko 'emau fuofua patiseti 'i he 2011/2012, na'e fakamamafa ia ki ha patiseti fakapotopoto pea lelei hono pule'i 'a hotau ivi fakapa'anga fakangatangata koe'uhi ke fakafoki kitautolu ki ha tu'unga fakapa'anga 'oku pau ange. Na'a mau lava lelei 'o alea'i 'a e pa'anga tokoni patiseti ke fakafetaulaki mo 'etau ngaahi polokalama liliu pea mo pukepuke 'a e tu'uma'u 'a hotau tu'unga fakapa'anga. Kuo mau lava ke leva'i lelei 'a e pule'i 'o e patiseti pea 'e iku ke ma'u ha toenga pa'anga 'oku 'i he tu'unga 'oku fakafiemale 'i he 'osi 'a e ta'u pea 'i ai ha pa'anga ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi ngaue fakatu'upake na'e 'ikai ke 'ilo'i ki mu'a, neongo, ko e tu'unga fakakatoa 'o 'etau pa'anga 'e kei faingata'a pe.

Na'e ha 'i hono vakai'i 'o e Palani Fakahoko Ngau'e ne mau lava 'i he patiseti 2011/2012 'o toe tanaiki mai e pa'anga fakalotofonua mo e pa'anga tokoni mei muli 'o fakahoko 'aki e ngaahi ngaue kehekehe 'a ia 'oku ha 'i he fakamatala to'oto'o me'a lalahi 'o e patiseti. Ne hanga ai hono vakai'i faka'ekonomika, 'o toe fakapapau'i mai 'oku tupu 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua mei he ngaahi ngau'e langa na'e fai, 'o fakapa'anga mei he no mo e pa'anga mei muli. Loua 'a e ongo vakai'i ko 'eni ('o e Palani Fakahoko Ngaue mo e tu'unga fakalalakalaka faka'ekonomika mo e fakasosiale) 'oku fakapapau'i mai ai 'a e mahu'inga 'o e Palani Fakahoko Ngaue, ka 'oku fiema'u ia ke tuku 'a e tokanga ki he ngaahi tefito'i ngaue mahu'inga, kae'oua 'e feinga ke tufotufa iiki 'a ho tau ivi ki he ngaahi ngaue kotoa pe. 'Oku fiema'u ke fakalelei'i 'a e tu'unga 'o 'etau tupu faka'ekonomika pea ke fakapapau'i ko e ngaahi ola 'oku ma'u mei ai, 'oku tufotufa lelei 'i he fonua katoa.

Ko e patiseti 2012/2013 ne fa'u'aki ia 'a e kaveinga ko e "**Fakatupu Faingamalie 'i he Ngaahi Taimi Faingata'a**". 'Oku hokohoko atu 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue patiseti mei he kuohili ke fakapapau'i 'oku tau nga'unu ki ha tu'unga fakapa'anga mo e no 'oku tolonga ha ngaahi taimi neongo 'a e ngaahi pole faingata'a fakalotofonua mo fakamamani lahi 'oku tau fehangahangai mo ia.

'Oku lave'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ngaue fo'ou kuo fakafatongia'aki ia 'e hotau pule'anga fakatemokalati fo'ou, pea mo e lahi ange 'a e ngaahi fiema'u mo e ngaahi me'a 'oku amanaki ki ai 'a e kakai. Ko hono mo'oni, ko e 'taimi faingata'a mo anga kehe eni' 'i hotau hisitoli'a. 'Oku kei tukupa ai 'a e Pule'anga ke fakalelei'i 'a e anga 'o e fakamol'e, 'aki 'a hono fakahoko lelei hono ngaahi tefito'i fatongia, pea mo afe'i 'ene pa'anga mo hono ngaahi ivi ngaue mei he ngaahi sekitoa 'oku 'ikai ke fu'u mahu'inga ki he ngaahi sekitoa 'oku mahu'inga ange ke faka'ai'ai 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika fakalotofonua ke ma'olunga ange 'a e fakahoko ngaue ki he kakai, pea ke a'usia 'a e tupu faka'ekonomika 'oku vave ange pea tu'uloa.

Ne tokoni foki 'a e ngaahi pa'anga tokoni patiseti kuo ma'u mei he ngaahi fonua mo e ngaahi kautaha hoa ngaue fakalalakalaka ke pukepuke 'a e tu'unga 'oku fiema'u ki he fakamole 'a e pule'anga. Ka kuopau ke mo'ui pe 'a Tonga 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai 'i he me'a pe 'oku ne ma'u ke fakapapau'i 'oku tolonga 'a 'ene tu'unga faka'ekonomika. 'Oku tui 'a e Pule'anga 'oku fiema'u ke lahi ange 'a e ngaue ke fakahoko 'i hono ngaahi fatongia ki he kakai, pea ke fakalahi 'a e ngaue faka'ekonomika 'aki 'a e patiseti 'oku ala ma'u. 'I he taimi

tatau 'oku hounga'ia aipe 'a e Pule'anga 'i he ngaahi tokoni 'a hono ngaahi hoangaue 'i he langa fakalalakala.

Ka 'e 'ikai lava 'a e Pule'angá 'o fakahoko 'a e ngaahi me'a kuo ha 'i 'olungá tokotaha pe. 'I he taimi faingata'a koia 'oku tau foua, 'oku lahi ange e fiema'ú mei he liliu, pe mei he anga hono fili 'e he kakaí honau kau takí; 'oku fiema'u ke malohi mo 'ata ki tu'a 'a e fekau'aki 'a e Pule'anga 'o e 'aho ko ia mo e kakaí. 'Oku fiema'u kitautolu kotoa ke hiki hake 'etau tokoni 'aki 'a hono hiki hake 'a e tu'unga fakapalofesinale 'etau ngaué. 'Oku fiema'u ai 'a e 'ngaahi liliu 'oku makehe mei he angamahení, pea mo e liliu 'etau founga ngaué ke fononga fakataha mo e ngaahi liliu fakapolitikalé. 'Oku fakataumu'a 'a e Patiseti ke tokoni'i 'a e ngaahi ngaue fakalalakala ko'eni ka ko e konga pe ia 'o e founga ngaué. 'E toki lava pe 'e he Patiseti 'o tokoni mo'oni kapau te tau fakapapau'i 'e kehe ai 'a e mo'ui 'a e kakai 'oku tau fua fatongia ki aí.

Ko 'eku faka'amu, ke hoko 'a e Patiseti ko 'eni ko ha toe sitepu kimu'a 'i he hala loloa 'o e ngaahi liliu 'oku fou ai ho tau Pule'anga, ke fakapapau'i 'oku tau "***Fakatupu Faingamalie 'i he Ngaahi Taimi Faingata'a***".

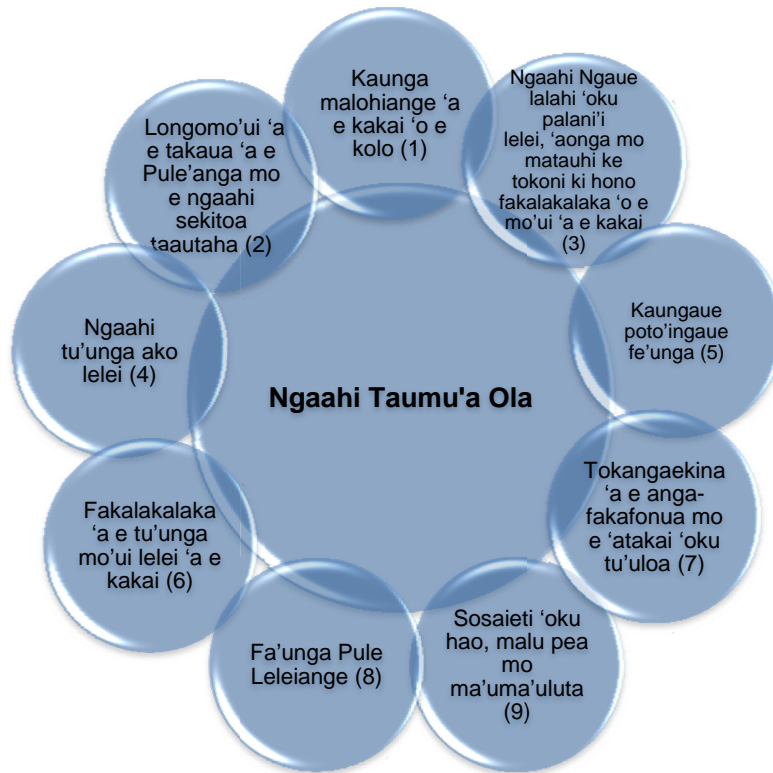
.....
Hon. Lisiate 'Aloveita 'Akolo
Minisita Pa'anga mo e Palani Fakafonua

2 VISIONE FAKAFONUUA KI HE FAKALAKALAKA

“Ke langa mo faka'ai'ai ha sosaieti 'oku fakamaau totonu, vahevahe taau mo tupulaki ke ta'imalie ai 'a e kakai 'o Tonga 'i he mo'ui lelei, melino, uoungataha mo tu'umalie ke a'usia 'enau ngaahi 'amanaki”.

2.1 Ngaahi Taumu'a Ola

Ko e visone 'a e Pule'anga 'i he Palani Fakahoko Ngaue Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF) 'e a'usia ia 'i hono fakahoko 'a e ngaahi taumu'a ola ko 'eni:

2.2 Ngaahi Kaveinga Ngaue Tokoni

Ko e ngaahi Taumu'a Ola 'e fakahoko'aki 'a e ngaahi kaveinga ngaue tokoni ko 'eni:

Hokohoko atu 'a e lalaka ki ha pule'anga 'oku fakapotopoto mo toe leleiange 'aki 'ene takiekina 'o hono ngaahi tefito'i fatongia; ngaue vaofiangae, fakahoko fatongia leleiange, pea mo ngaue lelei'aki 'a e koloa 'a e fonua.

Fakalalakaka 'a e 'ataakai faka'ekonomika fakalukufua mo e pule'i 'o e ngaue fakapa'anga kau ai hono fakalelei'iange 'a e ngaahi ngaue ki he pa'anga humai ke fakapapau'i 'oku potupotu tataua pea malava ke fakapa'anga'aki 'ene ngaahi ngaue.

Fakapapau'i 'oku tolonga mo taliui 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga pea ka tuha pea toki fakalele ko ha pisinsi taautaha.

Fakapapau'i 'oku faaitaha 'a e fengae'aki 'a e pule'anga pea mo e ngaahi hoa ngaue ki he langa fakalalakaka.

3 KO E 'ATA 'O E PATISETI

Ko e “Palani Fakahoko Ngaue Fakalalakala ‘a Tonga” (TSDF) ‘oku ne fakahoko mo tataki ‘a e ngaahi Potungaue ‘i he’enua tufotufa patiseti pea mo e fiemaú koia ke pou pou ki he taumuá kuo fokotuú ke *“Fakatupu Faingamalie ‘i he Ngaahi Taimi Faingata’a”*

Ko e Patiseti 2012/13 ‘oku makatu’unga ia he taumuá ngaue tefito mo e ngaahi tuútuú ni fakapaánga é ono:

Tefito’i Taumu’a ngaue:

- Fakalalakala’i ‘a e mo’ui fakalalakala ‘a e sekitoa taautaha (ki hano fakalahi ‘a e tupu faka’ekonomika)
- Fakalalakala’i ‘a e mo’ui fakalalakala í he mo’ui fakakolo (ke hakeakii á e tuúnga nofo á e kakai)
- Fakalahi ‘a e Pule Totonu (ke áta ki tuá)
- Fakalalakala’i ‘a e lelei ange mo e anga ngaue á e sekitoa fakapuleánga (ke fakalalakala founa fakahoko ngaue ki he kakai).

Ngaahi Me’afua Fakapa’anga:

- Fakapotopoto’i ‘o e Fakamole
- Fakahoko founa tanaki paánga hu mai ‘oku ‘ikai kaunga kovi mo ngaue’aki á e mama he paánga hu mai
- Fakalalakala’i fakahoko fatongia mo hono tauhi ngaahi koloa
- Tauhi ngaahi no he tuúnga fakafaingamalie pea fakatokangaía foki á e “tu’utu’uni ‘ikai toe Nō Foóu”
- Hoko atu pe ngaue fakalelei ki he ngaahi Kautaha Fakapuleánga
- Fakalalakala’i fengaue’aki mo e ngaahi fonua mo e ngaahi kautaha tokoni ki he lelei hono ngaue’aki pe ngaahi tokoni

Katoa paánga ke ngaueáki é he Puleánga: \$225.9 miliona á ia óku í ai á e \$179.9 miliona á e Puleánga (kau ai á e \$22.5 miliona tokoni mai ki he patiseti) mo e \$46.0 miliona ki he polokalama fakalalakala.

Katoa Patiseti (paánga tanaki kiai mo e tokoni íkai ko e paánga): \$332.2 miliona á ia ko e tokoni kehe ‘ikai ko e paánga fe’unga mo e \$106.3 miliona.

Tepele 1: Katoa Patiseti – Puleánga mo e Tokoni ki he ngaahi Taumuá Ola (TOP\$m)

Ngaahi Taumu'a Ola	2012/2013				
	Pule'anga	Tokoni paánga	Tokoni koloa	Katoa tokoni pa'anga & koloa	Katoa paánga puleánga mo e tokoni fakalalakaka
1. Kaunga malohiange 'a e kakai 'o e kolo	8.8	5.4	1.9	7.2	16.0
2. Longomo'ui 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha	13.0	7.4	2.0	9.4	22.5
3. Ngaahi Ngaue lalahi 'oku palani'i lelei, 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka 'o e mo'ui 'a e kakai	6.6	3.6	60.3	63.9	70.5
4. Ngaahi tu'unga ako lelei	30.9	14.3	15.6	29.9	60.8
5. Kaungaue poto'ingau fe'unga	1.0	0.8	-	0.8	1.8
6. Fakalalakaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai	21.4	4.8	0.8	5.5	26.9
7. Tokangaekina 'a e anga-fakafonua mo e 'ataakai 'oku tu'uloa	2.9	1.7	21.6	23.3	26.3
8. Fa'unga Pule Leleiangae	80.4	3.9	3.6	7.4	87.9
9. Sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta	14.9	4.3	0.5	4.7	19.6
Katoa	179.9	46.0	106.3	152.3	332.2

Tepile 2: Tefito'i Fakamatala Faka'ekonomika mo e Fakapa'anga:

	2010/2011	2011/2012	2012/2013
<i>Tupu haohaoa Faka'ekonomika</i>	4.7%	-0.2%	0.4%
<i>Tupu faka'ekonomika ikai haohaoa \$ miliona¹</i>	783.4	781.5	784.5
<i>(pēseti ó e GDP)</i>			
<i>Katoa Pa'anga Humai Fakalotofonua</i>	20.7%	18.3%	20.1%
<i>Katoa Pa'anga Tokoni ki he Patiseti</i>	3.3%	3.6%	2.9%
<i>Katoa Pa'anga Tokoni</i>	3.7%	5.0%	5.7%
<i>Katoa Tokoni 'ikai Pa'anga</i>	16.4%	17.2%	13.5%
<i>Katoa Pa'anga Huatu Patiseti²</i>	42.8%	38.2%	42.4%
<i>Katoa Nō Pule'anga</i>	39%	45%	45%
<i>Tu'unga Totongi Nō</i>	3%	2%	3%

¹ Ko e tupu faka'ekonomika haohaoa 'oku fakafuofua ki he 2010/2011. Ko e fakafuofua 'oku makatu'unga ki he tu'unga totongi koloa tu'uma'u

² Katoa pa'anga pule'anga tanaki ki ai 'a e tokoni pa'anga mo e koloa.

Mau'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

4 NGAahi LILIU LALahi KI HE PATISETI

Tepile 3: Ngaahi Liliu Lalahi ki he Patiseti 2012-2013 fakahoa ki he 2011-2012

Vouti	Potungaue	*Patiseti Faka-angaanga ki he 2012/2013	Ngaahi Fakamatala Makehe
01	'Ofisi Palasi	5,393,477	* Pule'anga 'o Tonga: holo 'aki e \$0.6m mei he 2011/2012 mei he holo 'a e fefolau'aki fakatu'apule'anga 'aki 'a e \$0.5m * Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: fakalahi 'aki e \$0.7m ke fakapa'anga 'aki e ngaahi naunau mo e naunau fale e Palasi
02	Fale Alea	4,361,600	* Pule'anga 'o Tonga : kei tu'u tatau pe 'a e Patiseti 'o e 2011/12 * Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: fakalahi 'aki 'a e \$0.4m makatu'unga he ngaahi polokalama ngaue fo'ou ki he Fale Alea
03	'Ofisi 'Atita	1,196,629	* Pule'anga 'o Tonga: Fakalahi 'aki 'a e \$0.07m ke fakahoko'aki 'a e ngaue ha 'atita tau'ataina mei muli.
04	Komisiona 'o e Va mo e Kakai	165,520	* Pule'anga 'o Tonga: Fakalahi 'aki 'a e \$0.04m mei he 2011/2012 ke fakapa'anga 'aki 'a e kaungaue kuo tanaki fo'ou ki he potungaue
05	Potungaue Ngaahi Ngaue ki Muli mo e Fefakatau'aki	8,084,465	* Pule'anga 'o Tonga: holo'aki e \$1.1m mei he makatu'unga hono holoki e fakamole ki he ngaahi 'ofisi Tonga ki muli 'i Lonitoni mo Uelingatoni. * Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Fakalahi 'aki e \$0.6m makatu'unga hono fakapa'anga e 'ofisi Tonga ki muli 'i Tokio 'a ia 'oku fakapa'anga mei he Pa'anga Talasiti 'a Tonga.
06	Tau Malu'i Fonua 'a Tonga	8,639,000	* Pule'anga 'o Tonga: Fakalahi 'aki e \$0.5m ke fakapa'anga 'aki e fakamole fo'ou ki he 'inasi 'a e pule'anga ki he vahenga malolo 'a e Tau Malu'i Fonua 'a Tonga. * Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Fakalahi 'aki e \$1.3m makatu'unga he pa'anga tokoni mei he Tau Malu'i Fonua 'o 'Aositelelia \$0.3m, Kau Tau Malu'i ki Afganistan \$0.8m pea mo e fakamole ki he fakalelei e ngaahi vaka Tau Malu'i Fonua 'a Tonga(\$0.2m)
07	'Ofisi Palemia	26,619,424	* Pule'anga 'o Tonga: holo'aki e \$1.8m makatu'unga he Fa'unga fo'ou 'o e Potungaue 'o e Potungaue pea mo hono fakahiki 'o e ngaahi fatongia ki he Potungaue 'o e ngaahi ngaue fakaloto fonua * Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Fakalahi 'aki e \$13m makatu'unga he polokalama tokoni fo'ou koe Poloseki Keipolo 'a Tonga \$19m (fatongia 'o e 'Iuniti Fetu'utaki mo e Ngaahi Fakamatala 'oku fakakau ki he ngaahi fatongia 'a e 'Ofisi Palemia).

08	Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	64,273,138	<p>*Pule'anga 'o Tonga: Fakalahi makatu'unga he hiki hake 'a e totongi no ki he 2012/2013. Ngaahi polokalama ngaue ne fakalahi hono patiseti 'oku kau ai e pa'anga tokoni ki he Vahenga Fili \$2m, pa'anga tokoni ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai ko ha kautaha fakapule'anga \$0.24m, Pa'anga Vahenga Malolo Fakafonua \$1m. Ngaahi Polokalama ngaue fo'ou 'oku kau ai e Tokoni Pa'anga ki he Fakamaketi 'o e ngoue \$1m, mo e vahenga mo e fakamole ki he 'Ofisi 'o e 'Eiki Sanisela \$0.6m. Ko e ngaahi tokoni 'oku tu'uma'u pe 'i he \$1.6m (telifi 'uhila \$0.5m, ngaahi monomono maama 'uhila hala \$0.4m Fefolau'aki vakatahi fakalotofonua \$0.24m, fefolau'aki vakapuna fakalotofonua \$0.2m, Ngaahi Tokoni pe 'a e Pule'anga \$0.3m)</p> <p>*Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Holo 'aki e \$49m ki he \$14m makatu'unga mei he holo 'a e no mei Siaina.</p> <p>*Ngaahi Polokalama Tokoni fo'ou 'oku kau ai e tokoni pa'anga mei Siaina \$1m, tokoni mei Siapani ki he tukuiikolo (GGP) \$1.2m, Falemahaki Niuatoputapu \$2.0m, Ngaahi Polokalama tokoni ki he kakai 'oku nau tu'u lavea ngofua ki he tafa'aki fakasosiale \$1.0m, Ngaue ki he Langalanga hake 'o Niuatoputapu \$1.4m pea mo e no \$5.1m. Pa'anga tokoni ki he Peaukula Niuatoputapu \$0.9m, Pa'anga Tokoni mei 'Iunioni 'Iulope \$0.5m pea mo e ngaahi poloseki iiki kehe pe.</p>
09	Potungaue Pa'anga Hu Mai	5,580,300	<p>*Pule'anga 'o Tonga: 'Ikai ha liliu ki he 'enau patiseti mei he ta'u 2011/12</p> <p>*Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Hiki 'a e patiseti mei he \$0.1m ki he \$1.5m makatu'unga mei he fakapa'anga 'o e ngaahi misini faka'ata ki he ngaahi koloa hu mai \$1.0m ki he tafa'aki e Kasitomu mo e Fefakatau'aki. Ko e hiki haohaoa ko e \$0.5m tu'unga he ngaahi poloseki kehe.</p>
10	Potungaue ki he Ngaahi Kautaha 'o e Pule'anga	4,420,000	<p>*Pule'anga 'o Tonga: 'Ikai ha liliu ki he patiseti 2011/12</p> <p>*Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Hiki mei he \$0m ki he \$3.75m ki he Polokalama Tokoni ki he ma'u'anga 'uhila ki he ngaahi kolo ki 'uta \$3.5m pea mo e Polokalama Tokoni ki he Vao'akau 'a Tonga \$0.25m.</p>
11	Potungaue Fefakatau'aki, Takimamata mo e Ngaue 'a e Kakai	12,996,444	<p>*Pule'anga 'o Tonga: Hiki 'aki e \$1.0m makatu'unga he polokalama ngaue fo'ou ki he Takimamata (Tonga Tourist Authority), pea mo e \$0.5m ki he ngaahi polokalama ngaue fo'ou 'a e potungaue.</p> <p>* Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Hiki mei he \$3.4m ki he \$7.19m makatu'unga he ngaahi tokoni 'a e pule'anga Nu'usila ki he Takimamata pea mo e ngaahi polokalama ngaue fo'ou 'a e potungaue 'e fakahoko he 2012/2013 mo e tokoni pa'anga 'e toki fakapapau'i hono pa'anga 'amuiange.</p>
12	Potungaue Fakamaau'anga	3,589,472	<p>*Pule'anga 'o Tonga: Hiki 'aki e \$0.07m ke fakahoko'aki e ngaahi fakamole ki he Fakamaau'anga Tangi.</p> <p>*Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Fakamaau ki he Fakamaau'anga Lahi \$0.45m.</p>
13	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	2,205,000	<p>*Pule'anga 'o Tonga: Hiki 'aki e \$0.1m mei he 2011/2012 ke fakapa'anga 'aki e vahenga 'a e 'Ateni Seniale.</p>
14	Potungaue Polisi, Pilisone, mo e Va'a	14,348,001	<p>*Pule'anga 'o Tonga: Hiki e patiseti e Potungaue Polisi 'aki 'a e \$0.27m, Pilisone 'aki e \$0.28m pea mo e Va'a Tamate Afi 'aki e \$0.33m ke fakalelei 'aki e tu'unga e kau ngaue.</p>

	Tamate Afi		*Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Polokalama Tokoni Fakalalaka ki he kau Polisi\$3.0m.
15	Potungaue Mo'ui	28,619,885	*Pule'anga 'o Tonga: Hiki 'aki e \$.5m ke fakapa'anga 'aki e ngaahi vahenga hikihiki fakata'u (increments) pea mo e ngaahi fakamole ki he fakalele'o e falemahaki fo'ou ('uhila, telefoni pea mo e vai) * Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Holo mei he \$25m ki he \$5m makatu'unga he kakato e ngaue ki he langa 'o e Falemahaki fo'ou. Polokalama Tokoni ki he Falemahaki \$4.2m 'oku kei hokohoko atu pe.
16	Potungaue Ako mo e Ako Ngaue	62,307,383	*Pule'anga 'o Tonga: Hiki 'aki e \$3.97m ke fakapa'anga 'aki e kau faiaiko fo'ou (\$2.9m) pea mo e sikolasipi(\$0.6m), mo e ngaahi me'a kehe (\$0.47m) * Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Hiki mei he\$14m ki he \$29m makatu'unga mei he hiki 'i he pa'anga tokoni ki he Ako (Tonga Education Support Project (TESP2)) 'aki 'a e \$5m pea mo hono toe langa 'o e Kolisi Tonga \$10m. Pea mo e ngaahi poloseki kehe 'oku fakapa'anga fakataha 'a Nu'usila mo 'Aositelelia hange ko e tokoni ki he ako ngaue (TVET).
17	Potungaue Ngaahi Ngaue Fakalotofonua	4,991,717	*Pule'anga 'o Tonga: Potungaue fo'ou
18	Potungaue Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau mo e Toutai	9,566,962	*Pule'anga 'o Tonga: Hiki 'aki e \$1.5m mei he 2011/2012 ke fakapa'anga 'aki e vahenga hikihiki fakata'u (increments) \$0.3m, 'uhila ki he va'a fekumi toutai mamaha pea mo e ngaahi koniteina fakamokomoko ki he kau ngoue pea mo e ngaahi fakamole fakalukufua 'a e potungaue. *Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Holo mei he \$3.5m ki he \$2.1m makatu'unga 'i he kakato 'a e Polokalama Tokoni 'a e 'Iunioni 'a 'Iulope (STABEX)
19	Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi	37,451,969	*Pule'anga 'o Tonga: Hiki 'aki e \$1.06m mei he 2011/12 ke fakapa'anga 'aki e ngaahi hala \$1.0m *Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Polokalama Tokoni ki he Pacific Aviation Investment Program \$5.0m, Palasi St George \$5.0m, Polokalama Tokoni ki he Integrated Urban Development Project \$6.8m, pea mo e Polokalama Tokoni ki he fakatahataha'i 'o e fefononga'aki \$12m pea mo e Ngaahi 'o e Hala Hihifo \$1.8m, pea ko e holo fakakatoa ia mei he \$32m ki he \$31m ki he ta'u fakapa'anga 2012/2013.
20	Potungaue Fonua, 'Atakai, Feliuliaki 'o e 'Ea, Ngaahi Koloa Fakaenatula	26,022,327	* Pule'anga 'o Tonga: Hiki 'aki e \$0.19m he fokotu'u 'o e Va'a fo'ou ki he Feliliuaki 'o e 'Ea kau ai e kau ngaue mo e pa'anga ngaue ki he va'a ni. * Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: Holo mei he \$25.6m ki he \$23.3m, ngaahi polokalama tokoni fo'ou kau ai e Solar mei UAE \$4.5m, Polokalama Fakalalaka ki Nuku'alofa \$4.0m, 'Uhila sola ki he 'otu Motu \$3.0m, polokalama fakaangaanga ki he matu'uaki e Tonga ni 'a e anga feliuliaki 'o e 'Ea \$3.0m. na'e makatu'unga e holo mei he holo e patiseti ki he Hala Mape Fononga ki he Ma'u'anga Ivi (Tonga Energy Road Map-TERM) na'e holo mei he \$9.0m ki he \$7.7m, 'a ia ko e kongalahi ia 'o e holo pea mo e fanga ki'i ngaue iiki pe.

21	Komisoni 'o e Kau Ngaue Fakapule'anga	1,407,747	* Pule'anga 'o Tonga: Hiki 'aki e \$0.1m mei he 2011/2012 ki he ngaahi fakamole ki hono fatongia tefito ki honau fakalelei ngaahi potungaue. * Pa'anga Tokoni mei muli/Tokoni Koloa mei muli: \$0.4m tokoni mei 'Aositelelia
	Total	332,240,459	
<i>* Nouti: kau heni á e paánga á e puleánga, tokoni paánga patiseti, tokoni paánga mo e koloa</i>			

5 VAKAI KI HE TU'UNGA LOLOTONGA

5.1 Ngaahi A'usia mei he ngaahi Taumu'a Ola 'o e Palani Fakahoko Ngaue Fakalalakaka 'a Tonga

'Oku ha 'i he konga ko'eni 'a e ngaahi ngaue lalahi kuo fakahoko 'e he pule'anga ni, lolotonga e 'uluaki ta'u 'o 'enau fakahoko fatongia, 'o fakahoa ki he ngaahi taumu'a ola 'e hiva pea mo e ngaahi kaveinga ngaue tokoni 'e fa 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF). 'Oku fakataumu'a 'a e Palani Fakafonua ni (TSDF) ke ne tataki 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga ki he lelei fakalukufua 'a e kakai.

TAUMU'A OLA 1: Ke kaunga malohi ange 'a e kakai 'o e kolo, 'aki hono fakakau mai 'a e ngaahi tukui vahenga/kolo/kakai 'o e kolo ke a'usia 'enau fiema'u tefito pea ke vahevahe totonu 'a e monu'ia 'o e fakalalakaka.

Ngaahi Potungaue: LA, PMO, MOFNP, MOH, MEWAC, MOTEYS, MAFFF

- **Tokoni ki he Ngaahi Vahenga Fili**
 - fuofua taimi 'a hono tukuatu 'o e \$100,000 ki he vahenga fili takitaha 'e 17 ki he fakalalakaka 'a e komiunitii
- **Tokoni'i e faigata'a'ia mo tukuhausia**
 - US3m mei he Pangikē 'a Mamani (WB) fakataumu'a ke tokoni'i 'akinautolu ne uesia 'i he holo 'a e talafi pa'anga mei muli, 'aki 'a hono fakapa'anga ha ngaahi ngaue fakalalakaka ke langa'i 'a e ngaahi tukui kolo. 'E kamata e ngaue 'i he 2013.
 - US0.9m mei he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia (ADB) pea mo e Pa'anga tokoni 'a Siapani (JFPR) ki he poloseki ni, pea kuo kakato e palani, pea 'amanaki ke fakahoko 'a e poloseki 'i he kaha'u vave mai
- **Ngaahi Tokoni ki he Ngaahi Tukui Kolo**
 - fakahoko e ngaahi poloseki 'e 15 ki hono fakalelei'i e ngaahi ma'u'anga vai mo e ngaahi ako, \$1.2m (Siapani), hokohoko atu e ngaahi fokotu'u ngaue ki he 2012/2013
- **Ngaahi ngaue fakalalakaka ki he ngaahi komiunitii mo e 'otumotu:**
 - US3m ke fakahoko 'aki e ngaahi ngaue fakalalakaka ki he ngaahi komiunitii mo e 'otumotu pea 'oku lolotonga fakahoko e ngaue ni 'e he MORDI/Tonga Trust, ke toki kamata 'i Siulai 2012.
- **Pa'anga tokoni ki he Fakalalakaka 'a e Komunitii ki he ngaahi fakamole fakapa'anga:**
 - Ngaahi Potungaue 'ikai kau ki he Pule'anga (NGOs) & Ngaahi Potungaue Sosaieti Sivile (CSOs) \$0.6m
 - Tokoni ki he timi 'Akapulu 'Ikale Tahī ki he teu e fe'auhi 'Akapulu Ipu 'a Mamani 'i he 2011 \$0.7m
 - Hokohoko atu hono totongi 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi maama hala 'i Tonga ni kotoa, \$0.9m \$0.4m ki hono tauhi 'o e ngaahi maama hala pea mo e \$0.5m ki he totongi tukupau.
 - Hokohoko atu pe 'a e tokoni \$240k ki he totongi folau vakatahi mo e folau vakapuna ki he ongo Niua'i he 2012/13
- **Fokotu'u 'o e Senita Fakafonua ki he 'Ulungaanga Fakafonua pea mo e Palani ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Ulungaanga Fakafonua**

- Fokotu'u mo pea 'oku hokohoko atu 'a e ngaue 'a e Komiti Fakafonua ki he 'Ulungaanga Fakafonua
- **Tokoni'i 'o e fakalalakala 'a e Kakai Fefine**
 - Tali e Tu'utu'uni Ngaue ki he Kakai Fefine mo e Kakai Tangata Fakafonua
 - Hokohoko atu e tālanga felave'i mo e alea 'o felave'i mo e totonu 'a e Kakai Fefine (CEDAW)
 - Hakeaki'i e polokalama ma'ae kakai fefine
- **Fakahoko fatongia 'a e Pule'anga 'i he ngaahi 'otu motu**
 - fakatahataha'i pea mo fakalelei'i e ngaahi ngaue

Taumu'a Ola 2: Ke longomo'ui 'a e tākaua 'a e Pule'anga' mo e ngaahi sekitoa taautaha' ke ne tataki 'a e tupu faka'ekonomika', 'aki 'a hono faka'ai'ai ha vā fengāue'aki lelei ange 'a e Pule'anga' mo e ngaahi pisinisi', faka'ai'ai totonu mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue'.

Ngaahi potungae: MLCI, MAFFF, MOTEYS, MOR, TVB

- **Ke to e ngaue vāofi ange 'a e Pule'anga mo e Sekitoa taautaha':**
 - Fokotu'u e Kōmiti ki he Tupu Faka'ekonomika Fakafonua (NGC) mo Fakasekitoa (SGC) ke na siofi 'a e ngaahi palopalema, pea mo kumi ha ngaahi tali mo fakahoko kinautolu.
- **Fakamāketi mo e tu'uaki**
 - 'o e ngoue mo e toutai ki hono faka'aonga'i fakalotofonua mo e hūatu ki tu'apule'anga.
 - palani'i ke fokotu'u ha sino'i pa'anga fakamāketi ki he ngoue' fe'unga mo e \$1 miliona 'i he patiseti 'o e 2012/2013
- **Tokoni ki he Sekitoa Ngoue' & Toutai':**
 - ako ki hono tō mo hono toli 'o e meleni'
 - Poloseki faka'ali'ali Faama fakangoue ke fo'u 'a e kasa fakanatula; faama'i 'o e fakamalutēvolo'; ngaahi 'o e nūtolo mei he pateta'. \$0.38 miliona.
 - Polokalama Pule'i ki he Toutai' mei he Fakafofonga Fōlomu 'a e Toutai (FFA)'.
 - Pa'anga Talifaki ke tokoni ki he ngaahi fa'unga ngoue' mo e toutai ki he ngaahi fāmili ne uesia 'e he peaukula' 'i Niuatoputapu (FAO).
 - Fokotu'u ha ngāue'anga/mīsini faito'o ki he ngaahi ngoue hū atu', mo tokonia hono fakatupulekina 'o e koloa hū atu'
- **Tokoni ki he ngāue'anga Takimamata:**
 - Poloseki Tokoni ki he Takimamata 'a Tonga' ke fakatupulekina 'a e fakalalakala 'o e koloa mo e fa'ahinga'.
 - Tali ke fokotu'u 'a e Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga' 'i he Patiseti 2012/2013 'aki 'a e \$1 miliona mei he Pule'anga, \$4.2 miliona mei he ngaahi fonua tokoni', ke fakahoko'aki 'a e fakamāketi' ki tu'apule'anga' mo e ngaahi ngāue tu'uaki' fakataha mo e mālohi 'a e kau mai 'a e sekitoa taautaha'.
- **Toe faingofua ange 'a e fa'unga tukupau kae kei malava ke tūnaki 'a e ngaahi mo'ua:**
 - Ko hono vakai'i fakaikiiki 'o e fa'unga tukupau' kau ai tukupau na'e fakahoko' (PFTAC).
 - fakalalakala'i hono muimui'i mo e talanoa ke fakalelei'i 'a e savea ki he sekitoa taautaha mo e tūnaki tukupau'.
 - Liliu ki he totongi tukupau' mo e tukupau 'ekisia 'a e Potungāue Kasitomu'.
- **Fakalelei ki he Laiseni Pisinisi':**

- tali 'a e fakalelei halafononga ke fakalalakaka'i 'a e 'ataakai fakalao fakapisinisi' 'a ia ko e taimi liliu 'eni ki he lēsisita pisinisi', laiseni taimi lōlōa, ngaahi liliu ki he tu'utu'u'ni 'inivesi mei muli'.
- kamata hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue he halafononga
- **Fakatokanga'i 'a e fakamole ki he lolo':**
 - Faka'ilonga'i ha ngaahi founa kehe ke fetongi ki he lolo tīsolo mei he niu'.
 - alea'i ha fokotu'utu'u makehe ki ha naunau Tangikē ke tokoni ke fakafaingofua'i hono hū ma'ama'a mai 'a e lolo 'aki hano fakatau lahi mai.
 - Fokotu'u 'o e ngaahi sola kene holoki 'a e fakamole ki he 'uhila'.
- **Sino'i Pa'anga Mālōlō Fakafonua:**
 - Fokotu'u pea ke ne tokoni ki he tātānaki ki he pa'anga mālōlō 'a e kau mēmipa' 'a ia 'e fakafuofua ki he \$10 miliona ki he ta'u.
- **Fakalelei ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga':**
 - Fakalelei 'o e fakahoko fatongia fakalukufua 'a e Pangikē Fakalalakaka 'o Tonga' mo 'ene ngaahi tu'utu'uni ke fakalelei'i 'a e tokoni ki he kau ngoue pea mo e ngaahi pisinisi iiki kehe'.
 - Fakalelei ki he Kautaha Papa 'a Tonga ke faka'aonga'i 'a e vaotātā 'i 'Eua pea ke ma'u ai ha ngaahi ngāue 'i he motu'.
 - ngāue fakataha mo e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IFC) ke tukuatu 'a e Hotele fakavaha'apule'anga Dateline'.
 - Tukuatu 'o e Fale Paaki 'a e Pule'anga'.

TAUMU'A OLA 3: Ke palani'i lelei 'ae ngaahi ngaue lalahi (infrastructure) 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka 'o e mo'ui 'a e kakai pea fakafaingofua'i hono fakahoko 'o e pisinisi, 'aki hano fakapa'anga fe'unga mo fakahoko 'o e Palani Fakafonua ki he Fakalalakaka 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP)

Ngaahi Potungae: MOT, MOW, MLCI, MOH, MLSNRE, MPE

- **Langa fo'ou e Ngaahi Pisinisi 'i loto Nuku'alofa**
 - kakato e langa 'o e ngaahi 'ofisi fe'unga mo e \$8.7miliona, langa hala fe'unga mo e \$26.3m, pea mo e Uafu Vuna na'e fe'unga mo e \$5.6m pea mo e ngaahi poloseki kehe \$9.2m
- **Mala'e vakapuna 'a 'Eua:**
 - kakato hono fakalelei'i 'o e mala'e vakapuna fe'unga mo e \$3m (NZ)
- **Toe Langa 'o e Falemahaki Vaiola (Konga II)**
 - kuo kakato e ngaue ko'eni na'e fe'unga mo e\$19m (Siapani)
- **Poloseki tokoni ki Niuatoputapu hili e fakatamaki peaukula**
 - kakato e ngaue ni ki he 2012/2013 \$6.4m
- **Ngaue ki he Fakalalakaka 'o Nuku'alofa (Konga I)**
 - kakato e ngaahi hala 'i he 2012/2013/ \$6.0m
- **Poloseki ki he Sekitoa Fakalalakaka 'o Nuku'alofa (Konga II)**
 - vahe'i e pa'anga ki hono fakalelei'i 'o e Kautaha ki he Ma'umafai ki he Veve pea mo e Poate Vai 'a Tonga, 'oku 'amanaki ke kamata e ngaue ni 'i he 2012/2013 fe'unga mo e \$4.0m
- **Poloseki ki he Sekitoa Fefononga'aki (TSCP)**
 - pa'anga ki he fakalelei'i 'o e hala (\$10.0m), malini \$0.50m, mala'evakapuna \$0.22m
- **'Ahanga Foa**

- lolotonga lele lelei pe 'a e poloseki ni (patiseti fakakatoa ko e \$4.4m)
- **Poloseki Keipolo**
 - lava fakahoko e fakamo'oni he aleapau, langa e 'ofisi, 'o teuteu ki hono fokotu'u 'o e Keipolo, \$54m pea 'e kakato e ngaue 'i he 2012/2013.
- **Taua ki he Letio Tonga (A3Z)**
 - fakafo'ou e fu'u pou ki he A3Z \$1.0m (Korea) pea ongo lelei mo e letio
- **Poloseki 'a e Pasifiki ki he Ngaahi Langa lalahi 'i he mala'e vakapuna**
 - vahe'i e USD\$25m mei he Pangikē 'a Mamani ke fakalelei'i 'aki 'a e mala'e vakapuna Fua'amotu pea mo Vava'u foki.

TAUMU'A OLA 4: Ngaahi tu'unga ako lelei – 'i hono fakamamafa'i 'a e tefito'i tu'unga 'o e ako fakalukufua.

Potungaue: MEWAC

- **Polokalama Tokoni ki he Sekitoa Ako (TESP):**
 - lelei ange 'a e ola 'o e ako 'a e fanau, 'ātakai 'o e ako mo e taukei 'a e faiako (\$10.6m).
- **Fakahoa 'o e Ako ki he tu'unga fakamamani lahi**
 - ke to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e ako 'o kamata mei he Kalasi 1-8 mo e Foomu 3-7.
- **Vakai'i mo Fakalelei'i 'a e Silapa Ako**
 - fakalelei'i mo fakahoko 'a e silapa ako ki he Kalasi 1 ki he Foomu 2.
- **Fakalelei'i 'a e Lao mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he Ako**
- **Polokama Ako ki he Pule'i mo Ngaue'aki e Pa'anga Tokoni:**
 - Ke taliui 'a e Kautaha 'a e Matu'a mo e kau faiako (PTA) ki hono tokanga'i 'a e tokoni fakapa'anga mei he Polokalama Tokoni ki he Sekitoa Ako – TESP
- **Tali ke langa mo fakalelei'i 'o e ngaahi 'apiako (toki fakaikiiki 'amui ange)**
 - Kolisi Tonga (\$27m Siapani)
 - Konga 2 'o e Ako Ma'olunga 'o Tonga (\$13m Siaina)
- **Polokalama Faingamālie Ako Sikolasipi**
 - tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ako to e ma'olunga ange \$2m
- **Tokoni ki he ngaahi ako 'a e ngaahi siasi mo e ako tokamu'a**
 - kolisi \$400/ki he toko taha; ako tokamu'a \$50/ki he toko taha

TAUMU'A OLA 5: Kaungaue poto'ingae fe'unga – ke fenapasi mo e ngaahi faingamalie ngaue 'i Tonga mo tu'apule'anga 'aki hono fakahoko 'a e Ako Faka-Tekinikale (TVET) ke toe lelei ange.

Potungaue: MOTEYS

- **Polokalama Ako Faka-Tekinikale (Va'a Tokoni 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia)**
 - hokohoko atu hono fakahoko 'a e ngaahi ako 'a e kau faiako 'i he 'ilo faka-tekinikale \$0.8m.
- **Tokoni Fakapa'anga ki he ngaahi 'apiako tekinikale to e ma'olunga ange ka e 'ikai fakapule'anga:**
 - \$1,200 ki he toko taha
- **Polokalama Ngaue Fakataimi:**
 - Fakalōlōa 'a e aleapau ki he ngāue fakataimi ki 'Aositelēlia mo Nu'usila, pea 'oku to e vakai ki ha faingamālie tatau ki 'Amelika. 'Aia 'oku kau lelei ki hono tokoni'i fakapa'anga 'a e ngaahi famili 'i Tonga ni.

- **'Apiako Sipoti:**
 - tali ke fokotu'u 'aki e patiseti ko e \$0.5m
- **Polokalama ngāue mo e ako ngāue:**
 - fakahoko ki he tukui kolo mo e komuniti
- **Tu'utu'uni ki he Fakalalakaka 'a e longa'i fānau (ECD) mo e Ako 'a e kau Faingata'a'ia:**
 - tali 'a e tokoni fakapa'anga ki he fakalalakaka 'a e longa'i fānau
 - fa'u 'a e tu'utu'uni ke fakamamafa'i 'a e kau mai 'a e kau faingata'a'ia ki he ako, pea ke to e lelei ange fakalalakaka 'a e longa'i fānau.
- **Polokalama Ako Ngāue:**
 - fakahoko ma'ae fānau ako 'i he ngaahi 'apiako tekunikale to e ma'olunga ange.
- **Polokalama Fakalelei (ngāue & faka-'ulungaanga) ki he kau Pōpūla:**

Lolotonga fakahoko 'a e ako faka-tekunikale 'i he ki he kau pōpūla pehē ki he kaha'u ke to e lelei ange taukei/poto'i ngāue ki he taimi te nau foki ai ki honau takitaha kolo.

TAUMU'A OLA 6: Fakalalakaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai – 'aki hano faka'ai'ai 'a e fili ki he to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei 'o tokangaekina mavahe 'a e ngaahi mahaki 'oku 'ikai pipihi (NCD), pea mo fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku lelei, longomo'ui mo tu'uloa.

Potungaue: MOH

- **Polokalama Malu'i 'o e Mo'ui:**
 - hokohoko atu pe he lolotonga e ta'u \$1.5m
- **Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD)**
 - Polokalama fakamahu'inga'i 'o e Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD)
 - Polokalama Tokoni ki he Sekitoa 'o e Mo'ui (THSSP) \$4.2m
 - fakahoko 'a e polokalama mo'ui lelei mo e kai palanisi ki he ngaahi ako, ko e kongape 'o e fakamamafa'i 'a e fakatu'utāmaki 'o e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi.
 - ako'i 'o e kau neesi ki he Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD) ke to e lelei ange 'a e 'ilo mo e taukei ngāue.
- **Langa lalahi fo'ou kuo kakato, faka naunau kakato pea mo e ako'i e kau ngāue:**
 - senitā mo'ui 'i Vaini mo Mu'a
 - fakalelei'i 'a e senitā mo'ui 'i Nukunuku, Kolonga pea mo Houma
 - Kiliniki ki he kau fokoutua 'i he Mahaki 'Ikai Pipihi ne fokotu'u 'i he Falemahaki Niu'eiki, 'Eua
- **Lelei ange Sitetisitika ki he Mo'ui:**
 - lelei ange hono tokanga'i 'o e ngaahi me'afua ki he tu'unga 'o e mo'ui.
- **Lelei ange taukei mo e 'ilo faka-tekunikale:**
 - 'a'ahi mai 'a e kau toketā mataotao 'o fakahoko 'a e ako'i 'o e kau ngāue.
- **Lao Faka'ehi'ehi mei he Tapaka:**
 - Fokotu'u 'a e Lao Fakaangaanga ki he tapaka ke fakasi'isi'i 'aki 'a e ngaahi uesia kovi 'o e tapaka ki he mo'ui, kau ki ai 'a e 'a'ahi ki he ngaahi fale koloa 'oku nau fakatau atu 'a e tapaka ke fakapapau'i 'oku nau muimui pau ki he Lao.

TAUMU'A OLA 7: Ke tokangaekina 'a e anga-fakafonua, 'ataakai 'oku tu'uloa, tokanga'i mo fakasi'isi'i e ngaahi lavelaveili 'i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliliuaki 'o e 'ea, ke katoi 'i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue, 'aki hono fokotu'u pea mo muimui ofi ki he ngaahi founa ngaue totonu pea mo ha ngaahi founa fealelea'aki taau.

Ngaahi potungaue: MLSNRE, MOT, TDS, MOPPF, MLCI

- ***Komiti Fakafonua ki he 'Ulungaanga fakafonua:***
 - fakahoko 'o e ngaahi polokalama ke fakaa'u atu ki he kakai ke kei tauhi, pukepuke pea mo toe fakamahu'inga'i ange 'a e ngaahi taufatunga motu'a mo e 'ulungaanga fakafonua
- ***Poloseki ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi ma'u'anga 'uhila 'a e ngaahi tukui kolo 'i Tonga***
 - ko hono fakalahi mo fakalelei'i 'o e ngaahi ma'u'anga 'uhila 'a e ngaahi tukui kolo, 'aia 'e kakato ki Sune 2013, \$3.5m
- ***Ngaahi poloseki fekau'aki mo e feliliuaki 'a e 'Ea mo e 'Atakai 'oku lolotonga fakahoko:***
 - Palani ngaue ke lelei mo tu'uloa 'a e ngaahi kolo & mo hono malu'i 'o e 'ataakai (UPEP) \$0.45m
 - Palani Ngaue Fakafonua (JNAP) – ki he feliliuaki 'a e 'ea, \$1.5m
 - Poloseki 'a e Pasifiki ki he mateuteu ki he feliliuaki 'a e 'ea \$0.13m
 - Ngaahi fiema'u ki he mateteu ki he feliliuaki 'a e 'Ea \$0.14m
 - Poloseki ki hono tokangaekina 'a e ivi malu'i he 'ataa (ODS) \$0.06m
 - Pa'anga Tokoni ki he Toutai mei he SPC \$0.009m
 - Poloseki ki hono tokangaekina 'o e Tonga mo e ngaahi me'a mo'ui ai \$0.07m
 - Poloseki ki hono tokangaekina 'a e ma'u'anga vai ke lelei mo tu'uloa, \$0.61m
 - Poloseki Pailate ki he Feliliuaki 'o e 'Ea \$3m
- ***Poloseki Mape Hala Fononga ki he Ma'u'anga Ivi 'a Tonga (TERM):***
 - fokotu'u 'a e sino ngaue ke tokanga'i 'a e ngaahi ngaue fekau'aki mo hono fakafou 'a e ngaahi ma'u'anga ivi
- ***Misini ki he ma'u'anga ivi mei he la'a:***
 - Poloseki ki he ma'u'anga ivi mei he la'aa Meridian \$6m 'i Tonga, 'e kakato ki Sune 2012
 - Tokoni ki he Ma'u'anga Ivi mei he la'aa, Vava'u, pa'anga US\$4m
- ***Tokateu ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula pea ke toe vaveange 'a e ngaue ki he ngaahi me'a fakatu'upakee:***
 - fakalelei'i ngaahi naunau ngaue ki he 'Ofisi Vakai Matangi mo e 'Ofisi Fakafonua ki hono tokangaekina 'o e ngaahi me'a fakatu'upakee.
 - vakai'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke toe leleiang'e 'a e ngaahi tokateu mo vave ange 'a e ngaue ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula
 - fakamamafa'i ke toe leleiang'e 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi ngaue langa

TAUMU'A OLA 8: Fa'unga Pule Leleiangē – ke fenapasi mo e tefito'i tui 'o e pule lelei, taliui, 'ata ki tu'a pea mo e pule 'a e lao.

Ngaahi potungāue: CL, PMO, TDS, MOPPFS, AO, MOJ, CPR, MCT, MOFNP

- **To e lelei ange 'a e fetalanoa'aki' mo e fevahevahe'aki 'o e ngaahi fakamatala':**
 - mo e Kōmiti Tu'uma'u Fakapa'anga & 'Akauni Fakapule'anga 'a e Falealea'.
- **Fakanofu 'o e 'Āteni Seniale' mo e 'Eiki Saniselā Fakataimi'.**
 - ne kau 'eni 'i he ngaahi liliu fakapolitikale mo e ngaahi ngāue ki he fakamaau'anga'.
- **Fakafatongia'i mo fakamafai'i 'a e Potungāue 'Ātita' mo e va'a ngaue 'Ātita fakalotofonua 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua'.**
- **Fakamamafa'i e ngaahi tefito'i fakakaukau 'o e fa'unga pule lelei' mo e 'ata ki tu'a:**
 - na'e tali hono fokotu'u 'a e Komisiona 'o e Pule Lelei' ke tokoni ki hono fokotu'u mo hono tauhi 'o e (i) Lao ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu' (*Anti-Corruption Act*) mo e (ii) Fakatonutonu ki he Lao Komisiona ki he Vā mo e Kakai' (iii) Fokotu'u fakaangaanga ki ha Taha tali launga
 - na'e tali ke tuku atu e ngaahi tu'utu'uni Kapineti, mo e ngaahi founa ngāue 'oku tokanga 'a e kakai' ke nau 'ilo kiai, 'o taumu'a ke fakapapau'i 'oku 'ata ki tu'a.
- **Fakalelei mo e liliu 'i he fa'unga 'o e ngāue fakapule'anga' 'o fakataumu'a ki ha pule'anga 'oku fakapotopoto, to e lelei ange, pea mo malavalava e ngaahi fai fatongia'**
 - na'e fokotu'u ha Komiti Ngāue ki he Liliu mo e Fakalelei 'o e Fa'unga ngāue 'a e Pule'anga' (Working Group for Government Restructuring).
 - holoki 'a e tokolahi 'o e ngaahi potungāue', ke fenāpasi mo e memipa 'e toko 12 'o e Kapineti', 'i he malumalu 'eni 'o e konisitūtone fo'ou' ke fakahoko 'i he patiseti 'o e ta'u 2012/2013.
 - fokotu'u mo tataki ha ngaahi founa liliu ki he fa'unga ngāue 'a e pule'anga' 'i he lele lōlōa' 'o kau ai 'a e, fakalelei'i 'o e ngaahi palani fakata'u tolu e 'ū potungāue, palani Fa'unga Patiseti ki he Kaha'u Lotoloto' (Medium Term Budget Framework) mo e feinga ke fakalalakaka ange hono pule'i mo e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue'.
 - ke fa'ufa'u ha palani ngaue ke fakalelei'i 'aki 'a e fakahoko fatongia pea mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole 'aki hano fokotu'u ha founa ngaue faka'elekitolōnika ma'ae pule'anga (*E-government*)
- **To e lelei ange palani fakata'u tolu 'a e ngaahi potungāue:**
 - Tokoni'i 'o e ngaahi potungāue ki hono fa'u 'o 'ena palani ngaue fakata'u tolu pea mo 'enau fa'unga fo'ou fakapotungāue'.
 - fokotu'u e polōseki ke to e lelei ange fa'u palani fakata'u tolu 'a e ngaahi potungāue'.
- **To e lelei ange hono pule'i e patiseti' mo e ngaahi nō**
 - to e lelei ange fakahoko hono ngāue'i e patiseti' mo fakasi'isi'i hono fakakau e ngaahi ngāue 'oku 'ikai 'i ai hano patiseti' – ko e tāketi ki he lahi 'o e pa'anga hūmai' mo e ngaahi fakamole', na'e ma'u 'a e taketi pe faka'amu 'i he'ene a'u mai ki Tisema 2011'.

- na'e lava fokotu'u e polōseki palani Fa'unga Patiseti ki he Kaha'u Lotoloto' (Medium Term Budget Framework), makatu'unga 'i he taumu'a ke to e lelei ange fa'u palani fakata'u tolu 'a e ngaahi potungāue'.
- hokohoko atu hono pule'i fakapotopoto e ngaahi nō' ke ta'ota'ofi ha to e hiki hake 'a e mamafa hono fuesia e ngaahi nō', hili 'ene kakato hono tukuatu ki tu'a'.
- ***Fakalelei ki he founa tānaki pa'anga hūmai' pea fakasi'isi'i e ngaahi fetō'aki 'i he tanaki pa'anga':***
 - hilifaki 'a e tute pēseti 'e 3 ki he kotoa e ngaahi sino'i koloa fakakātoa' (*capital goods*), 'a ia ne 'ikai tute 'i he 2009.
 - hiki hake e tukupau 'ekisia 'o e tapaka hūmai mei muli' mei he \$200 ki he kilo/fo'i sikaleti 'e 1000 ki he \$210, lolotonga ia' ko e tapaka ngaahi fakalotofonua 'oku nofo ma'u pe ia 'i he \$200 ki he kilo/fo'i sikaleti 'e 1000.
 - hiki hake tukupau 'ekisia 'o e pia hūmai mei muli' mei he \$42 ki he lita ki he \$50, ka e holoki e tukupau 'o e pia ngaahi fakalotofonua' mei he \$17.85 ki he lita ki he \$10 ki he lita.
 - hilifaki 'a e tute pēseti 'e 3 ki he kotoa ngaahi me'angaue faka'elekitolōnika'.
 - holoki hifo ki he noa' 'a e tute 'o e hu'akau pēpē mo e kotoa 'o e kato milemila hūmai mei muli', 'a ia 'oku fakataumu'a ke ngaahi 'aki e ngaahi koloa fakalotofonua ke fakatau atu ki tu'apule'anga'.
 - to e vakai'i e ngaahi founa tānaki pa'anga hūmai' mo faka'ilonga'i e ngaahi fakalelei ki hono founa pule'i', ke fakapotopoto ange, vave mo 'ikai uesia e fai fatongia 'a e ngaahi pisinisi 'i he sekitoa taautaha'.
 - na'e fokotu'u e Kōmiti Tu'utu'uni ki he Tukupau' (*Tax Policy Committee*) ke ne vakai'i e tu'utu'uni ngāue pea mo fakahinohino mo fale'i 'a e potungāue tānaki pa'anga hūmai'.
 - vakai'i 'o e tute mo e tukupau 'ekisia 'o e naunau koloa' & ngaahi koloa ke kofu'aki 'a e ngaahi naunau ngaahi fakalotofonua'.
 - na'e kamata hono fakahoko e polokalama letiō lolotonga e ta'u', fakataumu'a ke to e lelei ange mo femahino'aki mo e kakai' 'i he ngaahi me'a fekau'aki mo e tukupau'.
 - fakahoko e fakataha fakamāhina mo e kau totongi fakafofonga' (*broker*), ke lava 'o solova ai e ngaahi palopalema felāve'i mo e kau fakatau koloa' (*customer*).
 - kuo 'i ai ha Palani ki hono Fakamamafa'i 'o e Faipau' (*Compliance Enforcement Plan*), ke tokoni ki hono muimu'i e ngaahi tukupau 'oku te'eki ai ke totongi'.
- ***Fakahoko hono ngāue'i 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2010 (Public Procurement Regulations 2010)***
 - ngaahi makatu'unga felāve'i mo e ngaahi tu'utu'uni ki he founa fakatau fakapule'anga', ke fakapapau'i 'oku tatau, taau mo 'ata ki tu'a.
 - fakahoko fatongia lelei 'a e Kōmiti Fakatau Fakapule'anga 'a e pule'anga' (*Government Procurement Committee*) ki hono fakapapau'i 'a e fakahoko hono ngāue'i 'o e ngaahi tu'utu'uni fakalelei ki he founa fakatau fakapule'anga'.
- ***Ke to e lelei ange pea mo tu'unga mā'olunga 'a e ngaahi fika fakamatala' mo hono founa lipooti':***
 - toutou lipooti ki he Kapineti' mo e ngaahi potungāue' felāve'i mo e patiseti' pea mo fakahū hono tatau 'i he uepisaiti 'a e potungāue'.

- to e lelei ange hono tokanga'i 'o e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua' mo e ngaahi tefito'i fakalalakaka, 'a ia 'oku hā 'i he lipooti fakamāhina 'oku ui ko e "Economy At a Glance"
- fakaikiiki fakamuimui taha 'o e liliu fo'ou ki he ngaahi fika fakalukufua 'o e koloa & ngāue fakalotofonua' (*Gross Domestic Product*), tokolahi 'o e kau folau'eve'eva' mo e ngaahi fika kehe pē
- kakato e fuofua fakahoko e Tohi Kakai fakata'u nima' (*Five Year National Population Census*)
- **To e lelei ange 'a e ngāue fakataha pea mo e hoa ngāue ki he fakalalakaka'**
 - tauhi e ngaahi vā fakavaha'a-pule'anga lelei, mo hono fa'u e fo'i metuliki fakataha mo e kau hoangāue ki he fakalalakaka', (*Joint Matrix*) felāve'i mo e ngaahi pa'anga tokoni', 'o fakataumu'a eni ke to e lelei ange 'a e tu'unga mo e taimi totonu ki hono tukumai 'o e pa'anga tokoni' – ko ha fakatātā lelei 'i he Pasifiki'
 - ne lava fakahoko e ngaahi fakataha mo e kau hoangāue 'o Tonga ki he fakalalakaka' (*Tonga Development Partners*)
 - lolotonga 'i ai e kōmiti ki he polōseki' mo hono tokanga'i 'o e ngaahi tokoni mei muli' (*Project & Aid Coordination Committee*)
 - to e lelei ange hono tokanga'i e ngaahi fakamatala faka'elekitolōnika fekau'aki mo e ngaahi polōseki' mo e tokoni mei muli'.
 - ngāue ki hono fa'u e ngaahi founga fakataha & fengāue'aki lelei mo ha kau hoangāue fo'ou ki he fakalalakaka', hange ko Brazil, United Arab Emirates (UAE).

TAUMU'A OLA 9: Sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta – 'i hono tauhi 'o e ngaahi lao mo e maau.

Ngaahi Potungae: CL, MOJ, MOPPF, TDS

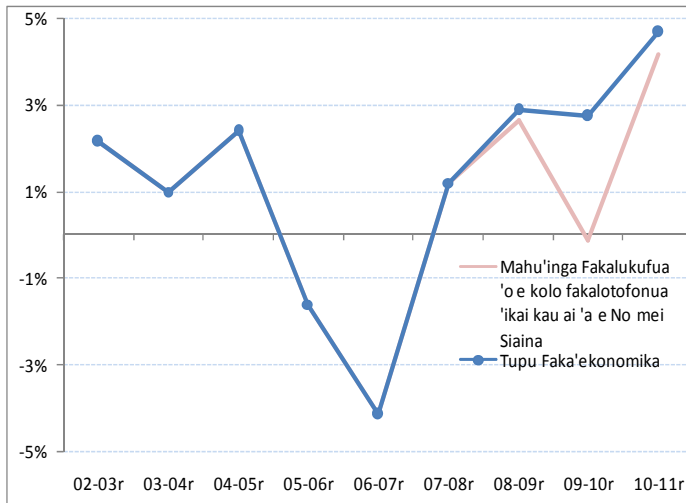
- **Langa fakalalakaka 'o e founga ngaue fakalao' ke fakapotopoto mo lelei ange**
 - faka'ai'ai 'a e kau ki he Sōsaieti Lao' ke hokohoko atu e ngaahi fakalalakaka fakapolofesinale'.
 - fakahoko e Uike Lao 2011.
 - fakahoko e ngaahi fakataha, mo hono ako'i e kakai', felāve'i mo e Lao 'o Tonga'.
- **Ke lelei ange ngāue fakapolisi' mo e fakapilisone'**
 - kei hokohoko atu pē 'a e Polokalama Fakalalakaka 'a e Potungāue Polisi', 'a ia 'oku fakapa'anga 'e Nu'usila mo 'Aositelēlia, pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ke fakafo'ou 'a e polokalama ni ke lele 'i he ta'u'e tolu ki he nima ka hoko mai'.
 - kakato hono fakalelei'i mo e fokotu'u 'o e ngaahi polisi fakakolo'.
 - fokotu'u e komiti fakatahataha 'a e kau polisi 'oku ui ko e "Poupoua e Melino" (Nō Pro Violence).
 - to e fakalelei'i e vīsone 'a e Sōsaieti Ma'uma'uluta', ki he "TAMASI'I MA'A TONGA & FAIAKO MA'A TONGA" (meimei ke fakatefito pē ki he fanau ako 'i he foomu 6 & 7 hili 'enu 'osi mei he ako').
 - ke malu e nofo'anga 'a e kau ngāue pōpula', 'a ia ne a'usia ha pēsiti ma'ulalo ki he tokolahi kau ngāue pōpula hola' (toko 4 kau pōpula hola he 2011).

- **Langa fakalakalaka e malu fakalukufua fakafonua' mo e ngaahi ngāue fakamelino ki tu'apule'anga'**
 - 'oku hokohoko atu pē ngaahi fai fatongia 'a e Taumalu'i Fonua 'a Tonga' (fakapa'anga 'e he Taumalu'i Fonua 'a 'Aositelēlia').
 - kei hokohoko atu pē hono fakafolau e kau sōtia taumalu'i fonua 'a Tonga' ki 'Afikanisitani, 'a ia 'oku lava ai hono tokoni'i fakataukei kinautolu, ma'u ha pa'anga hūmai ki he fonua' mo ha ngaahi vā fakatipilometika lelei.
 - kakato hono fakalelei'i fakata'u 'o e ngaahi vaka le'o' 'o e Tau Tahi (*navy vessels*).

5.2 Fakalakalaka Faka'ekonomika & mo e Vakai ki he Kaha'u

Ko e ngaahi fika¹ fekau'aki mo hono fua 'a e lahi 'o e fakatupu koloa fakalotofonua' kuo fakafo'ou ka e malava ke ne 'omai ha fakafuofua 'oku fe'unga'. Ko hono ola 'oku tokoni ia ki he tupu faka'ekonōmika he ngaahi ta'u ki mui ni', pea mo fakama'ala'ala fakaikiiki 'a e uesia/ola 'a e ngaahi langa lalahi' – 'a ia na'e tokoni eni ke ne fakasi'isi'i 'a e uesia kovi 'o e tō lalo faka'ekonōmika fakamamani lahi'.

Fakatātā 1 - Tupu Faka'ekonōmika 2002/2003 ki he 2013/2014 'i hono fakakau'ikai fakakau 'a e nō ki hono toe langa 'o Nuku'alofa' mo e Fakalelei ki he Hala Pule'anga'

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika

'Oku fakahā 'e he *Fakatātā 1* 'a e liliu ki he tupu 'i he mahu'inga 'o e fakatupu koloa fakalotofonua' he ta'u 'e hongofulu kuohili'. 'I he konga kimu'a 'o e ta'u 'e hongofulu kuo maliu atu', na'e tatau ai 'a e tupu faka'ekonomika' ko 'eni mo e ngaahi ta'u 'o e hivangofulu tupu', makatu'unga mei' he ngaahi ngāngā'ehu fakalotofonua'. 'I he 2007/2008 na'e kaka ai 'a e tupu faka'ekonōmika' mei he kamata 'a e ngaahi langa' fakataha mo e kamata ke to e foki mai 'a e loto

mo e 'amanaki 'a e kau pisinisi'.

Na'e fakamo'oni 'a e Pule'anga' ki ha nō mei Siaina ke tokoni ki hono toe langa 'o Nuku'alofa' hili 'a e moveuveu na'e hoko'. Ko e tupu/hiki lahi ko 'eni 'i he fakamole' na'e fe'unga tonu mo e tō lalo faka'ekonōmika fakamamani lahi fakataha mo e holo 'i he talafi

¹ Ko e mahu'inga fakalukufua 'o e koloa ngaohi fakalotofonua 'oku ne fua 'a e mahu'inga fakamaketi 'o e kotoa 'o e ngaahi koloa mo e ngaue kuo faka'ilonga'I faka'ofisiale 'i he Fonua pe 'i ha vaha'a taimi pau; 'a ia 'oku malava 'eni ke fua ko e fakakotoa ia 'o e ngaahi koloa mo e ngaue ke ngaue'aki, pe ko e kotoa 'o e pa'anga humai kuo ma'u 'e he ngaahi ngaue'anga 'I hono ngaahi pe fo'u 'a e ngaahi koloa pe ngaue neongo 'a e tafa'aki 'e ua 'a e fo'I seniti ka ko e fo'I seniti tatau pe

pa'anga mei muli', 'aia ne mei tō lalo ai 'a e mahu'inga 'o e fakatupu koloa fakafonua' ki he 2009/2010'. 'Oku ha 'a e tu'unga ko 'eni 'i he laine lanu kulei (grey) 'i he *Fika 1*.

Ko e faingamalie ko 'eni' na'e 'i ai pe hono nunu'a. Na'e kaka ai heni 'a e tu'unga 'o e nō 'a e Pule'anga' 'o a'u ki ha tu'unga 'e 'ikai ke to e faingamalie ha feinga nō, pea 'e hiki lahi 'aupito ai 'a e tu'unga totongi fakafoki 'o e nō'. Ko e tupu faka'ekonomika ko 'eni, na'e matu'aki fakatefīto pe ia 'i Nuku'alofa pea ko e lahi 'o e ngaahi ngaue, na'e fakahoko ia 'e ha kau ngaue muli mo ha ngaahi kautaha na'a nau ngaue fuoloa 'i Tonga ni 'o tu'unga ai 'a hono fakakau kinautolu ki hono fakafuofua 'o e Mahu'inga Fakakatoa 'o e Koloa 'oku ngaohi fakalotofonua (GDP). Ko e tupu faka'ekonomika ko 'eni ne 'ikai potupotu tatau 'i he Mahu'inga Fakakatoa 'o e Koloa 'oku ngaohi fakalotofonua (GDP) ('aia 'oku 'ikai ke ne fua 'a e tu'umalie) 'o felave'i ia mo e lahiange 'a e masivesiva 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'o e fonua pea mo e faingata'a'ia 'oku tofanga ai 'a e ngaahi pisinisi fakalotofonua. Ko e fakamole faka'api ki he fakafuofuofu, ko e me'afua lelei ki hono fua 'aki 'o e tu'umalie, na'e holo ia neongo 'a e 'alu hake 'a e Mahu'inga 'i he Fakakatoa 'o e Koloa 'oku ngaohi fakalotofonua ki he fakafuofuofu 'aia na'e makatu'unga 'i he lahi 'o e nō ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi fakamole ni.

Na'e uesia 'e he tō lalo fakamāmāni lahi fakataha mo e holo 'i he talafi pa'anga mei muli 'a e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga neongo 'a e tupu faka'ekonōmika ko eni na'e fakapa'anga 'e he nō koe'uhi ko e ngaahi koloa hūmai mo e kau ngaue mo e ngaahi kautaha muli, 'oku 'ikai tukuhau'i, 'o hangē ko e angamaheni ki he tokoni mei muli'. Ka neongo ia, na'e ola lelei hono alea'i 'e he Pule'anga' ha tokoni fakapatiseti ke fakasi'isi'i ha toe uesia 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua, 'a ia na'e mei hoko, tupu mei hano tu'utu'u 'a e ngaahi fakamole'.

Ko e tupu faka'ekonōmika ki he 2010/2011' na'e pēseti 'e 4.7 ka e tupu pēseti 'e 4² 'o ka 'ikai lau kiai 'a e nō' 'a ia 'oku tupu 'eni mei he fakalalakalaka 'i he ngaahi tafā'aki kehekehe. Ko e hū koloa ki tu'apule'anga' na'e hulu ia tupu mei hono fakatau atu 'o e ahi', hina', ngaahi ngoue kehe', tuna' mo e mokohunu'. Na'e kake foki mo e tokolahi 'o e kau folau 'eve'eva ne nau tu'uta mai pea na'e felāve'i 'eni mo e hiki hake 'i he 'avalisi ki he fakamole 'a e kau folau 'eve'eva vakapuna 'o tokoni ia ke fakalalakalaka 'a e ngaahi ngāue'anga ki he hotele' mo e falekai'.

Ko e tupu ko eni na'e poupu'u'i ia 'e he Pule'anga' 'aki hano tauhi'aki ha ngaahi founa fakapa'anga fe'unga ke malava ai hono pukepuke 'a e pa'anga talifaki' 'i ha tu'unga fe'unga, neongo 'a e hokohoko atu 'a e holo 'i he lahi 'o e talafi pa'anga mei muli'.

Ko e tupu faka'ekonomika ki he 2011/2012', 'oku 'iai 'a e fakafuofua, 'e holo lahi 'aupito makatu'unga 'eni' 'i he 'osi 'a e pa'anga ki he langa' 'i he taimi tatau 'e toe holo foki mo hono ngāue'aki 'a e ngaahi keli'anga maka'. Neongo 'a e lahi 'a e ngaahi poloseki kuo 'osi alea'i mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakalaka', ka he'ikai ke ne a'usia 'a e lahi 'o e nō' mei Siaina. Ko e ngaahi me'a kehe ne tokoni ki he tupu 'i he 2010/2011' he'ikai ke to e hoko ia koe'uhi ko hono ta'ofi mo tapui 'e he Pule'anga 'a hano toe hū atu 'o e ahi' mo e mokohunu, koe'uhi pe ke fakatolonga atu 'a e toenga koloa ko 'eni.

'Oku kei tōlalo pē foki 'a e nō fakalotofonua' tupu mei he kei fakaakeake 'a e ngaahi pangikē mei he ngaahi nō palopalema'. 'Oku fengāue'aki fakataha 'a e Pule'anga' mo e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' mo ha ni'ihi kehe ke kumi ha ngaahi founa ke fakatupulekina ha 'ātakai 'e lava ai 'e he ngaahi Pangikē ke tuku atu 'a e lahi 'o e pa'anga ngāue pea mo kamata

² Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua mo e Potungaue Sitetisitika

ke fakalahi 'a e nō 'ī ha founa fakapotopoto. Na'e toki fangangalokuloku 'e he Pangikē Fakalalaka 'a Tonga' kimui' ni 'a e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo 'ene ngaahi nō'.

Ko e ngaahi tefito'i 'uhinga ki he tupu 'o e 2011/2012', kau ai 'a e fakalalaka 'i he takimamata', mo ha tupu 'i he hū atu 'o e ngaahi koloa fakangoue mo e ngaahi koloa mei he toutai 'aia 'oku 'ikai ke nau kau he 'osi vave'. Na'e malava ke ta'ota'ofi 'a e fe'amokaki 'i hano tokangaekina 'o e founa tānaki 'o e pa'anga hūmai' mo e hokohoko atu 'o e alea' 'i 'o e tokoni fakapatiseti mei hotau ngaahi hoa langa fakalalaka', 'o fakafelāve' i ki he founa fakalelei fe'unga 'oku nau fakatokanga' i 'oku lolotonga fakahoko 'e he Pule'anga'.

'I he vakai ki he kaha'u', 'oku nofo taha pē 'a e Pule'anga' ke fengāue'aki vāofi 'aupito mo e sekitoa taautaha'. 'Oku mātu'aki tukutelinga ai 'a e Pule'anga ki he ola 'o e ngaahi talatalanoa ki he tuku'au mai 'a e Palani Fakafonua (TSDF) pea mo e Tālanga Faka'ekonōmika na'e fakapa'anga 'e he Pangikē Pule Fakafonua' 'a Tonga'. 'I he tali ki heni', pea kau ai mo e fokotu'utu'u ke langa' i mo faka'ai'ai 'a e ngāue faka'ekonōmika', na'e ngāue ai 'a e Pule'anga' ke fakamālohi' i hono vā fengāue'aki mo e naahi sekitoa taautaha' mo e ngaahi kupu fekau'aki 'o kau ai hono Fokotu'u e Kōmiti ki he Tupu Faka'ekonomika Fakafonua (NGC) mo Fakasekitoa (SGC). Ko e ngaahi taumu'a ki he ngaahi kōmiti' ni ke siofi 'a e ngaahi palopalema, pea mo kumi ha ngaahi tali mo fakahoko kinautolu ke paotoloaki 'a e tupu faka'ekonōmika pea mo fakapapau'i, 'oku malava, mo ha ngāue fe'unga 'oku fakahoko 'e he Pule'anga' mo e sekitoa taautaha' ke ne fakasi'isi' i 'a e ngaahi makatūkia'anga' ni. Kuo ui ai 'e he Pule'anga' 'a e sekitoa taautaha' ke nau kau longomo'ui mo tokoni lahi ki he ngaahi fokotu'utu'u ko eni' ki he ngāue fakataha.

Na'e fai ha ngāue ke fakalelei' i 'a e founa fakahoko fatongia' ki he vahe'uta mo e ngaahi 'otu motu ke hiki' i hake 'a e ngaahi faingamālie ngāue. 'Oku lolotonga fakahoko foki 'e he Pule'anga hano toe fokotu'utu'u 'o e ngāue fakapule'anga' ko e konga 'o e polokalama fakalelei 'oku lolotonga fakahoko ki ha tu'unga 'e to e lelei ange mo taau pea mo malava ke fakahoko. Ko e kotoa 'o e ngaahi fokotu'utu'u ko eni', 'oku poupu' i 'e he Patiseti, neongo he 'ikai malohi fe'unga ke ne fakakake 'a e tupu faka'ekonomika na'e tupu mei he nō, ka 'e hangehangē 'e meimei ko ha tupu 'oku fakalūkufua 'a ia 'e malava ke lahi ange 'ene felave' i mo e ngaahi fiema'u 'a e kakai' pea ke hiki' i hake 'a e tu'unga 'o e tu'umālie na'e 'iai kimu'a 'i he taimi fetō'aki 'i he tupu faka'ekonōmika'. Ke ikuna' i 'eni 'e fiema'u ha fengāue'aki vāofi mo ha ngāue fakataha he vā 'o e Pule'anga', sekitoa taautaha' mo e ngaahi komiuniti'.

5.3 Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga

Ko e konga ko 'eni 'oku fakama'opo'opo atu ai e tukufakaholo 'o e ngaahi mo'ua no 'a e Pule'anga ('i he Pa'anga 'e laui miliona (m)) 'a ia ne ngaue'aki ki hono fika' i 'o e fika fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2011/12 pea fakafehoanaki ki he ta'u fakapa'anga kuo'osi 2010/2011. 'Oku fakakau 'i he fakamatala ni 'a e ngaahi mo'ua no ki tu'apule'anga mo e fakalotofonua, ngaahi no atu ki he kautaha 'a e pule'anga mo e ngaahi kautaha kehe pe mei he pule'anga pea mo e ngaahi no 'oku malu' i 'e he pule'anga.

Ko e ngaahi fakahoa ko eni 'oku ne fakaha e tu'unga 'oku totonu ke 'i ai 'a e no ki he kaha'u pea 'e matamata ke faingata'a 'a hono tauhi ke 'i lalo 'i he taketi, tautautefito ki he no ki tu'apule'anga. 'Oku matu'aki fu'u mahu'inga foki ki he tu'unga lolotonga 'o e ngaahi ngaue faka'ekonomika (GDP) ke fakafotunga mei ai ha fakalalaka fakataha mo hono pule' i fakapotopoto 'o e ngaahi mo'ua fakapule'anga kae lava ke fakasi'isi' i e laveangofua mei he ngaahi fakatamaki fakamamani lahi.

Tepile 4: Fakahoa 'a e Tu'unga 'o e ngaahi no ki he ngaahi taketi 'a e Pule'anga

Ngaahi Me'afua	Taketi Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga (IMF) (%)	Taketi 'a e Pule'anga (%)	Ta'u Faka-Pa'anga 2010/2011 (%)	Ta'u Faka-Pa'anga 2011/2012 (%)
<i>Mahu'inga Lolotonga (NPV) 'o e Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga ki he:</i>				
% Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua (GDP) ¹	30	40	35	41
% Pa'anga Hu Atu & Pa'anga Tokoni mei he Ngaahi Famili mei Muli	90	100	117	151
% Pa'anga Hu Mai	200	200	171	212
<i>Ngaahi Totongi Nō Faka-Katoa ki he:</i>				
% Koloa Hu Atu & Pa'anga Tokoni mei he Ngaahi Famili mei Muli	14	15	10	7
% Pa'anga Hu Mai	25	25	14	11

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

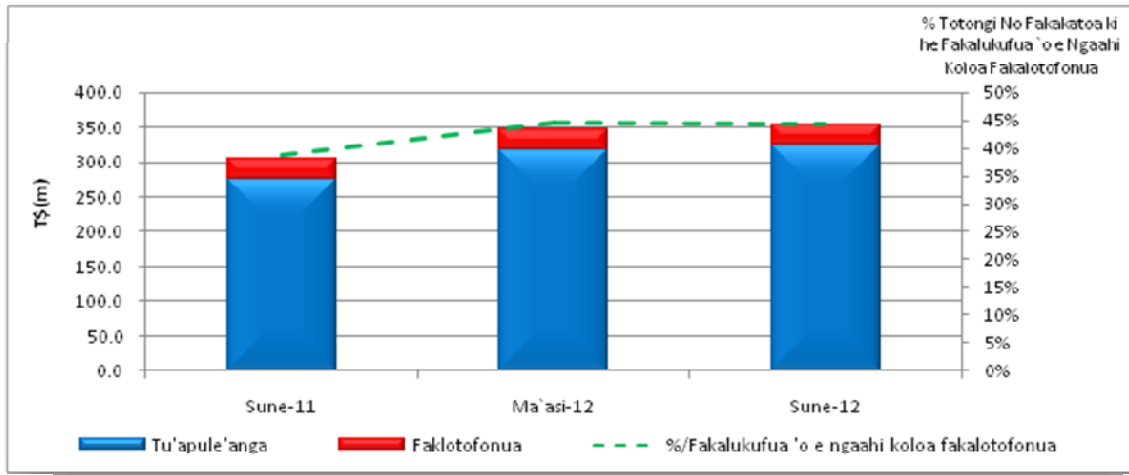
¹ Ko e mahu'inga lolotonga (NPV) 'o e Mo'ua Nō 'oku ki'i si'isi'i ange ia 'i he mo'ua no 'a e pule'anga 'i hono fakahoa mo e fakakatoa 'o e mo'ua no ki he fakalukufua 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua (GDP) 'oku ha 'i he Tepile 7 pea mo e ngaahi fakamatala.

5.3.1 Fakakatoa 'o e Mo'ua Nō 'a e Pule'anga 'i he 30 Sune 2012

Ko e fakakatoa 'o e mo'ua no 'a e pule'anga ki he 'aho 30 Sune 2012 'oku fakafuofua ia ki he \$353.1m (45% 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua) 'a ia ko e kaka hake 'aki eni 'a e \$48.7m mei Sune 2011. 'Oku makatu'unga eni mei he fakautuutu 'a e mo'ua ki tu'apule'anga 'aki e pēseti 'e 18 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua, tupu mei hono tukuange mai mei he Pangikē EXIM Siaina 'o e no ki he ngaahi poloseki langa lalahi ki he ngaue langa fo'ou 'o Nuku'alofa (\$23m) pea mo e poloseki fakalelei hala (\$26m). Tu'unga 'i he fe'unu'aki 'o e ngaahi pa'anga no tefito talu mei Sune 2011, 'oku fakaangaanga ko e Pa'anga Siaina (CNY) 'e toe hiki hake 'aki e pēseti 'e 3 pea ko e Pa'anga Ngaue'aki 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (SDR)³ 'e holo 'a hono mahu'inga 'aki e pēseti 'e 2.

³ Ko e Pa'anga Ngaue'aki 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (SDR) 'oku ma'u ia mei hono faka'avalisi 'o ha kato pa'anga 'oku 'i ai 'a e ngaahi tefito'i pa'anga 'e 4, 'a ia ko e Pa'anga 'Iulope (EURO), Pa'anga 'Amelika (USD), Pa'anga Pilitania (GBP) mo e Pa'anga Siapani (YEN).

Fakatātā 2 - Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga ki he Fakalukufua 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua 'i he 30 Sune 2012

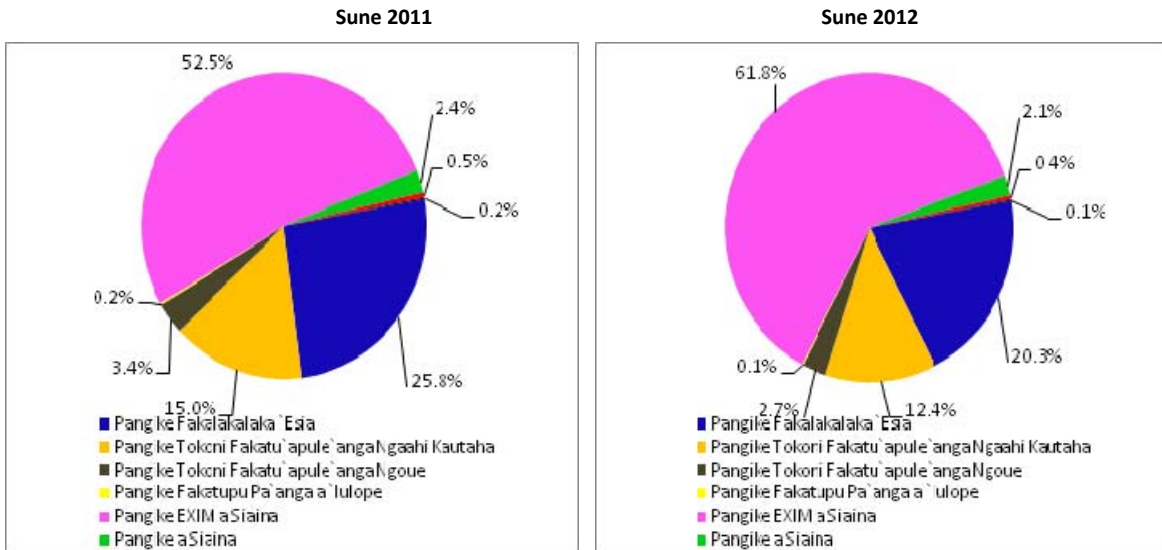

Ma'u'anga Fakamatala: Potunga'e Pa'anga & Palani Fakafonua

5.3.2 Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga

Ko e fakakatoa 'o e mo'ua no ki tu'apule'anga ki he 'aho 30 Sune 2012 'oku fakafuofua ki he \$323.6m (41% 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua). 'Oku 'i he \$199.9m (62%) 'a e mo'ua ki he Pangikē EXIM Siaina, \$65.7m (20%) ki he Pangikē Fakalalakalaka 'o 'Esia pea mo e \$40.1m (12%) ki he Pangikē 'a Mamani. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi no iiki kehe mei he IFAD, EIB, Pangikē Siaina mo e Pangikē Westpac. Ko e hiki lahi ko eni mei Sune 2011 ki Sune 2012 'oku makatu'unga ia mei hono tukuange mai 'o e no mei he Pangikē EXIM Siaina 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$55.5m.

Fakatātā 3- Ngaahi Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga mei he Ngaahi Kautaha 'oku fai mei ai 'a e Nō

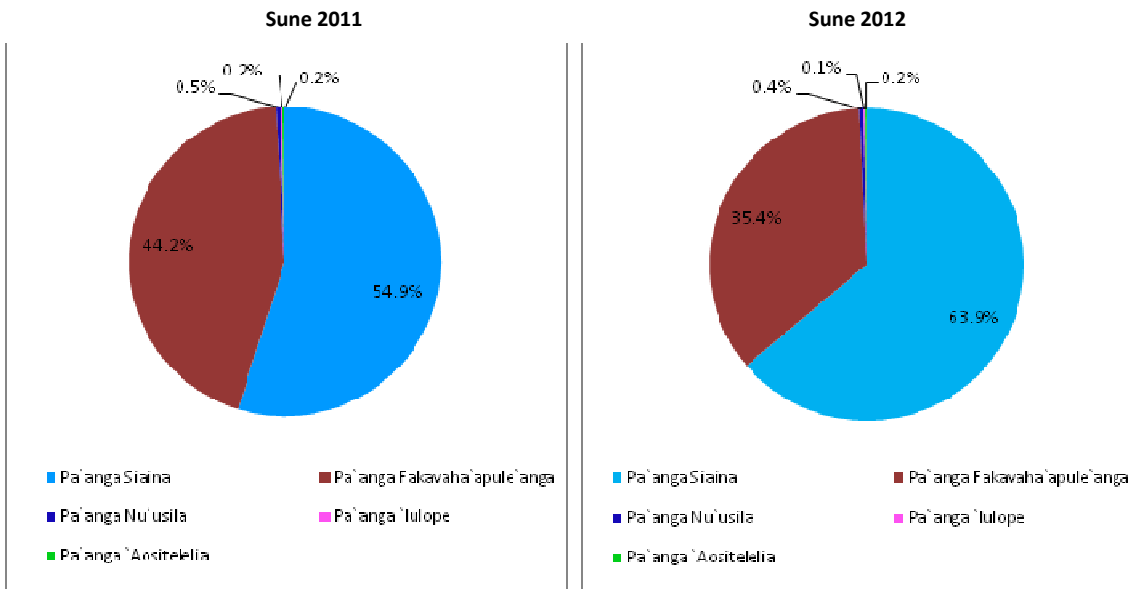

Ma'u'anga Fakamatala: Potunga'e Pa'anga & Palani Fakafonua

5.3.3 Pa'anga Tefito 'o e Ngaahi Nō

Ko e konga lahi 'o e toenga mo'ua no ki tu'apule'anga ki Sune 30, 2012 'oku fakafuofua ki he \$206.7m (64%) 'o e Pa'anga Siaina (CNY) pea \$114.6m (35%) 'a e pa'anga 'oku ngaue'aki 'e he kautaha pa'anga fakavaha'apule'anga (SDR), pea 'oku fakatokanga'i 'a e hiki lahi 'i he pa'anga Siaina (CNY) 'aki e \$55.8m (Pangikē EXIM Siaina \$55.5m pea mo e Pangikē Siaina \$0.3m). Ko e feliliuaki 'i he fe'unu'aki 'a e Pa'anga Tonga (TOP) 'i he'ene fakahoa ki he ngaahi pa'anga tefito 'o e no mei Sune 2011 ki Sune 2012, 'oku fakaangaanga ke holo'aki 'a e 3% hono mahu'inga 'o fakahoa ki he Pa'anga Siaina (CNY) pea holo'aki e 1% 'a e Pa'anga Nu'usila (NZD), pea 'ikai ngata ai ka 'e tupu hono mahu'inga 'o fakahoa ki he Pa'anga 'Iulope (EUR) 'aki 'a e 7%, 2% 'a e Pa'anga Ngaue'aki 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (SDR) pea 1% e Pa'anga 'Aositelelia (AUD).

Fakatātā 4 - Ngaahi Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga 'i he Pa'anga Tefito - Sune 2011 and Sune 2012

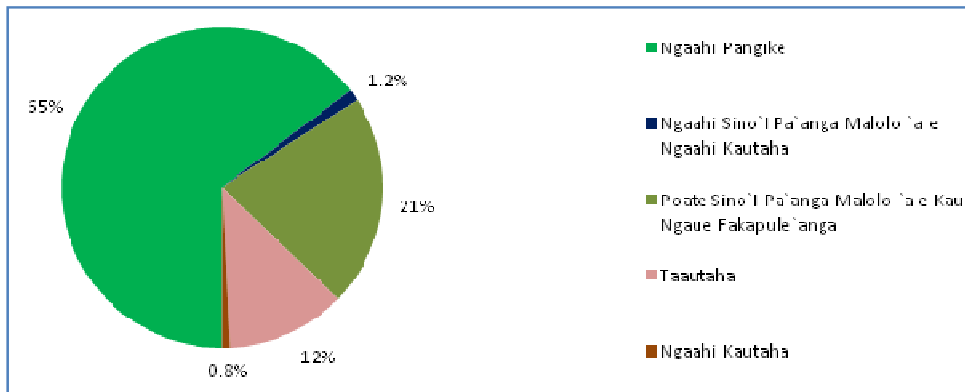

Mau'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

5.3.4 Mo'ua Nō Fakalotofonua

Ko e katoa 'o e mo'ua no fakalotofonua ki he 'aho 30 Sune 2012 'oku fakafuofua ki he \$29.5m (4% 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua), 'i hano tuku atu ha ngaahi ponite 'a e Pule'anga. Ko e konga lahi 'o e ponite ni 'oku 'i he ngaahi Pangikē 'a ia ko e \$19.1m (65%); Pa'anga Malolo e kau Ngaue ko e \$6.3m (21%) pea mo e Fakataautaha ko e \$3.6m (12%). Na'e 'ikai ke toe ai ha lilo fefe 'i he tu'unga 'oku 'i ai 'a e toenga no fakalotofonua 'i he vaha'a taimi mei Sune 2011 ki Sune 2012.

Fakatātā 5- Kau Ma`u Ponite `a e Pule`anga (%)`i he 30 Sune 2012

Mau'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

5.3.5 Ngaahi Totongi Nō 'a e Pule'anga

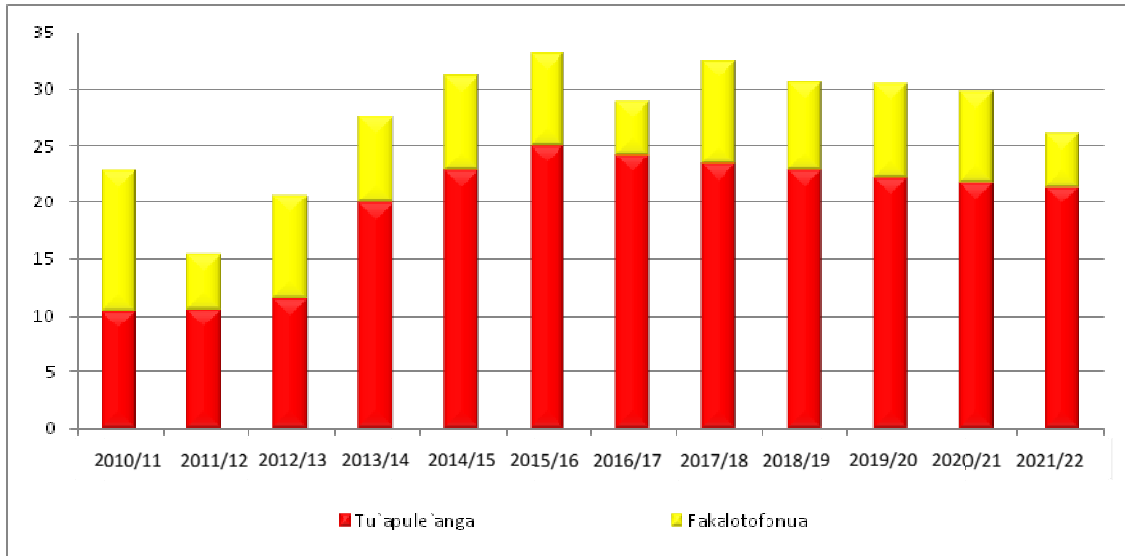
Ko e katoa 'o e fakamole totongi no ki he faka'osinga 'o Sune 2012 'oku fakafuofua ki he \$15.4m. Ko e \$10.5m ai ko e totongi mo'ua no ki tu'apule'anga, ko e pēseti ia 'e 68 'o e mo'ua fakakatoa pea ko e \$4.9m ki he totongi mo'ua fakalotofonua pe ko e pēseti ia 'e 32. Ko e katoa 'o e totongi nō 'oku fakafuofua ia ki he pēseti 'e 2 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua, pēseti 'e 11 'o e pa'anga hu mai 'a e pule'anga (\$143m), pea ko e pēseti 'e 9 'o e fakamole (\$171m). 'I he mo'ua ki tu'apule'anga, ko e mahina 'oku lahi taha ai 'a e totongi nō ko Sepitema 2011 'a ia ko e \$3.2m (30% 'o e totongi mo'ua fakakatoa) pea mo Ma'asi 2012 ko e \$2.6m (25%) 'o lahi pe ki he Pangikē EXIM Siaina; 'i he nō fakalotofonua ko e mahina ko 'Aokosi 2011 ko e \$1.5m (31% 'o e katoa e totongi nō fakaloto fonua) pea mo 'Okatopa 2011 ko e \$1.4m (29%) ki he sino'i pa'anga pea mo e totongi tupu 'o e ponite. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha 'amanaki ki ha taimi 'e tomui ai 'a e ngaahi ta nō 'a e pule'anga. Ne 'i ai e holo 'i he totongi nō 'i he vaha'a ta'u ko eni 'e taha, 'aki 'a e \$7.4m tu'unga pe ia 'i he totongi 'osi e nouti ne tuku atu 'i he ta'u fakapa'anga 2010/2011.

Ko e katoa e totongi nō fakaangaanga ki he ta'u 'e 10 ka hoko 'oku ne faka'ali mai 'a e hiki lahi 'a e totongi nō ki tu'apule'anga 'i he ta'u fakapa'anga 2013/14 ki he \$19.9m pea 'oku fakafuofua ia 'e 'ova 'i he \$9m pe ko e pēseti ia 'e 1.2 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua. 'Oku makatu'unga eni 'i he kamata 'a hono ta fakafoki e sino'i pa'anga ki he ongo fo'i nō lalahi 'e ua mei he Pangikē EXIM Siaina ki he Ngaue Langa Fo'ou 'o Nuku'alofa 'i Sepitema 2013 pea mo e Fakalelei Hala 'e kamata 'i Ma'asi 2015 ki he ta'u 'e 15 ka hoko.

Ko e totongi nō fakaangaanga fakafoki ko 'eni 'oku fakatefito ia 'i he fetongi pa'anga muli fakamuimuitaha pea 'oku 'ikai kau ai 'a e tupu ki 'olunga 'a e fetongi pa'anga 'i he kaha'u. Ko e nō fakalotofonua 'oku kau ai 'a e fakafuofua ki hono toe tuku atu 'o e ponite 'i hono taimi totongi 'i he 'avalisi ko e ta'u 'e nima (totongi tupu) mei he fakakatoa 'o e ponite kuo 'osi tuku atu, 'o fakatefito 'i he totongi tupu ko e pēseti 'e 5.74 ('avalisi 'o e tupu fakata'u)

Fakatātā 6- Totongi Nō Faka-Katoa (TOPm) Ta`u Fakapa`anga 2010/2011 - 2021/22

(kau ki ai e fika totonu mo e fika fakaangaanga)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

5.3.6 Mo'ua Nō Atu

Ko e fakakatoa e lahi e mo'ua nō atu 'a e pule'anga ki he'ene ngaahi kautaha mo e ngaahi kautaha kehe pe, ki he faka'osinga 'o Sune 2012, 'oku fakafuofua ki he \$63.67m (8% 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua pea pēseti 'e 20 'o e katoa e nō ki tu'apule'anga). Ko e lahi taha 'i heni ko e Kautaha Hotele Janfull 'a ia 'oku 'i he \$10.29m (26%), Kautaha OG Sanft ko e \$10.25m (25%), Kautaha MF Taumoepeau ko e \$7.16m (18%) ko e nō ia mei tu'apule'anga mei he Pangikē EXIM Siaina pea mo Kautaha Royco Amalgamated ko e \$2.2m (6%) pea ko e ngaahi Kautaha ia 'oku kau ki he Konga 1 'o e nō ki he Ngaue Langa Fo'ou 'o Nuku'alofa 'a ia ne fakamo'oni 'i Tisema 2010. Ko e Konga 2 'o e nō ngaue langa fo'ou 'oku kai ai 'a e Tungi Arcade ko e \$16.57 pea mo e City Assets ko e \$6.76m.

Ko e fakakatoa e ngaahi totongi mo'ua mai ki he Pule'anga 'i he faka'osinga 'o Sune 2012 'oku fakafuofua ia ki he \$0.98m, 'a ia ko e nō ia ki he ngaahi kautaha pea 'oku totongi fakafoki mai ai 'e he Pangikē Fakalalakala 'o Tonga 'a e \$0.58m (59%); Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga ko e \$0.29m (30%) pea mo e kamata e ta fakafoki mai e nō 'a e Kautaha Royco ko e \$0.11m (11%).

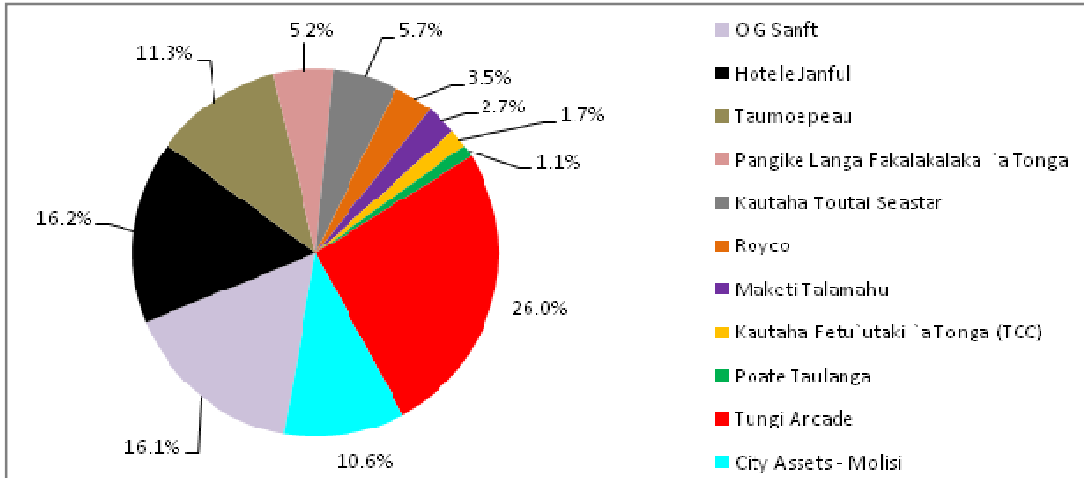
Ko e fakakatoa e toenga mo'ua 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga mo e ngaahi kautaha kehe, 'oku fakafuofua ki he \$12.8m, ko e nō ia mei he Kautaha Hotele Janfull ko e \$7.2m (56%) pea mo e Kautaha Seastar ko e \$5.6m (44%). Ko e holo \$0.5m ko eni 'i he toenga mo'ua 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga mo e ngaahi kautaha kehe mei Sune 2011 ki Sune 2012 'oku makatu'unga ia 'i he ta fakafoki 'a e sino'i pa'anga nō 'e he Pangikē Langa Fakalalakala 'o Tonga pea mo e Kautaha Fetu'utaki 'o Tonga pea mo e ngaahi feliliuaki 'i he malohi mo vaivai 'a e ngaahi nō 'oku 'i he pa'anga Siaina (CNY) pea mo e pa'anga 'oku ngaue'aki 'e he kautaha pa'anga fakavaha'apule'anga (SDR) ('a ia ko e nō mei he Pangikē EXIM Siaina ki he Kautaha Hotele Janfull pea mo e nō 'a e Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga mo e Maketi Talamahu mei he Pangikē Fakalalakala 'o 'Esia).

Tepile 5: Ngaahi Mo'ua Nō 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga mo e kautaha kehe mei he Pule'anga

Kau Nō	Sune 2011 (\$m)	Sune 2012 'esitimeti (\$m)
<i>Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga</i>	3.79	3.32
<i>Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga</i>	1.30	1.06
<i>Kautaha Toutai Seastar</i>	3.65	3.65
<i>Hotele Janfull International Dateline</i>	9.94	10.29
<i>Poate Taulanga</i>	0.70	0.70
<i>Maketi Talamahu</i>	1.76	1.72
<i>Poloseki Langa Fo'ou Nuku'alofa</i>		
<i>Kautaha Royco</i>	2.21	2.20
<i>Kautaha Taumoepeau</i>	7.16	7.16
<i>Kautaha OG Sanft</i>	10.25	10.25
<i>Tungi Arcade</i>	-	16.57
<i>City Assets</i>	-	6.76
FAKAKATOA	40.75	63.67

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafofua

Fakatātā 7 - Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mo e Kautaha Kehe mei he Pule'anga (%) 'i he 30 Sune 2012

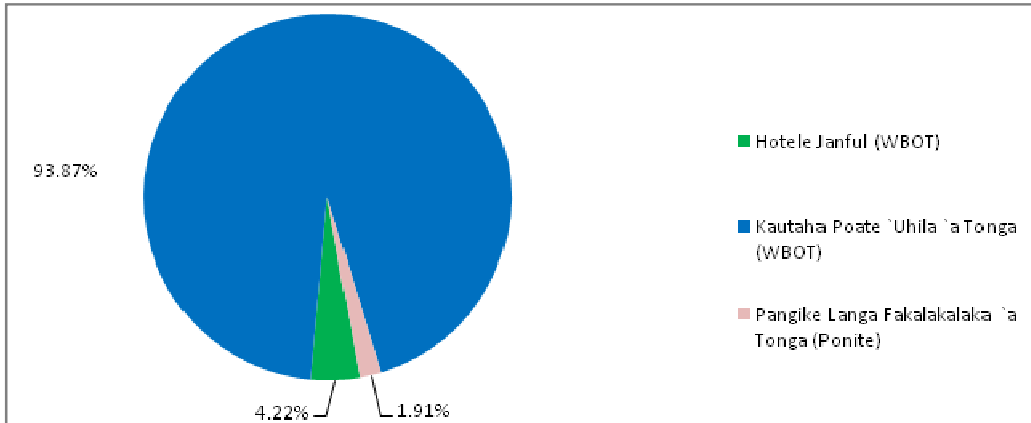

Ma'u'anga Fakamatala; Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

5.3.7 Ngaahi Nō Malu'i 'e he Pule'anga

Ko fakakatoa 'o e ngaahi nō malu'i 'e he Pule'anga ki he faka'osinga 'o Sune 2012 'oku fakafuofua ia ki he \$7.8m (1% 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua pea 2% 'o e katoa 'o e mo'ua nō 'a e pule'anga). Ko e ngaahi nō ko 'eni 'oku kau ki ai 'a e nō 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'i he Pangikē Westpac 'a Tonga fe'unga mo e \$7.34m, Kautaha Hotele Janfull ko e \$0.33m pea mo e ponite ne tuku atu 'e he Pangikē Fakalalaka 'a Tonga fe'unga mo e \$0.15m. Ko e holo ko eni 'i he toenga mo'ua nō malu'i mei Sune 2011 ki Sune 2012 na'e fe'unga mo e \$4.3m pea na'e makatu'unga ia 'i he totongi 'osi e nō 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha toenga mo'ua nō malu'i 'e ngali tomui 'a hono totongi.

Fakatātā 8 - Ngaahi Mo'ua Nō Malu'i 'e he Pule'anga mo e Kautaha na'e Nō (%) 'i he 30 Sune 2012

Ma'u'anga Fakamatala; Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Teipile 6: Fakaikiiki e Ngaahi Fakahoa 'o e Mo'ua Nō 'a e Pule'anga

Fakaikiiki	Sune-11	Sepitema-11	Tisema-11	Ma'asi-12	Sune-12
<i>Katoa Mo'ua Nō (USD\$)</i>	179.9	189.8	197.7	203.9	189.8
<i>Katoa Mo'ua Nō(TOP\$)</i>	304.3	327.3	342.2	348.1	353.1
<i>Mo'ua Nō Fakalotofonua</i>	29.5	29.5	29.5	29.5	29.5
<i>Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga</i>	274.9	297.8	312.8	318.7	323.6
<i>Katoa Mo'ua Nō ki he Fakalukufua 'o e Koloa Fakalotofonua (%)</i>	38.8%	43.6%	45.6%	43.6%	45.2%
<i>Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga ki he Fakalukufua 'o e Koloa Fakalotofonua</i>	35.1%	38.1%	40.0%	40.0%	41.4%
<i>Mo'ua Nō Fakalotofonua ki he Fakalukufua 'o e Koloa Fakalotofonua</i>	3.8%	3.8%	3.8%	3.8%	3.8%
<i>Ngaahi Totongi Nō (\$)</i>	22.8	6.1	9.0	13.4	15.4
<i>Sino'i Pa'anga</i>	16.3	3.6	5.8	7.5	8.7
<i>Totongi Tupu</i>	6.5	2.5	3.2	5.9	6.7
<i>Nō ki Tu'apule'anga</i>	10.3	3.5	5.1	9.0	10.5
<i>Nō Fakalotofonua</i>	12.5	2.6	3.9	4.4	4.9
<i>Faka Fa'ahinga Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga</i>	274.9	297.8	312.8	318.3	323.6
<i>Pangikē Fakavaha'a Pule'anga</i>	122.0	120.3	117.5	117.0	115.1
<i>Pangikē Tokoni</i>	150.9	175.6	193.5	199.5	206.7
<i>Komesiale</i>	2.0	1.9	1.8	1.9	1.9
<i>Fakafa'ahinga 'o e Nō (\$)</i>	304.3	327.3	342.2	348.1	353.1
<i>Nō</i>	274.9	297.8	312.8	318.7	323.6
<i>Ngaahi Ponite</i>	29.5	29.5	29.5	29.5	29.5
<i>Mo'ua Nō 'i he Pa'anga faka-Tuapuleanga (%)</i>					
<i>% Pa'anga Siaina (CNY)</i>	54.9%	59.0%	61.8%	62.7%	63.9%
<i>% Pa'anga Ngaue'aki Pangikē Fakavaha'apule'anga (SDR)</i>	44.2%	40.2%	37.4%	36.6%	35.4%
<i>% Pa'anga Makehe</i>	1.0%	0.8%	0.7%	0.7%	0.7%
<i>Me'afua Faka-Pa'anga (%)</i>					
<i>Katoa Totongi Nō ki he Ngaahi Fakamole</i>	12.9%	3.6%	5.3%	7.9%	9.0%
<i>Katoa Totongi Nō ki he Pa'anga Hu Mai</i>	12.2%	4.3%	6.3%	9.4%	10.8%
<i>Totongi Tupu ki he Ngaahi Fakamole 'a e Pule'anga</i>	3.7%	1.5%	1.9%	3.5%	3.9%
<i>Me'afua Fakafehoanaki (%)</i>					
<i>Pa'anga Talifaki ki he Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga</i>	57.2%	69.9%	68.4%	72.0%	70.9%
<i>Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga fakahoa ki he Koloa Hu Atu/Pa'anga Tokoni Taautaha mei Muli</i>	4.5%	1.5%	2.3%	4.2%	5.0%
<i>Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga ki he Koloa Hu Atu</i>	12.5%	4.1%	6.0%	10.8%	11.6%

Ko e Nō ki he Ngaue Langa Fo'ou mo e Hala Pule'anga

Ko e ngaahi makatu'unga ki he ongo fo'i nō lalahi 'e ua (2) mei Siaina, ko e nō ki he Ngaue Langa Fo'ou 'o Nuku'alofa (Konga A) pea mo e poloseki ki he Fakalelei Hala (Konga E).

A. Poloseki Ngaue Langa Fo'ou 'o Nuku'alofa

1. *Lahi e nō:* CNY 440m, fakafuofua fakamuimui taha ko e T\$122m
2. *Taimi Loloa 'o e Nō:* Ta'u 'e 20 mei he 'aho ne kamata ai ('uluaki ta'u 'e 5 totongi tupu 'o e sino'i pa'anga, ta'u 'e 15 ke ta fakafoki ai e sino'i pa'anga);
3. *Taimi Totongi:* 'Aho 21 'o Sepitema mo Ma'asi fakata'u ('uluaki totongi tupu 'aho 21 Ma'asi 2009, totongi tupu fakamuimui 21 Sepitema 2028; 'uluaki totongi sino'i pa'anga 21 Sepitema 2013, totongi fakamuimui 21 Sepitema 2028);
4. *Totongi tupu (IN):* Pēseti 'e 2 ki he ta'u ki he 'aho 'e 360 (mei he 'uluaki 'aho ne toho ai 24 Sepitema 2008);
5. *Totongi Pule'i (MF):* Pēseti 'e 1 'o e sino'i pa'anga nō (totongi 'i Sepitema 12, 2008 ne totongi faka'angataha 'i loto he 'aho 'e 30 mei he 'aho ne kamata ai pea kimu'a 'i he 'aho 'e 'uluaki toho ai e pa'anga);
6. *Totongi Tu'upau (CF):* Pēseti 'e 0.75 fakata'u 'o e pa'anga 'oku te'eki toho mai (totongi 'aho 30 hili e 'aho ne kamata ai)

Ko e Tepile 7 'i lalo 'oku ne fakaha atu e vahevahe 'o e pa'anga nō ki he poloseki ko eni. Ko e konga 'oku tuku atu ki he ngaahi kautaha 'oku tu'uma'u pe e totongi Pa'anga Siaina ki he Pa'anga Tonga (CNY/TOP) 'i he totongi 'o e 'aho 24 'o Sepitema 2008, pea ko e toenga e seniti nō 'oku makatu'unga hono liliu ki he pa'anga Tonga 'i he totongi fakamuimuitaha 'i he 'aho 25 'o Me 2012.

Tepile 7: Vahevahe 'o e Pa'anga Nō ki he ngaahi Langa Fo'ou

	Poloseki	Fakakatoa e Nō (\$Tm)	Fakakatoa ki he Nō
	KONGA I	19.61	16%
1	MF Taumoepeau & Sons Ltd	7.16	6%
2	OG Sanft & Sons Ltd	10.25	8%
3	Royco Amalgamated Co. Ltd	2.20	2%
	KONGA II	23.34	20%
4	Tungi Arcade	16.57	14%
5	City Assets Ltd	6.76	6%
	Katoa Poloseki Nō Atu	42.94	36%
	KONGA I		
6	Langa Fakalahi 'o e Palasi Faka-Tu'i	14.13	12%
	KONGA II		
7	Uafu Vuna	33.01	27%
8	Ngaahi ngaue fakasivile	19.16	16%
9	Misini Tanuhala	5.20	4%
	Fakakatoa e poloseki 'a e Pule'anga	71.51	59%
10	Lipooti Siokalafi (konga 1)	0.56	0.5%
11	Totongi Fetukutuku (konga 1)	1.74	1%
12	Ta Palani (konga 1 & 2) - liliu	1.48	1%
13	Totongi Fale'i (konga 1)	0.78	1%
14	Malu'i (konga 1)	0.28	0.2%
15	Totongi Fale'i (konga 2)	0.63	0.5%
16	Malu'i (konga 2)	0.40	0.3%
17	Pa'anga Talifaki	1.30	1%
	Fakakatoa e ngaahi fakamole kehe	7.17	5%
	Fakakatoa e pa'anga Nō	121.62	100%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

E. Poloseki Fakalalakala 'o e ngaahi Hala Pule'anga 'i Tonga

1. *Lahi e nō:* CNY 291m, fakafuofua fakamuimui taha ko e TS82m
2. *Taimi Loloa 'o e Nō:* Ta'u 'e 20 mei he 'aho ne kamata ai ('uluaki ta'u 'e 5 totongi tupu 'o e sino'i pa'anga, ta'u 'e 15 ke ta fakafoki ai e sino'i pa'anga);
3. *Taimi Totongi Nō:* 'Aho 21 'o Sepitema mo Ma'asi fakata'u ('uluaki totongi tupu 'aho 21 Ma'asi 2010, totongi tupu fakamuimui 21 Ma'asi 2030; 'uluaki totongi sino'i pa'anga 21 Ma'asi 2015, totongi fakamuimui 21 Ma'asi 2030);
4. *Totongi tupu:* Pēseti 'e 2 ki he ta'u ki he 'aho 'e 360 (mei he 'uluaki 'aho ne toho ai 15 Ma'asi 2010);
5. *Totongi Pule'i (MF):* Pēseti 'e 1 'o e sino'i pa'anga nō (totongi 'i

- Fepueli 25, 2010 ne totongi faka'angataha 'i loto he 'aho 'e 30 mei he 'aho ne kamata ai pea kimu'a 'i he 'aho 'e 'uluaki toho ai e pa'anga);
6. *Totongi Tu'upau (CF)*: Pēseti 'e 0.75 fakata'u 'o e pa'anga 'oku te'eki toho mai (totongi 'aho 30 hili e 'aho ne kamata ai e nō)

Ko e Tepile 8 'i lalo 'oku ne fakaha ai e tu'unga 'oku 'i ai e vahevahe 'o e pa'anga nō ki he poloseki ko eni 'o ngaue'aki e liliu pa'anga mei he totongi 'o e 'aho 25 'o Me 2012.

Tepile 8: Poloseki Fakalalaka 'o e ngaahi Hala Pule'anga

Poloseki (TOP)	Fakakatoa e Nō T\$(m)	Fakakatoa ki he Nō (%)
Tongatapu	55.18	67.3%
Vava'u	6.85	8.3%
Ha'apai	1.89	2.3%
Eua	2.50	3.0%
Totongi Alea Kamata	1.70	2.1%
Totongi Fetukutuku	1.84	2.2%
Lipooti Savea Hala & Siokalafi	1.70	2.1%
Ta Palani 'o e Hala	6.56	8.0%
Totongi Fale'i	2.46	3.0%
Malu'i	0.45	0.6%
Pa'anga Talifaki	0.89	1.1%
Fakakatoa ngaahi fakamole kehe (CCECC)	15.61	19.0%
FAKAKATOA 'O E NO	82.03	100.0%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Faka'fonua

5.4 Ngaahi Pole 'oku Fakatokanga'i

Ko e ola hono vakai'i 'o e tu'unga kuo a'u mai kiai 'a e Palani Fakafonua' (TSDF), 'o hangē ko ia 'oku 'asi 'i 'olunga', pea mo e 'analaiso 'oku 'i he Fakalahi I, pea mo hono 'analaiso 'o e tu'unga faka'ekonomika' mo fakasōsiale, 'oku fakamā'opo'opo atu 'i 'olunga', pea 'oku fakaikiiki atu 'i he Fakamatala Fakalahi II, pea mo e ngaahi tālanga hangē ko e Tālanga Faka'ekonomika, 'oku 'asi ai kuo 'iai 'a e fakalaka pea ko e tu'unga faka'ekonomika' 'oku tu'uma'u hili 'a e ngaahi ta'au lalahi he ngaahi ta'u kuo maliu atu. Kaekehe, ko e talafi pa'anga mei muli', ko 'etau ma'u'anga pa'anga lahi ia mei muli, 'oku kei holo, 'o ne fakahā mai ai 'oku kei faka'alo'alongaua 'a e kaha'u'.

Ko e tu'unga 'eni mo e ngaahi pole 'oku fakatokanga'i ko e ngaahi kī ke tokoni ki hono faka'ilonga'i 'a e ngaahi tafa'aki 'e fakamamafa kiai 'a e Patiseti':

- Ko e tupu faka'ekonomika kimui' ni' na'e tokoni'i 'e he nō ka na'e fakatefito pe 'eni 'i loto Nuku'alofa pe, ko e fokotu'utu'u ki he kaha'u' ke fakaa'u atu 'a e fakalalakaka ki he 'otu motu' mo e ngaahi feitu'u ki 'uta'.
- Hili 'a e to lalo 'i he koloa hū atu ne 'iai ha ki'i fakalaka ne ha mai.
- Ko e ngaahi sekitoa faka'ekonomika 'oku nau kei kaungā vaivai ka 'oku 'iai 'a e ngaahi fakalalakaka 'oku 'asi mei he ngaahi feitu'u kehe.
- 'Oku 'iai 'a e faka'ilonga 'oku ne tala 'a e masivesiva 'i he fonua', tautautefito ki he ngaahi kolo kehe 'o 'ikai kau ai 'a Nuku'alofa'.
- Mahaki 'ikai pipihi' mo e fakautuutu 'e ne uesia 'a e loloa 'o e mo'ui mo e fa'ahinga 'o e tangata'.
- Lahi 'a e fe'amokaki 'i he fefakatau'aki' tanaki atu kiai mo e lahi 'o e tokoni mei muli' pea pehe ki he talafi pa'anga mei hotau kainga mei muli', 'oku ne fakatupu 'e ia 'a e mo'ui fakafalala 'i he koloa hū mai mei tu'apule'anga'.
- Holo 'i he talafi pa'anga' ka 'oku malava ke tupu 'i he 'omai fakamoimoi koloa'.
- Lahi 'a e nō mo e totongi nō fakafoki', pea si'isi'i ha toe faingamālie ki ha nō.
- Pa'anga hūmai fakalotofonua' 'oku kei tō lalo, neongo na'e kake hake kimui ni.
- Lahi 'a e fakamole ki he vāhenga pea mo e ngaahi fakamole kuopau ke fakahoko.
- Fakafalala 'i he tokoni fakapatiseti ke ta'ota'ofi hano tu'utu'u 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga'.
- Fakafalala 'i he poloseki tokoni (tokoni moe nō) ke fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue lalahi 'a e Pule'anga'.
- Fiema'u ke to e fakalalakaka 'a e fakahoko fatongia 'a e kaungāue' 'o makatu'unga 'i he ngaahi taumu'a kuo fakapapau'i.
- Fiema'u ke fakalelei'i fakalukufua 'a e ngaahi tefito'i ngāue pe fatongia 'o e Pule'anga'.

6 KO E TALI 'A E PATISETI 'A E PULE'ANGA KI HE TU'UNGA LOLOTONGA

6.1 Ngaahi Me'a Mahu'inga 'oku Tokanga ki ai e Patiseti

'I he vakai ki he ngaahi me'a kuo hokó, 'oku tokanga 'a e Pule'angá 'i he Patiseti 2012/13, ke hoko atu 'a hono fakalahi e pa'angá ki he ngaahi ngaue ke fakahoko ke a'usia ai 'a e ngaahi fakalalakalaka mahu'inga 'o e ngaahi taumu'a ola 'e hiva. Neongo 'oku 'i ai 'a e fakalalakalaka 'i he ngaahi ngaue lahi 'i hono vakai' 'o e Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga (TSDF), ka 'oku to e fakamamafa 'e he pule'angá 'a e pau ke to e vakai' i lelei ange 'a e vahevahe 'o e patiseti ke tokoni' i 'a e ngaahi palopalema 'oku fakafe'atungia ki he fakalalakalaka faka'ekonomika mo fakasosiale. 'I he 'osi hono vakai' 'o e Palani Fakahoko Ngaue Fakalalakalaka 'a Tonga, ko e sekitoa mahu'inga 'e fa 'e tokanga lahi kiai 'i he Patiseti 2012/13.

- Fakalelei' i 'a e fakalalakalaka 'o e sekitoa taautaha (ke lahi ange 'a e tupu)
- Fakalelei' i 'a e fakalalakalaka 'o e ngaahi kolo (ke hiki hake 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai)
- Fakalelei' i 'a e pule (ke 'ata mahino ange ki tu'a)
- Fakalelei' i 'a e ngaue mo e 'aonga 'o e sekitoa pule'anga (ke lelei 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue ki he kakai)

6.1.1 Fakalelei' i 'a e Fakalalakalaka 'o e Sekitoa Taautaha

'Oku tukupā 'a e Pule'angá ke tokoni ki ha 'ātakai faka'ekonomika 'oku pau pea mo ha 'ātakai fakapisinisi 'oku faingofua kiate kinautolu 'oku fakalele ha pisinisi 'oku fakalao pea mo tokoni ke fakatupu ha pa'anga mo ha ngaue ma'ae kakai.

Kaikehe, 'e lava ia 'okapau 'e ngaue vāofi 'a e pule'angá mo e sekitoa taautahá ke 'ilo 'a e ngaahi palopalemá pea ma'u ha ngaahi founa ke vete 'aki pea ke fakapapau' i 'oku lava ke fakahoko. Kuo lahi 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi founa ke fetalanoa'aki ai 'a e pule'angá mo e sekitoa taautahá fekau'aki mo e taumu'a ko eni. 'Oku kau ai 'a e Komiti Tupu Faka'ekonomika 'a e Fonua (ko e fakataha'anga ki he ngaue vaofi ko eni, pea mo tokoni' i 'a e ngaahi Komiti Tupu Faka'ekonomika 'a e Sekitoa ki he Ngoue, Toutai, Takimamata, Fefakatau'aki mo Ngaohi Koloa). Ko e patiseti 2012/2013 'oku fakakau ki ai 'a e ngaahi ngaue fo'ou ke tokoni ki hono fakahoko 'o e tefito' i me'a mahu'inga 'oku ha atu 'i he Taumu'a hono 2 'i he kongá hoko mai.

6.1.2 Fakalelei' i 'a e Langa Fakalalakalaka 'i he Tukui Kolo

'Oku 'ikai fe'unga 'a e tupu 'ata'atā pe, 'aia kuo mahino mei he 'ikai vahevahe tatau 'a e tupu faka'ekonomiká 'i Tonga ni. Ko e ngaahi lelei 'oku ma'u mei he tupulekina 'o e ngaue ki he sekitoa taautaha, lahi e ngaue ma'ae kakai mo e tupu faka'ekonomika, 'oku fiema'u ke a'u ki he ngaahi feitu'u kotoa pe 'i Tonga ni. Neongo 'oku kei malohi 'a e fekau'aki fakasosiale 'i Tonga ni, ka ko e ngaahi liliu 'oku hoko ke faingata'aa ange 'a e nofo pea 'oku 'ikai ke tau kei fakafalala aipe ki ai ke fakapapau' i 'oku malu pe 'a e ngaahi kulupu laveangofua. 'Oku feinga 'a e Pule'angá ke 'ave ha pa'anga fakalalakalaka ke tokoni' i 'a e langa fakalalakalaka 'o e tukui kolo pea mo kumi ha ngaahi founa ke kamata 'aki ha ngaue 'oku malava ke totongi ki he malu' i 'a e nofo fakasosiale 'akinautolu 'oku nau fu'u fiema'u. Ko e patiseti ko eni 'oku kau ai 'a e ngaahi ngaue fo'ou ke tokoni ki hono fakahoko 'o e tefito' i me'a mahu'inga 'oku ha atu 'i he Taumu'a 1 'i he kongá 5.2.

6.1.3 Fakalelei'i 'a e Pule Lelei

Ko e hokohoko atu 'a e ngaue ke fakalelei'i 'a e pule lelei 'e tokoni aipe ki he lelei ange 'a e tupu 'a e sekitoa tautahá pea mo e langa fakalalakalaka 'o e tukui koló. Ko e lelei ange 'a e pulé ko e taha ia 'o e kaveikoula 'a e Pule'angá ke lelei ange 'a e ola mo vave ange 'o 'ikai tukuhifo ai 'a e ngaahi tefito'i tui 'o e taliui mo e 'ata lelei ki tu'a 'i he ngaue fakapule'angá. 'Oku 'ilo 'e he Pule'angá ko e pole eni ka 'oku tukupā ke ngaue mo e tokotaha kotoa ke fakalelei'i 'a e pulé. 'Oku fakakau 'i he patiseti 'a e ngaahi ngaue fo'ou ke tokoni ki hono fakahoko 'a e tefito'i me'a mahu'inga 'oku ha 'i he Taumu'a ola 8 mo e 9 'i he kongá hono hoko.

6.1.4 Fakalelei'i 'a e Ngaue mo e 'Aonga 'o e Sekitoa Pule'anga

Neongo ko e pule lelei 'oku fu'u mahu'inga ka 'oku 'ikai fe'unga pe ia kapau 'oku tau fiema'u ke fakahoko lelei 'a e Palani Fakahoko Ngaue Fakalalakalaka 'a Tonga, tautautefito ki he tokanga ki he tupu faka'ekonomiká mo e tukui koló. 'Oku tau fiema'u ha ngaue fakapule'anga 'oku lavame'a, 'aonga mo malava ke totongi ke fakahoko 'a e ngaahi sevesi mo e ngaahi taumu'a fakalalakalaka. 'E tokanga 'a e patiseti ki he kamata 'o e fokotu'utu'u 'o e pule'angá mo e ngaahi ngaué ki he potungaué totonu. Ko e kamata pe eni. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi polokalama 'oku hokohoko atu pe, 'o kau ai 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'angá, tautautefito ki he tokanga ki he tefito'i ngaue ki he palani, pa'anga, tokanga'i e poloseki, kau ngaue mo hono tokanga'i 'enau fakahoko fatongiá. Na'e fai pe 'a hono 'ahi'ahi'i 'i he kuohili ka 'oku tukupā 'a e pule'angá ke fakahoko 'a 'ene polokalama fakalelei ngaué 'aki 'a e veveveke fai ke fakapapau'i ko 'etau ngaue fakapule'angá 'oku fe'unga ki he ngaahi fiema'u 'a e fakalelei fakapolitikalé pea mo e kakai. 'Oku fakakau 'i he patiseti 'a e ngaahi ngaue fo'ou ke tokoni ki hono fakahoko 'a e tefito'i me'a mahu'inga 'oku ha 'i he Taumu'a 8 'i he kongá hono hokó.

6.2 Fokotu'utu'u Ngāue 'a e Pule'anga' ki he ngaahi Taumu'a Ola'

Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi ngāue fo'ou 'a e pule'anga', mo e ngaahi Tefito'i Me'afua Ola (KPIs), 'oku lisi ia 'i he ngaahi Taumu'a Ola 'e hiva ko'eni 'i lalo'. Ko e ngaahi ngāue 'eni 'oku fakapa'anga mei he pule'anga', pe ko e siofaki ke fakapa'anga mei he pa'anga tokoni 'i he Patiseti'. Ko e lelei fakalukufua 'o e a'usia 'a e ngaahi taumu'a' ni 'e 'inasi ai 'a e kakai 'o e fonua'.

TAUMU'A OLA 1: Kaunga malohiange 'a e kakai 'o e kolo – 'aki hono fakakau mai 'a e ngaahi tukui vahenga/ kolo/ kakai 'o e kolo ke a'usia 'enau fiema'u tefito pea ke vahevahe totonu 'a e monu'ia 'o e fakalalakalaka.

Ngaahi Potungaué: LA, PMO, MOFNP, MOH, MET, MIA, MAFFF

• Pa'anga Tokoni ki he Vahenga Fili:

- o kuo vahe'i ha \$2 m (hiki hake 'eni mei he \$1.7 m he ta'u kuo'osi) ke vahevahe 'i he ngaahi vahenga fili 'e 17, ki he ngaahi ngāue fakalalakalaka 'oku fu'u fiema'u 'i he taimi 'oku 'ikai ke ma'u ai ha pa'anga'.
- o Na'e toe vahe'i foki e \$300k ki he ngaahi kole mei he ngaahi tukui motu 'o Ha'apai mo Vava'u 'a ia 'oku toe hiki hake honau 'inasi' 'aki 'a e \$100k, pea ko e toenga \$100k ko e talifaki ia ki he 'ofisi 'a e kau fakafofonga Falealea 'e toko 7 'i he ngaahi tukui motu (3 Vv, 2Hp, 1'Eua, 1 Niuas).

- **Tokoni'i 'akinautolu 'oku fu'u faingata'a'ia**
 - kaungāue 'i he komiuniti' fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani' (US\$3m) kuo vahe'i ia ki he ngaahi ngāue langa iiki ke fakafaingamālie ai ha ngāue ki he fa'ahinga 'oku uesia lahi 'i he holo 'a e talafi pa'anga mei he ngaahi famili 'i muli'.
 - Poloseki ki he Faingata'a'ia Fakasōsiale fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia' (US\$0.9m): poloseki 'ahi'ahi ni ke tokoni'i e fa'ahinga 'oku fu'u faingata'a'ia 'i he komiuniti' ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'a e nofo masivesiva 'i he ngaahi kolo ki 'uta'.
- **Tokoni ki he ngaahi kolo ki 'uta'**
 - tokoni'i e ngaahi ma'u'anga vai pea pehe ki hono fakalelei'i e ngaahi 'apiako (\$1.2m tokoni Siapani)
- **To e lelei ange 'a e palani fakalalakaka mo e 'inivesi 'i he ngaahi komiuniti'**
 - US\$3m, Pa'anga Fakavaha'apule'anga ki he Fakalalakaka 'o e Ngoue – IFAD, ke fakahoko 'e he Tonga Trust hono fakahuu e ngaahi Fakalalakaka Fo'ou 'i he ngaahi 'otumotu (MORDI). Ko e a'u ki he ngata'anga 'o e poloseki koe komiunitii 'e ononoa 'oku 'osi 'i ai 'enau ngaahi palani fakakolo 'a ia 'oku 'osi 'i ai e ngaahi fiema'u kuo fakapa'anga
- **Tokoni fakapa'anga ki he Fakalalakaka 'o e Komiuniti:**
 - Ngaahi Potungāue 'ikai Fakapule'anga' (NGOs) & Ngaahi Potungāue Sōsaieti Sivile (CSOs), senitā ki he kakai fefine' \$0.6m
 - Hokohoko atu hono totongi 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi maama hala 'i Tonga ni kotoa (\$0.9m), totongi ki hono tokanga'i e ngaahi maama hala (\$0.4m) mo e tokoni 'a e Pule'anga (tariff) ki he 'uhila (\$0.5m).
 - Hokohoko atu pe 'a e tokoni \$240k ki he totongi folau vakatahi mo e folau vakapuna ki he ongo Niua'.
- **Senitā ki he 'Ulungaanga Fakafonua mo hono fokotu'utu'u e Mape 'o e ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Ulungaanga Fakafonua**
 - ko e kongā hoko 'oku kei tali ki ha pa'anga ke fakahoko 'aki e fakataha mo e kakai.
- **Tokoni'i e Fakalalakaka ki he Kakai Fefine**
 - hokohoko atu e ngaue ki hono fakahoko e tu'utu'uni ki he tu'unga fakafonua 'a e tangata mo e fefine
 - hoko atu pe 'a e ngaue ki he konivesio ki he CEDAW- fenapasi pea mo e lao ki he kelekele
 - fakamalohi'i e ngaahi polokalama 'a'ahi ki he kakai fefine
- **Tokoni fakapa'anga ki he Fakalalakaka e Komiuniti:**
 - ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei e fatongia 'a e pule'anga ki he kakai pea ke tokoni'i foki mo e fakalalakaka 'i he ngaahi 'otu motu.
 - toe fakalahi e ngaahi tefito'i fatongia ki he ngaahi komiuniti 'i he ngaahi 'elia hange ko e mo'ui, ngoue, ako ngaue pea mo e ma'u ngaue
 - fakamalohi'i e fetu'utaki 'a e pule'anga pea mo e ngaahi 'ofisi fakavahe.
- **Tokoni ki he Fakataha'anga 'a e kau Taki Lotu**
 - 'oku lolotonga fakahoko e ki'i fatongia fakaangaanga 'i he MIA (0.07m)
- **Fuofua fakahoko e ma'u'anga ivi mei he La'aa- Vava'u/Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu**
 - tufaki 'o e ma'u'anga ivi mei he La'aa ki he ngaahi 'api kotoa 'i he ngaahi 'otu motu'

Taumu'a Ola 2: Ke longomo'ui 'a e tākaua 'a e Pule'anga' mo e ngaahi sekitoa taautaha' ke ne tataki 'a e tupu faka'ekonomika', 'aki 'a hono faka'ai'ai ha vā fengāue'aki lelei ange 'a e Pule'anga' mo e ngaahi pisinisi', faka'ai'ai totonu mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue'.

Ngaahi Potungāue: MCTL, MAFFF, MIA, MOR

- **Toe fakalalakala 'i he vā fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e sekitoa taautaha':**
 - ke kakato hono fokotu'u 'o e ngaahi Kōmiti Fakalalakala Fakasekitoa kene tokanga'i 'a e ngoue', toutai', takimamata', komeesi mo e fo'u koloa', ken e fakatokanga'i 'a e ngaahi makatūkia'anga, mo kumi ha ngaahi vete'anga pea mo fakahoko kinautolu, 'o fakatatau ki he palani ngāue 'o e ngaahi palani fakasekitoa'.
- **Fakamāketi mo e faka'ai'ai**
 - Pa'anga ki he Fakamāketi'i 'o e ngoue \$1m
 - Faka'ai'ai 'o e ngaahi koloa ngaohi fakalotofonua mo e ngaahi ngaue 'aki hono fakaava 'a e "Fakatau atu 'o e Koloa ngaohi 'i Tonga ni
- **Tokoni ki he Sekitoa Ngoue' & Toutai'**
 - Ko hono fokotu'u ha ngāue'anga/mīsini faito'o ki hono hūatu 'o e ngoue', mo nofo taha ki he ngaahi langa fakalalakala 'a e komiuniti'.
- **Tokoni ki he ngāue'anga takimamata:**
 - Poloseki Tokoni ki he Takimamata 'a Tonga' ke hokohoko atu.
 - Poate Ma'u Mafai ki he Takimamata' 'oku fakapa'anga 'i he Patiseti 2012/2013 'aki 'a e \$1 miliona mei he Pule'anga', \$4.2 miliona mei Nu'usila, ke fakahoko'aki hono fakamāketi ki tu'apule'anga mo e ngaahi ngāue tu'uaki' fakataha mo e mālohi 'a e kau mai 'a e sekitoa taautaha'.
- **Ngaahi fakalelei ki he tukuhau'**
 - Fakahoko totonu 'o e ngaahi fokotu'utu'u ne fakapaasi fekau'aki m e Tukuhau ki he ngaahi Pisinisi Iiki (Presumptive tax) mo e Tukuhau ki he Ngaahi Koloa Fakaenatula'
 - fakahoko 'o e ngaahi fokotu'u mei he PFTAC ki hono Vakai'i 'o e Tukuhau
- **Fakalelei ki he Laiseni Pisinisi Halafononga' ke fakalelei'i 'a e 'ataakai fakalao fakapisinisi'. 'E hokohoko atu 'a e feinga 'a e Potungāue Leipa' ke fakamā'opo'opo 'a e ngaahi laiseni' 'o fou he ngaahi liliu fakalao ki he ngaahi laiseni fakapisinisi:**
 - laiseni taimi lōloa (kau ai 'a e fili ki he laiseni ta'efakangatangata mo e potungāue fo'ou mo e ngaahi tu'utu'u ni ke tamate'i, mahu'inga fakafonua mo e malu'i fakapule'anga), founa kole laiseni mo e lēsisista 'o fakafou he ope', fa'unga founa totongi he ope' (website).
 - liliu ki he Lao 'Inivesi Muli kau ai hono toe vakai'i 'a e lisi talifaki/fakangatangata.
 - Ko e fa'unga fakalotofale ke mu'omu'a hono fakafaingofua'i 'a e tu'utu'uni fakapisinisi' (holoki hono foaki 'a e laiseni mei he 'aho ngāue 'e 7 k ihe 'aho pē 'e 1), pea ke fakafefeka'i hono vakai'i 'oku muimui 'a e ngaahi pisinisi' ki he lao', fakamalohi'i 'a e ngaahi tu'utu'u ni fakangāue ke fakapapau'i 'oku 'iai fakafiemālie hono malu'i 'a e mo'ui mo e malu 'a e kakai'.
- **Fakatokanga'i 'a e fakamole ki he lolo':**
 - fokotu'utu'u makehe ki ha naunau Tangikē ke tokoni ke fakafaingofua'i hono 'omi ma'ama'a 'aki hano fakatau lahi mai 'a e lolo'.
 - fokotu'u 'a e ngaahi ma'u'anga ivi mei he la'aa 'i Vava'u \$4.5 miliona 'e Abu Dhabi.

- hokohoko atu 'a e poloseki ki he ma'u'anga ivi 'i he TERM ke maa'usia 'a e taumu'a lelei ki he ma'u'anga ivi'.
- **Sino'i Pa'anga Mālōlō Fakafonua:**
 - Hoko atu 'a e tokoni 'a e Pule'anga pa'anga ne 'uluaki tātānaki ke fakalele'aki, \$1m mei he patiseti 'a e pule'anga, lolotonga 'a e kei kumi ki ha tokoni fakapa'anga.
- **Fakalelei ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga':**
 - Fakalelei 'o e fakahoko fatongia fakalukufua 'a e Pangikē Fakalalakaka 'o Tonga' mo 'ene ngaahi tu'utu'uni ke fakalelei'i 'a e tokoni ki he kau ngoue pea mo e ngaahi pisinisi iiki kehe'.
 - Fakalelei ki he Kautaha Papa 'a Tonga ke faka'aonga'i 'a e vao'akau 'i 'Eua pea ke ma'u ai ha ngāue'anga ki he motu'.
 - ngāue fakataha mo e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IFC) ke tuku atu kitu'a 'a e Hotele fakavaha'apule'anga Dateline'.
 - Teuteu ki hono tukuatu 'o e Fale Paaki 'a e Pule'anga'.

TAUMU'A OLA 3: Ngaahi Ngaue Lalahi 'oku palani'i lelei, 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka 'o e mo'ui 'a e kakai pea fakafaingofua'i hono fakahoko 'o e pisinisi – 'aki hano fakapa'anga fe'unga pea mo fakahoko 'a e Palani Fakafonua ki he Fakalalakaka 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).

Ngaahi Potungae: MOI, MCTL, MOH, MLCCNR, MPE

- **To e langa 'o e ngaahi pisinisi 'i loto Nuku'alofa**
 - Kuo mei kakato e ngaahi langa lalahi (fakapa'anga he noo mei he Pangikē Siaina, (EXIM Bank)
- **Poloseki tokoni ki Niuatopotapu hili e fakatamaki peaukula**
 - Tokoni 'a e Pangikē 'a Mamani ki he langa ngaahi fale USD\$5m, tokoni 'a Siapani ki he ma'u'anga vai \$0.3m, tokoni 'a e 'Iunioni 'a 'Iulope ki he langa falemahaki \$2m, pea moe tokoni 'a e Polokalama ki he Fakalalakaka 'a e Ngaahi Fonua Fakatahataha (UNDP) ki he me'a ngaue fakatokanga peaukula \$0.5m
- **Ngaue ki he Fakalalakaka 'o Nuku'alofa (Konga I)**
 - 'amanaki ke kakato e ngaahi hala 'i he 2012/13/ fe'unga mo e \$6.0 miliona mei he nō mei he Pangikē EXIM 'a Siaina, tokoni mei he Pangikē 'a 'Esia pea mo e Pangikē 'a Mamani
- **Poloseki ki he Sekitōa Fakalalakaka 'o Nuku'alofa (Konga II)**
 - Pa'anga \$4.0m 'ave ke fakalelei 'aki e Kautaha ki he Ma'umafai ki he Veve pea mo e Poate Vai 'a Tonga.
- **Poloseki ki he Sekitōa Fefononga'aki (TSCP)**
 - fakalelei'i 'o e hala (\$10.0m), malini \$0.50m, mala'evakapuna \$0.22m
 - ko e monomono 'o e hala 'oku fakapa'anga ia 'e he tokoni 'a 'Aositelelia 'o fakafou 'i he Poloseki Fakatahataha 'a e Pangikē 'a Mamani ki he Sekitōa Fefononga'aki
 - vahe'i e \$27miliona ki he Poloseki 'a e Pasifiki ki he Langa 'o e Mala'e vakapuna (PAIP)'a ia 'oku 'amanaki ke kamata hono fakahoko e poloseki ni 'i he 2012/2013.
- **fakalelei'i 'o e mala'e vakapuna Tongatapu pea mo Vava'u (fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani fe'unga mo e USD\$27miliona)**
- **'Ahanga Foa**

- 'oku taketi e poloseki ni ke 'osi ki Tisema, 2013 fe'unga kotoa e patiseti mo e \$4.4m (Fakapa'anga 'e Siamane)
- **Kautaha Vaka ki he 'Otumotu Anga'ofa**
 - ngaahi founa ki hono pule'i mo hono fakalele 'o e vaka
- **Poloseki Keipolo**
 - taketi ke kakato e poloseki ni 'i he vaeua ta'u 'o e 2013 fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani, Pangikē Fakalalakala 'a 'Esia pea mo e TCL fe'unga mo e USD\$33m
- **Mape Halafononga ki he Ma'u'anga Ivi 'a Tonga**
 - hokohoko atu pe 'a e tupulaki 'o e lelei 'a hono ngaue'aki e ma'u'anga ivi pea mo faka'ilonga'i 'a e ngaahi tali ki he ngaahi me'a 'ikai fakatupu ivi (fakapa'anga 'ehe ngaahi tokoni kehekehe) \$9m
- **Pule'i 'o e Uafu Vuna**
 - arrangements being clarified and first cruise ships to be welcomed in mid 2012 kuo'osi mahino e ngaahi fokotu'utu'u ke fakahoko pea ko e fuofua vaka folau'eve'eva 'e tau mai ia 'i he vaeua ta'u 'o e 2012
- **Mala'e vakapuna fakalotofonua**
 - kuo'osi fakahoko e ngaahi fokotu'utu'u ki he ngaahi founa ki hono fakahoko 'o e ngaue lolotonga e ta'u

TAUMU'A OLA 4: Ngaahi tu'unga ako lelei – 'i hono fakamamafa'i 'a e tefito'i tu'unga 'o e ako fakalukufua.

Potungaue: MET

- **Polokalama Tokoni ki he Ako 'i Tonga (TESP):**
 - Hokohoko atu ke to e lelei ange ola 'o e tamasi'i ako, lelei ange 'ātakai 'o e ako mo e faiako pea mo e tu'unga fakaako mo e potō'i ngāue 'a e faiako: i) siofi/vakai'i 'o e silapa/polokalama ako ii) vakai'i mo fakahoko 'a e silapa/polokalama ako 'o e Kalasi taha ki he Foomu 2 iii) kamata'anga 'o e ako fakalotofonua 'i hono fakahoa ki he tu'unga Fakamāmāni lahi iv) to e lelei ange tu'unga 'o e ako fakalukufua kamata mei he Kalasi 1-8 mo e Foomu 3-7 v) Polokalama ako'i 'a e Puleako mo e kautaha 'a e matu'a mo e kau faiako-hokohoko atu pē (ki he 'apiako 'ikai fakapule'anga 'ikai kau ai 'a e ako Māmonga pea mo e lautohi si'i)
- **Vakai'i mo Fakalelei'i 'a e Lao Fakaangaanga mo e ngaahi tu'utu'uni ki he Ako**
 - Teuteu'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ke fakahū fakataha ki he Fale' mo e Lao Fakaangaanga ki he Ako – konga 2 'i he 2012.
- **Langa mo fakalelei'i 'o e ngaahi langa lalahi 'i he Sekitoa 'o e Ako**
 - 'Atele (\$27m Siapani)
 - Konga 2 'o e Ako Ma'olunga 'o Tonga (\$13m Siaina)
- **Polokalama Faingamālie Ako Sikolasipi**
 - hokohoko atu e tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ako to e ma'olunga ange \$2m
- **'Ofisi 'oku nau tokanga'i 'a e lelei mo e pau 'o e Ako, ke tauhi 'aki 'a e fakalalakala 'o e Ako.**

TAUMU'A OLA 5: Kaungaue potō'ingaue fe'unga – ke fenapasi mo e ngaahi faingamalie ngaue 'i Tonga mo tu'apule'anga 'aki hono fakahoko 'a e Ako Faka-Tekinikale (TVET) ke toe lelei ange.

Potungaue: MET, MIA

- **Polokalama Ako Faka-Tekinikale (Va'a Tokoni 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia)**
 - hokohoko atu hono fakahoko 'a e ngaahi ako 'a e kau faiako 'i he 'ilo faka-technikale \$0.8m mei he pule'anga
- **Tokoni Fakapa'anga ki he ngaahi 'apiako teknikale to e ma'olunga ange ka e 'ikai fakapule'anga:**
 - \$1,200 ki he tamasi'i ako mei' he pule'anga
- **Polokalama Ngaue Fakataimi:**
 - hokohoko atu 'a e fengāue'aki mo e fealēlēa'aki ke to e fakalōlōa atu 'a e faingamālie hono 'ave 'a e kau ngāue (kakai Tonga) 'i he polokalama ngāue fakataimi ki Nu'usila, 'Aositelēlia, pea 'oku fai e vakai ki ha faingamālie tataui ki 'Amelika mo e ngaahi fonua kehe.
- **'Apiako Sipoti:**
 - tali ke fokotu'u, 'aki e patiseti \$0.5m
- **Polokalama ngāue mo e ako ngāue:**
 - hoko atu pē 'a e fakahoko 'a e polokalama ako ngāue ki he tukui kolo mo e Komuniti.
- **Tu'utu'uni ki he Fakalalakaka 'a e longā'i fānau (ECD) mo e Ako 'a e kau Faingata'a'ia:**
 - tali 'a e tokoni fakapa'anga ki he fakalalakaka 'a e longā'i fānau
 - fa'u 'a e tu'utu'uni ke fakamamafa'i 'a e kau mai 'a e kau faingata'a'ia ki he ako, pea ke to e lelei ange fakalalakaka 'a e longā'i fānau.
- **Polokalama Ako Ngāue**
 - fakahoko ma'ae fānau ako 'i he ngaahi 'apiako teknikale to e ma'olunga ange.
- **Polokalama Fakalelei (ngāue & faka-'ulungaanga) ki he kau Pōpūla:**
 - Fakahoko 'a e ako faka-technikale ki he kau pōpūla ke to e lelei ange taukei/poto'i ngāue ki he taimi te nau foki ai ki honau takitaha kolo.
 - ke lelei ange taukei ngāue 'a e fānau toki 'osi mei' he ako, ke ma'u ha ngāue lelei ke tokoni ki he Komuniti.
- **Polokalama ako ma'ae Tau Malu'i Fonua 'a Tonga ('Aositelēlia, Nu'usila, 'Amelika)**

TAUMU'A OLA 6: Fakalalakaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai – 'aki hano faka'ai'ai 'a e fili ki he to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei 'o tokangaekina mavahe 'a e ngaahi mahaki 'oku 'ikai pipihi (NCD), pea mo fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku lelei, longomo'ui mo tu'uloa.

Potungaue: MOH

- **Polokalama Malu'i 'o e Mo'ui:**
 - Hokohoko atu 'a e polokalama ni 'i he 2012/13 'aki 'a e \$1.9m mei' he pule'anga (hiki hake mei' he \$1.5m 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 2011/2012)
- **Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD)**
 - Polokalama fakamahu'inga'i 'o e Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD)
 - Polokalama Tokoni ki he Sekitoa 'o e Mo'ui (THSSP) \$4.2m
 - fakahoko 'a e polokalama mo'uilelei mo e kai palanisi ki he ngaahi ako, ko e konga pe 'o e fakamamafa'i 'a e fakatu'utāmaki 'o e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi.
 - ako'i 'o e kau neesi ki he Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD) ke to e lelei ange 'ilo mo e taukei ngāue.
- **Langa Lalahi**

- Falemahaki fo'ou 'o Niuatoputapu – \$2.0m mei' he Kautaha 'Iunioni 'a 'Iulope 2012/13
- **Lelei ange Sitetisitika ki he Mo'ui**
 - hokohoko atu pē 'i he ngaahi ngāue lolotonga 'a e tokanga ke tuku atu 'a e ngaahi me'afua lelei ki he tu'unga 'o e mo'ui ke tokoni ki hono faka'ilonga'i 'a e ngaahi 'elia ke fakatefito ai 'a 'enau fakahoko fatongia.
- **Lelei ange taukei mo e 'ilo faka-technikale**
 - hokohoko e 'a'ahi mai e kau toketa mataotao faka-technikale 'o fakalele 'a e fanga ki ako fekau'aki mo e mo'ui lelei.
- **Lao Fakaangaanga ki he Tapaka:**
 - Fokotu'u 'a e lao fakaangaanga ki he tapaka ke fakasi'isi'i 'aki 'a e ngaahi uesia kovi 'o e tapaka ki he mo'ui, kau ki ai 'a e 'a'ahi ki he fanga ki'i fale koloa 'oku nau fakatau atu 'a e tapaka ke fakapapau'i 'oku nau fai ki he Lao.
- **Polokalama huhu malu'i**
 - Hokohoko lelei atu pē polokalama ko eni.
- **Fakamahu'inga'i 'a e tō'onga mo'ui lelei 'e he Kautaha ki he Mo'ui lelei 'a Tonga.**
 - hokohoko atu hono poupoua 'a e polokalama ko eni.
- **Polokalama 'ave fakafaito'o ki Muli (MTS)**

TAUMU'A OLA 7: Ke tokangaekina 'a e anga-fakafonua, 'ataakai 'oku tu'uloa, tokanga'i mo fakasi'isi'i e ngaahi lavelaveili 'i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliliuaki 'o e 'ea, ke katoi 'i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue, 'aki hono fokotu'u pea mo muimui ofi ki he ngaahi founga ngaue totonu pea mo ha ngaahi founga fealelea'aki taau.

Ngaahi potungae: MLCCNR, MOI, TDS, MOPPFS, MCTL

- **To e fakamahu'inga'i ange 'o e 'Ulungaanga Fakafonua**
 - Komiti Fakafonua ki he 'Ulungaanga Fakafonua: ke to e faka'ai'ai mo fakamahu'inga'i ange ke kei tauhi 'a e ngaahi taufatunga motu'a 'o e 'ulungaanga fakafonua pea mo e ngaahi lelei 'i ha fengae'aki mo e kautaha Korea ke tokoni ki hono ako'i 'o e kau ngaue.
 - Ke toe faka'ai'ai ange 'a e ngaahi ngaue felave'i mo e 'ulungaanga fakafonua 'i he ngaahi ako'anga: 'aki hano tokoni'i mo fakapa'anga 'a e ngaahi fe'ako'aki he ngaahi 'ulungaanga fakafonua mo e ngaahi fe'auhi 'i he ngaahi ako'anga.
 - Fakalahi mo to e tauhi ange 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi naunau felave'i mo e mahu'inga 'o e 'ulungaanga fakafonua.
- **Poloseki ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi ma'u'anga 'uhila 'a e ngaahi tukui kolo 'i Tonga**
 - Ke kakato mo hono fakaloloa mo fakalelei'i 'o e ngaahi ma'u'anga 'uhila 'a e ngaahi tukui kolo, 'aia 'e kakato ki Sune 2013, \$3.5m
- **Ngaahi poloseki fekau'aki mo e feliliuaki 'a e 'Ea mo e 'Atakai 'oku lolotonga fakahoko:**
 - Palani ngaue ke lelei mo tu'uloa 'a e ngaahi kolo & mo hono malu'i 'o e 'ataakai (UPEP) \$0.45m
 - Palani Ngaue Fakafonua (JNAP) – ki he feliliuaki 'a e 'ea, \$1.5m
 - Poloseki 'a e Pasifiki ki he mateuteu ki he feliliuaki 'a e 'ea \$0.13m

- Ngaahi fiema'u ki he mateteu ki he feliliuaki 'a e 'Ea \$0.14m
- Poloseki ki hono tokangaekina 'a e ivi malu'i he 'ataa (ODS) \$0.06m
- Pa'anga Tokoni ki he Toutai mei he SPC \$0.009m
- Poloseki ki hono tokangaekina 'o e Tongo mo e ngaahi me'a mo'ui ai \$0.07m
- Poloseki ki hono tokangaekina 'a e ma'u'anga vai ke lelei mo tu'uloa, \$0.61m
- Poloseki Pailate ki he Feliliuaki 'o e 'Ea \$3m
- ***Poloseki Mape Hala Fononga ki he Ma'u'anga Ivi 'a Tonga (TERM):***
 - Fakatahataha'i 'a e ngaahi ngaue fekau'aki e ngaahi ma'u'anga ivi mei he la'aa
- ***Misini ki he ma'u'anga ivi mei he la'a:***
 - Poloseki ki he ma'u'anga ivi mei he la'aa Meridian \$6m 'i Tongatapu, 'e kakato ki Sune 2012
 - Tokoni ki he Ma'u'anga Ivi mei he la'aa, Vava'u, pa'anga US\$4m
 - Poloseki ki he fakafo'ou 'o e ma'u'anga ivi ki he ngaahi 'otu motu (fakapa'anga 'e he ADB) US \$5m (fakapaasi mo fakamo'oni 'i Novema 2012/2013)
 - Poloseki 'a e WB ki he ma'u'anga ivi \$8m (fakapaasi 2012/2013)
- ***Tokateu ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula pea ke toe vaveange 'a e ngaue ki he ngaahi me'a fakatu'upakee:***
 - fakalelei'i ngaahi naunau ngaue ki he 'Ofisi Vakai Matangi mo e 'Ofisi Fakafonua ki hono tokangaekina 'o e ngaahi me'a fakatu'upakee.
 - vakai'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke toe leleiange 'a e ngaahi tokateu mo vave ange 'a e ngaue ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula
 - fakamamafa'i ke toe leleiange 'a hoko fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi ngaue langa
- ***Vakai'i 'o e ngaahi ngaue ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula***
 - Fokotu'u 'o e me'a ngaue fakatokanga matangi pea mo e ako ki he ngaahi ngaue ke fakahoko he hoko ha fakatamaki fakaenatula
 - Hokohoko atu 'a e tokoni ki he 'Ofisi Fakafonua ki hono tokangaekina 'o e ngaahi me'a fakatu'upakee pea mo e ngaahi ngaue ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula.
 - ngaue'aki 'o e ngaahi fokotu'utu'u ke toe leleiange 'a e ngaahi tokateu mo e ngaahi ngaue ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula
- ***To e longomo'ui ange 'a e ngaue 'a e Komiti ki hono Vakai'i 'o e ngaahi uesia 'i he 'Atakai***
 - Ke kei pukepuke ke leleiange 'a e fakahoko ngaue 'a e Komiti ki hono Vakai'i 'o e ngaahi uesia 'o e 'Atakai
 - Hokohoko atu 'a e Poloseki ki he 'Atakai mo e Feliliuaki 'o e 'Ea

TAUMU'A OLA 8: Fa'unga Pule Leleiangē – ke fenapasi mo e tefito'i tui 'o e pule lelei, taliui, 'ata ki tu'a pea mo e pule 'a e lao.

Ngaahi potungāue: AGO, PMO, TDS, MOPPFs, AO, MOJ, CPR, MCTL, MOFNP

- *To e ngāue vaofi ange mo e Kōmiti Fakapa'anga mo e 'Akauni Fakapule'anga 'a e Falealea', ke to e lelei ange hono pule'i' mo e taliui ki he ngaahi fakamole fakapule'anga'.*
- *To e fakamālohi'i ange 'a e founga ngaue fakalao' 'o mahino mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Potungāue Fakamaau'anga', 'Ōfisi 'o e 'Āteni Seniale', 'Ōfisi 'o e Fakamaau Lah'i mo e 'Ōfisi 'o e 'Eiki Saniselā'.*
- *Fakatupulekina e tu'utu'uni 'a e Potungāue 'Ātita' mo e tafa'aki 'Ātita Fakalotungāue 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua'.*
- *To e fakamamafa'i ange e ngaahi tefito'i fakakaukau 'o e fa'unga pule lelei mo e 'ata ki tu'a 'o e ngāue:*
 - fokotu'u e Komisiona 'o e Fa'unga Pule Lelei' (*Good Governance Commission*) ke ne tokanga'i 'a e ngaahi 'ofisi 'o e Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu' (*Anti-Corruption Commission*) mo e 'Ofisi Tali Launga (*Ombudsman*)
 - fa'u ha kaveinga ngāue, 'o fakataumu'a ki he to e lelei ange 'a e fai fetu'utaki', fakataha mo e 'ata ki tu'a 'o e ngaahi fakamatala', hange ko e ngaahi tu'utu'uni Kapineti mo e ngaahi tohi fakamatala 'a e pule'anga'.
 - fakapapau'i ko e ngaahi liliu mo e tu'utu'uni fakangāue kotoa pē te ne malava uesia e kau ngāue fakapule'anga', 'e fakahā kotoa ia 'i he uepisaiti 'a e Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga' (*Public Service Commission*).
- *Fakalelei mo e liliu 'i he fa'unga 'o e ngāue fakapule'anga' 'o fakataumu'a ki ha pule'anga 'oku fakapotopoto, to e lelei ange, pea mo malavalava e ngaahi fai fatongia'.*
 - fokotu'u e ngaahi potungāue fo'ou pea mo fakapapau'i e ngaahi ngāue 'oku felalave'i ai e ngaahi potungāue' kotoa, 'oku mahino mo ngāue lelei.
 - fakapapau'i 'oku hokohoko atu 'a e ngaahi fakalelei 'i he pule'anga'.
 - ke fai ha felotoi ki ha ngaahi fokotu'u fakakaukau, ki hono fakangāue'i ha palani 'a e pule'anga faka'elekitolōnika' (*E-government*), 'o taumu'a ke to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue fakapule'anga' pea mo fakasi'isi'i e ngaahi fakamole'.
- *Fakahoko hono ngaue'i ha founga ngāue ki hono fakalelei'i mo hono fa'u e ngaahi palani fakata'u tolu e 'ū potungāue', ki he ta'u 2013/2014.*
 - palani fakata'u tolu mo fakahā mahino mai e ngaahi taumu'a ngāue' pea mo hono ngaahi me'afua'.
 - tataki e founga fa'u patiseti', lelei e founga pule' mo e ngaahi taukei 'a e kau ngāue fakapule'anga'.
- *To e lelei ange founga pule'i 'o e patiseti' mo e ngaahi nō':*
 - ke to e lelei ange founga pule'i 'o e patiseti' mo e totongi nō', pea ke fakapapau'i ko e ngaahi pepa Kapineti 'oku malava ke 'i ai ha'a ne uesia fakapatiseti, 'e vakai'i ia 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' kimu'a hono fakahū ki Kapineti'.
 - ke to e langa hake 'a e lahi 'o e pa'anga talifaki', 'o taumu'a eni ke tokateu 'aki ki he taimi 'e hiki hake ai e totongi nō 'i he kaha'u vave mai'.

- fakahoko hono ngāue'i 'o e palani Fa'unga Patiseti ki he Kaha'u Lotoloto (MTBF) fakata'u tolu', makatu'unga 'i he ngaahi fakalelei ki he ngaahi palani fakata'u tolu 'o e ngaahi potungāue 'a e pule'anga'.
- hokohoko atu hono pule'i fakapotopoto e ngaahi nō', ke feinga ta'ota'ofi ha to e hiki hake 'a e mamafa hono fuesia e ngaahi nō', hili e kakato hono tuku atu ki tu'a'.
- ***Ngaahi fakalelei ki he founa tānaki pa'anga hūmai' pea fakasi'isi'i ha ngaahi tō kehekehe:***
 - hokohoko atu 'a e feinga ke to e mālohi ange hono tokanga'i 'a e tukupau'.
 - ke to e fakalalakalaka ange 'a e fetu'utaki mo e sekitoa tautaha', ke fakapapau'i ko e tukupau 'oku tānaki' 'oku fe'unga, pea 'i ha tu'unga 'e uesia si'isi'i taha ai e fai fatongia 'a e ngaahi pisinisi'.
 - fakapapau'i 'oku tonu hono fakangāue'i e ngaahi tefito'i ngāue felāve'i mo e tukupau' pea mo hano muimui'i lelei, ke lava fakatokanga'i kimu'a ha ngaahi ola 'e 'ikai fiema'u ke hoko 'amui.
- ***Fakahoko hono ngāue'i 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2010 (Public Procurement Regulations 2010)***
 - fakapapau'i 'oku mahino'i e ngaahi makatu'unga felāve'i mo e ngaahi tu'utu'uni ki he founa fakatau fakapule'anga', pea ngāue'aki 'i he founa 'oku 'ata ki tu'a.
 - ke 'i ai ha kau ngāue tokolahi fe'unga, ke lava fakahoko lelei e ngaahi ngāue felāve'i mo e founa fakatau fakapule'anga', mo 'ikai hoko ha toloi 'i he taimi fakahoko ngāue'.
- ***Ke to e lelei ange 'a e tu'unga mā'olunga 'o e ngaahi fika fakamatala' mo hono founa lipooti'i:***
 - to e vakai'i 'a e fa'unga mo e ngaahi ngāue 'a e Potungāue Sitetisitika 'a Tonga' ke to e lelei ange 'ene ngaahi fakahoko fatongia'.
 - fakatupulekina 'a e ngāue fakataha fakaloto pule'anga mo e ngaahi kupu felālāve'i', ke to e lelei ange 'a e ngaahi tānaki fakamatala', ke fakahoko 'aki ha ngaahi 'analaiso mo e tu'utu'uni ngāue 'oku to e lelei ange'.
- ***To e lelei ange fengāue'aki mo ngāue fakataha mo e kau hoangāue ki he fakalalakalaka:***
 - fakapapau'i 'oku fakahoko hono ngāue'i 'a e kotoa e ngaahi fakalelei 'oku 'i he Metuliki 'a e ngaahi Pa'anga Tokoni' (*Budget Support Matrix*), mo ne fakahā mai e makatu'unga, ki he ngaahi fokotu'utu'u mo e kau hoangāue ki he fakalalakalaka', ko e fakataumu'a eni ki he ngaahi pa'anga tokoni 'i he kaha'u'.
 - faka'ilonga'i 'i he lele lōlōa', ha solova'anga, ki hono founa pule'i 'o e ngaahi fakamatala ki ha fā'ahinga polōseki lele lōlōa.

TAUMU'A OLA 9: Sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta – 'i hono tauhi 'o e ngaahi lao mo e maau.

Ngaahi potungāue: AGO, MOJ, MOPPFS, TDS

- ***Langa fakalalakalaka 'o e founa ngaue fakalao' ke fakapotopoto mo lelei ange***
 - faka'ai'ai 'a e kau ki he Sōsaieti Lao' ke hokohoko atu e ngaahi fakalalakalaka fakapolofesinale'.
 - fakahoko e Uike Lao 2011.
 - 'oku kei hokohoko atu hono fakahoko e ngaahi fakataha, mo hono ako'i e kakai', felāve'i mo e Lao 'a Tonga'.

- **Lelei ange ngāue fakapolisi':**
 - kei hokohoko atu pē 'a e Polokalama Fakalalakalaka 'a e Potungāue Polisi (*Tonga Police Program*) 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Tonga', Tokoni 'a e Pule'anga Nu'usila' (*NZAid*) mo e Potungāue Polisi 'a 'Aositelēlia'.
 - fokotu'u 'i he ngaahi kolo lahi 'a e ngaahi 'Ōfisi ki he kau polisi fakakolo', 'i Tongatapu mo Vava'u.
 - fa'u mo hono ngāue'aki ha tu'utu'uni ngāue fakapolisi 'a e ngaahi kolo', mo to e lahi ange hono fakatokanga'i 'enau 'asi 'i he ngaahi feitu'u 'oku fiema'u ke fakahoko ai 'enau ngaahi ngāue'.
 - ako'i 'o e kakai Tonga' fekau'aki mo e ngaahi founa ke lava malu'i 'aki nautolu mo 'enau ngaahi fāmili' mei he ngaahi faihia', mo e fakatu'utamaki 'i he hala'.
 - fakatupulekina 'a e vave ange taliangi ki he ngaahi fakatu'utamaki 'oku hoko fakafokifā', kau ai e polokalama kumi mo e fakahaofi' pea mo e ngaahi fatongia 'oku ngāue'aki ai e me'atau'.

- **Langa fakalalakalaka 'a e malu fakalukufua 'o e fonua' mo e ngaahi ngāue fakamelino ki tu'apule'anga':**
 - 'oku hokohoko atu pē ngaahi fai fatongia 'a e Taumalu'i Fonua 'a Tonga (fakapa'anga 'e he Taumalu'i Fonua 'a 'Aositelēlia' (*Australian Defence Fund*)).
 - kei hokohoko atu pē hono fakafolau e kau sōtia taumalu'i fonua 'a Tonga' ki 'Afikanisitani, 'a ia 'oku lava ai hono tokoni'i fakataukei kinautolu, ma'u ha pa'anga hūmai ki he fonua' mo ha ngaahi vā fakatipilometika lelei.
 - fakafaingofua ha tokoni ki he ngaahi fai fatongia mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi vaka sōtia tautahi' (*Navy vessels*).

6.3 Fakama'opo'opo 'o e Patiseti 'Esitimeti ki he 2012/2013

6.3.1 Fakamatala Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Koe fakamatala patiseti 'oku ngaue'aki 'a e ngaahi sitetisitika fakapa'anga 'a e pule'anga (GFS) ke fenapasi mo e fiema'u fakavaha'pule'anga. 'Oku fakataha'i heni 'a e ngaahi pa'anga huatu mo e pa'anga humai 'a e Pule'anga mei he ngaahi ma'u'anga pa'anga kehekehe ke fakapapau'i 'oku kakato. 'Oku fakataha'i 'i he fakamatala ni 'a e pa'anga huatu mo e humai 'o tatau pe 'a e pa'anga óku tanaki 'e he pule'anga mo ia óku hu mai he ngaahi polokalama tokoni (neongo 'oku 'ikai ke kau 'a e tokoni koloa 'i he ngaahi sitetisitika fakapa'anga 'a e pule'anga (GFS).

Teipile 9 : Pa'anga Humai mo e Pa'anga Huatu 'i he Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS) (Pa'anga mo e Koloa T\$ miliona)

	Ola Fakaangaanga 2010/2011	'Esitimeti Kamata 2011/2012	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/2012	'Esitimeti 2012/2013
Katoa 'o e Pa'anga Humai mo e Tokoni	203.8	206.7	215.5	217.8
Katoa 'o e Pa'anga Humai	151.0	139.3	149.3	149.3
Pa'anga Tokoni	29.2	39.5	29.2	46.0
Pa'anga Tokoni ki he Patiseti	23.6	27.9	37.1	22.5
Katoa 'o e Pa'anga Huatu mo e Nō haohaoa	261.1	232.1	239.2	216.6
Katoa 'o e Pa'anga Huatu	249.9	214.4	230.0	216.1
Nō Haohaoa	11.2	17.7	9.2	0.5
Katoa Palanisi Patiseti	(57.3)	(25.4)	(23.7)	1.2
Katoa 'o e Totongi Fakapa'anga	57.3	25.4	23.7	(1.2)
Totongi Fakapa'anga mei Muli	65.5	25.4	43.5	(1.2)
Totongi Fakapa'anga fakalotofonua	(8.2)	-	(19.9)	-

Mai'ánga fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'E holo 'a e pa'anga huatu pea mo e nō haohaoa⁴ 'aki 'a e \$22.6 miliona 'i he 'esitimeti fakaangaanga ki he 2011/2012. Ko e holo ni 'oku makatu'unga ia he holo 'i he pa'anga huatu fakakatoa fekau'aki mo e noo Siaina 'aia 'oku ne holo'aki 'aki 'a e pa'anga huatu fakakatoa á e \$13.9 miliona mei he \$230.0 miliona ki he \$216.1 miliona 'i he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012.

Koe fakakatoa 'o e pa'anga humai mo e ngaahi pa'anga tokoni 'e hiki hake 'aki 'a e \$2.3 miliona mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012. Ko e hiki ko 'eni 'oku tupu ia mei he hiki hake 'a e ngaahi pa'anga tokoni ('aia 'oku kau ai 'a e ngaahi pa'anga poloseki mo e tokoni pa'anga ki he patiseti (Budget Support)) 'aki 'a e \$2.2 miliona⁵. Koe pa'anga humai 'a

⁴ Ko e lahi e pa'anga totongi mai mei he ngaahi no atu mei he ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga mo kinautolu 'oku nau no atu.

⁵ Vakai ki he teipile 9, peesi 52, hiki he poloseki tokoni mei he 2011/2012 ki he 2012/2013 = \$16.8m (\$29.2m ki he \$46.6m). Holo he pa'anga tokoni ki he patiseti mei he 2011/2013 = \$14.6m. Tupu haohaoa ko e \$2.2m (\$16.8m - \$14.6m)

e pule'anga mei he tukuhau 'oku fakafuofua 'e a'u ki he \$127.7 miliona⁶ 'i he 2012/2013, koe tupu 'aki ia 'a e \$3.1 miliona fakafehoanaki ki he 'esitimeti fakaangaanga 2011/2012. 'Oku ma'ulalo'aki 'ehe tokoni pa'anga ki he patiseti (Budget Support) 'a e \$14.6 miliona 'i hono fakafehoanaki mo e 'esitimeti fakaangaanga ki he 2011/2012⁷.

'I he ngaue'aki 'a e Fakamatala Siteititika Fakapa'anga 'a e Pule'anga, 'oku ha mei he 'esitimeti liliu 'e fe'amokaki 'aki 'a e \$23.7 miliona 'i he 2011/2012 fakafehoanaki ki he hulu fe'unga mo e \$1.2 miliona 'oku fakafuofua ki he 2012/2013. Ko e hulu ko 'eni 'oku tupu ia mei he kakato 'a e kongalahi 'o e poloseki fakapa'anga mei he nō mei he EXIM pangikē á Siaina.

Koe ngaahi poloseki tokoni koloa⁸ 'oku 'ikai ke kau ia he fakamatala Siteititika Fakapa'anga 'a e Pule'anga. Kapau na'e fakakau á e tokoni koloa ni 'e toe lahiange 'a e fakakatoa 'o e ngaahi tokoni pea mo e fakamole 'aki 'a e fika tatau pea 'e 'ikai ha faikehekehe he palanisi pea mo e founa fakapa'anga. Kaekehe, koe ngaahi noo koloa⁹ pea mo hono ngaahi fakamole 'oku fakakau ia he 'oku ne uesia 'a e fehuáki fakapa'anga fakakatoa.

Puha 1: Ngaahi Pa'anga Ngaue mo e Pa'anga Humai 'a e Pule'anga

Koe fakamatala patiseti 'oku ngaue'aki 'a e ngaahi fika sitetisitika fakapa'anga 'a e pule'anga (GFS) ke fenapasi mo e fiema'u fakatu'apule'anga. Kaikehe ko e meá mahuinga taha ki he pule'anga ko e fakakatoa á e pa'anga koia óku ne pulei. Kimuá hono fakahoko koia á e founa patiseti fakamatala fakapa'anga fakatahaí koia á e patiseti pule'anga mo e tokoni pa'anga, naé úhinga éni ki he patiseti lolotonga (recurrent). Ne hoko éni ke kehe ai á hono úhingaí o e totongi nō mei he fakamatala sitetisitika fakapa'anga (GFS). Ko e totongi nō óku lau ia ko e fakamole he pa'anga huatu pea mo e toho ó e nō he pa'anga humai, lolotonga ia óku í he GFS óku ha ia ko e totongi fakapa'anga. Ko e kotoa á e pa'anga humai mo e huatu á ia óku pulei é he pule'anga óku ui ko e totongi atu mo e totongi mau mai úhinga pe ke óua é levei á e fakakaukau mo e GFS.

Ngaahi Fakamole mo e Pa'anga Humai 'a e Pule'anga

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Fakakatoa Ngaahi Fakamole	177.5	170.9	170.2	180.0
Ngaahi Vahenga	98.8	92.5	92.4	95.9
Fakatau 'o e Koloa moe Ngaue	20.2	19.1	18.5	21.1
Tokanga'i e Ngaahi No 'a e Pule'anga	25.0	20.9	18.9	23.7
Ngaahi Fakamole Makehe	33.5	38.4	40.4	39.2
	-	-	-	-
Fakakatoa Pa'anga Hu mai	185.7	170.9	190.1	180.0
Pa'anga Humai 'a e Pule'anga	162.1	143.0	153.0	157.4
Tokoni FakaPatiseti	23.6	27.9	37.1	22.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Nouiti: Ko e vahenga \$95.9 miliona kau ai kotoa fakamole ki he ngaahi meá í he kupu 10 ó e vahevahe fakapatiseti (fakamole ki he kau ngaue tuúmau) fakakatoa é \$93.4 miliona mo e kupu 11 (ikai ngaue tuúmau) ko e kotoa é \$2.5 miliona.

Nouiti: Ngaahi tototngi atu kau ai pa'anga huatu tanaki mo e totongi nō, lolotonga pa'anga mau mai kau ai pa'anga humai, pa'anga tokoni ki he patiseti mo e toho nō fakalotofonua.

Na'e 'ova'aki 'a e \$19.2 miliona mei he Patiseti na'e tali, makatu'unga 'eni mei he lelei 'o e tanaki tukuhau pea mo e ma'u mai 'a e tokoni mei he 'Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope ki he patiseti, 'a ia na'e 'i ai e 'amanaki 'e ma'u mai he 2010/2011. 'Oku fakafuofua ke hiki'aki 'a e \$9.9 miliona pe ko e pēseti 'e 6 'a e ngaahi fakamole 'a e pule'anga 'i he 2012/13 ke feau 'a e ngaahi fakamole 'i he ngaahi 'elia mahu'inga ki he pule'anga. 'Oku fakafuofua 'e hiki hake 'a e ngaahi fakamole 'i he

⁶ Vakai *Tepile 19, peesi 127*

⁷ Vakai *Tepile 19, peesi 127*

⁸ Tokoni 'ikai pa'anga 'oku mala ke fakamahu'inga fakapa'anga. Fakatātā, ko e tokoni naunau ki he ma'u'anga ivi mei he la'a, mo e tekinkale ki he out motu Vava'u.

⁹ Tokoni 'ikai pa'anga no ko e lahi pa'anga 'oku totongi 'e he Pangike EXIM ki he kau konituleki (CCECC) 'o 'ikai ha'u he Pule'anga.

vahenga 'o si' i hifo 'i he pēseti 'e 4 'a ia 'oku ne fakahaa'i mai 'a e tokanga mavahe 'a e pule'anga ki hono holoki 'a e kongā 'o e fakamole 'oku vahe'i ki he vahenga. Oku kavekaveaú á e pule'anga ke palanisi pe 'a e patiseti ki he 2012/13.

6.3.2 Pa'anga Humai mo e Tokoni

'Oku fakafuofua 'e hiki hake 'a e poloseki tokoni (pa'anga) 'aki 'a e \$16.8 miliona¹⁰ mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012.

Ko e kongalahi 'o e hulu 'i he pa'anga humai mei he tukupau 'oku ha'u ia mei he tukupau kautaha (\$0.4 miliona) mo e tukupau ngaue'aki (\$1.6 miliona) koe'uhinga pe ko e fakalalakala 'i he founa tanaki. 'Oku fakafuofua foki 'e hiki hake 'a e tukupau 'ekisia 'aki 'a e \$0.6 miliona tupu mei he ola lelei 'o e liliu ki he tu'unga tukupau 'ekisia 'o e tapaka humai mei he \$200 ki he \$210 ki he fo'i tapaka 'e 1,000 'i he kilo.

Ko e pa'anga humai 'ikai ke tukupau'i 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e \$3.8 miliona tautautefito 'i he tukupau mei he pisinisi pea mo e ngaahi koloa 'a e pule'anga mo e pa'anga humai mei he ngaahi ngaue 'a e pule'anga 'oku ha ai 'a e ola 'o e fe'au'auhi 'i he sekitoa fetu'utaki kae pehe foki ki he mole 'i he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga. 'Oku kau á e holoa 'i he pa'anga humai mei he totongi ngaue 'a e fetu'utaki á ia ko e kongalahi ia e holo 'i he pa'anga humai 'oku fakaangaanga ke tanaki mei he pa'anga humai mei he ngaue 'a e pule'anga. 'Oku fakafuofua 'a e pa'anga humai mei he ngaahi ngaue lalahi 'a e pule'anga ke hiki hake'aki 'a e \$0.7 miliona mei he \$1.6 miliona 'o e 'esitimeti fakaangaanga 2011/2012¹¹. Ko e hiki ko 'eni 'oku tefito ia mei he totongi tupu 'i he noo mei he pule'anga.

6.3.3 Ngaahi Fakamole mo e Totongi Nō Haohaoa

Ko e fakakatoa 'o e ngaahi fakamole mo e totongi nō haohaoa 'a e pule'anga ki he 2012/2013, fakatatau ki he fakamatala sitetisitika ki he ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS) 'e fe'unga mo e \$216.1 miliona, ko e fakakatoa 'a e totongi nō fakafoki haohaoa 'a e pule'anga 'oku fakafuofua 'e a'u ki he \$0.5 miliona.

Ko e fakakatoa 'o e fakamole ki he ngaahi ngaue lalahi ki he 2012/2013 'oku fakafuofua 'e a'u ki he \$14.7 miliona, ko e holo 'aki eni 'a e \$34.2 miliona mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e ta'u 2011/2012 'a ia na'e fe'unga mo e \$48.9 miliona. Ko e tefito'i 'uhinga 'o e holo ko'eni mei hono fakakakato 'a e ngaahi ngaue langa lalahi ne fakahoko ki he senita 'o e ngaahi ngaue'anga 'i Nuku'alofa mei he pa'anga nō mei he Pangikē (EXIM) Siaina.

6.3.4 Fakapa'anga

Ko e fakapa'anga fakalukufua ki he patiseti 2012/2013 'oku fakafuofua 'e hulu'aki 'a e \$1.2 miliona, 'a ia 'e fakapa'anga mei muli koe'uhinga pe ko e lahiange 'a e totongi pa'anga ki muli 'i he toenga pa'anga noo mei Siaina. 'Oku fakakaukau 'a e pule'anga ke tuku atu ha ngaahi ponite fe'unga mo e \$7.5 miliona 'i he 2012/2013 ó fakataumu'a ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi ponite ne fe'unga mo e \$7.5 miliona, 'aia 'oku fokotu'utu'u ke 'osi ki he 2012/2013, ka 'e 'ikai ha uesia 'a e fokotu'utu'u ni 'i hono fakapa'anga, koia ai ko e fakapa'anga fakalotofonua 'e femate'aki pe ia.

¹⁰ Vakai Tepile 19, peesi 127

¹¹ Vakai Tepile 19, peesi 127

6.3.5 Ngaahi Tefito'i Fakamole 'oku Fakapa'anga mei he ngaahi tokoni 'i he Patiseti

'Oku fakafuofua ko e ngaahi fakamole ki he 2012/13 mei he ngaahi tokoni fakalalakala 'e fe'unga mo e \$152.2m, 'a ia ko e \$46.0m ko e tokoni fakapa'anga pea ko e \$106.2m ko e tokoni koloa, 'a ia 'oku holo'aki 'a e \$21.2m mei he 'estimeti 'o e ta'u kuo'osi. Ko e ngaahi ngaue lalahi na'e kakato 'i he ta'u 2011/12 'oku kau ai: 'a e kakato 'o e konga hono ua hono to e langa 'o e falemahaki Vaiola (Siapani, \$19m), Fakalelei'i 'o e ngaahi Hala Pule'anga (Siaina, \$32m), ma'u'anga ivi (Nu'usila, \$6.3m) mo e Tokoni ki he Fakaakeake mei he Peaukula (Pangikē 'a Mamani, \$7.0m). Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi ngaue kuo lava 'oku ha ia 'i he Tepile 10 mo e 11.

Ko e ngaahi ngaue lalahi 'oku 'amanaki ke kamata 'i he 2012/2013 'oku kau ai: Poloseki ki hono fakafehokotaki 'a e keipolo initaneti 'i kilisitahi 'i he vaha'a 'o Tonga mo Fisi (Tonga-Fiji Submarine Cable) mei he Pangikē 'a Mamani mo e Pangikē Fakalalakala 'Esia (\$54m), Fakalelei'i 'o e Mala'evakapuna (Pacific Aviation Investment Project) Pangikē 'a Mamani (\$25m), Ma'u'anga Ivi ki Vava'u ('Iunioni 'Alepea,\$4.5m), Poloseki ki hono langa fakalalakala e ngaahi 'elia 'i Nuku'alofa (Pangikē Fakalalakala 'Esia,\$12m) mo e Poloseki ki he Feliliuaki 'o e 'Ea (Pangikē Fakalalakala 'Esia, \$25m). Ko e ngaahi poloseki fo'ou ko eni 'e tokoni ia ke tokangaekina 'a hono tokoni'i 'o e sekitoa taautaha mo e fakalalakala 'o e ngaahi tukui kolo.

'I he konga 6.3.5.2 'oku 'oatu ai 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi poloseki 'oku 'amanaki ke kamata 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko pea tokoni ki he taumu'a 'o e patiseti 'a ia ko e "Fakatupu Faingamalie he ngaahi Taimi Faingata'a".

6.3.5.1 Ko e ngaahi fakamole Fakapotungaue ki he ngaahi poloseki

'I he tepile 10 'oku ha ai hono vahevahe 'o e ngaahi poloseki, mei he ngaahi ta'u kuohili mo e ta'u kaha'u 'o fakatefito 'i he ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ko eni 'a e ngaahi potungaue. Ko e ngaahi feliliuaki eni:

- **Potungaue Mo'ui:** holo'aki 'a e pēseti 'e 78% makatu'unga 'i he kakato 'o e konga hono 2 hono to e langa 'o e falemahaki Vaiola
- **Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:** holo pēseti 'e 71% 'o makatu'unga 'i he faka'osi'osinga hono toho 'o e nō ki he langa mo e tanu hala mei Siaina 'i he 2011/12
- **Potungaue 'a e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga:** tupu 'o makatu'unga 'i he ongo poloseki Kautaha Vao'akau 'a Tonga mo e Fakalelei'i 'o e Ma'u'anga 'Uhila 'i he Ngaahi Kolo ki 'Uta
- **Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi:** holo pēseti 'e 3% koe'uhi ko e meimei kakato 'a e poloseki fakatahataha ki hono langa fakalalakala 'o e 'elia 'i kolo (IUDP) mo e Poloseki ki hono fakatahataha'i e sekitoa fefononga'aki (TSCP)
- **Potungaue Ako mo e Ako Ngaue;** ko e lahi 'a e fakamole makatu'unga 'i he polokalama tokoni 'a Nu'usila mo 'Aositelelia ki he Ako (TESP)
- **'Ofisi Palemia :** hiki'aki 'a e pēseti 'e 89% makatu'unga 'i he Poloseki ki hono fakafehokotaki 'a e keipolo initaneti 'i kilisitahi 'i he vaha'a 'o Tonga mo Fisi.
- **Potungaue Fefakatau'aki, Takimamata mo e Ngaue:** hiki pēseti 'e 103% makatu'unga 'i he tokoni 'a Nu'usila ki he takimamata.

Tepile 10 : Ngaahi Fakamole mei he tokoni Fakapotungae (Tokoni Fakapa'anga mo e Koloa T\$ miliona)

Potungae	Fakafuofua ki he 2010-11 (\$m)	Patiseti 'Esitimetri ki he 2011-12 (\$m)	Fakafuofua (Outturn) ki he 2011-12 (\$m)	Patiseti 'Esitimetri ki he 2012-13 (\$m)	Patiseti 'Esitimetri ki he 2013-14 (\$m)	Patiseti 'Esitimetri ki he 2014-15 (\$m)
Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	0.03	0.02	0.00	0.82	-	-
Komisiona Va mo e Kakai	0.01	0.01	0.01	-	-	-
Fale Alea	0.13	0.27	0.16	0.65	0.58	0.58
Potungae Ngoue, Me'atokoni, Vaotata mo e Toutai	5.91	3.55	0.05	2.10	1.37	-
Potungae Fefakatau'aki, Takimamata mo e Ngaue	0.49	3.54	1.49	7.19	6.21	1.21
Potungae Ako & Ako Ngaue	15.26	14.94	11.00	29.87	30.14	29.15
Potungae Pa'anga & Palani Fakafonua	77.44	49.63	60.18	14.60	2.94	2.94
Potungae ki Muli & Fefakatau'aki	0.32	0.05	0.17	0.72	-	-
Potungae Mo'ui	9.59	25.34	22.76	5.52	6.13	0.50
Potungae Ngaahi Ngaue Lalahi	33.44	32.11	9.28	31.18	15.00	10.00
Potungae Ngaahi Ngaue Fakalotofonua	2.03	0.06	1.44	0.05	0.05	-
Potungae Fakamaau'anga	0.04	-	-	0.45	0.45	0.45
Potungae Fonua, 'Atakai, Feliliuaki 'o e 'Ea mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula	2.23	25.66	11.59	23.35	14.02	7.00
Potungae Polisi, Pilisone mo e Tamate Afi	2.32	3.81	1.62	3.47	0.26	-
Potungae ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	0.39	-	2.53	3.75	0.25	-
Potungae Pa'anga Humai	1.14	1.00	0.38	1.57	0.57	0.57
Ofisi Palasi	0.19	0.20	-	0.70	0.70	0.70
Ofisi 'o e Palemia	5.41	12.74	3.51	24.04	15.00	15.00
Komisoni ki he Kau Ngaue Fakapule'anga	0.32	0.26	0.17	0.66	-	-
Taumalu'I Fonua 'a Tonga	0.76	0.30	1.87	1.60	0.60	0.30
Fakakatoa	157.44	173.48	128.22	152.28	94.26	68.40

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua

6.3.5.2 Ko e ngaahi hoa tokoni fakalalaka mo 'enau ngaahi tokoni

'I he tu'unga fakapa'anga lolotonga, ko e meimei fakamole ki he ngaahi ngaue lalahi 'oku fakapa'anga ia mei ngaahi tokoni 'a hotau ngaahi hoa tokoni fakalalaka. 'Oku hokohoko atu ai pe 'a e ngaue vaofi 'a e Pule'anga mo hotau ngaahi hoa tokoni fakalalaka ki ha ngaahi faingamalie ke toe leleiangae ai 'a 'enau ngaue fakataha, ngaue vaofi 'o fakataha ki he Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga, pea mo e founga ngaue fakalotofonua. 'Oku fiefia foki 'a e Pule'anga ki he hokohoko atu 'a e tokoni 'a hono ngaahi hoa tokoni fakalalaka 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi tokoni fale' i fakatekinikale 'o tanaki mai ki he tokoni pa'anga.

'I he *Tepile 11* 'oku vahevahe ai 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi tokoni, 'o fakalalalasi ki he ngaahi hoa tokoni fakalalaka. Ko e ngaahi tefito' i liliu eni:

- Pangikē 'a Mamani: 'oku toe lahiange 'e ne tokoni fakapa'anga mo e koloa 'aki 'a e pēseti 'e 7%. Ko e ngaahi tefito' i ngaue 'oku kau ai 'a e Tokoni ki hono Fakalelei' i 'o e Mala'evakapuna \$5m (PAIP), Mape Halafononga ki he Ma'u'anga Ivi \$7m (TERM), Poloseki ki hono fakafehokotaki 'a e keipolo initaneti 'i kilisitahi 'i he vaha'a 'o Tonga mo Fisi (Tonga-Fiji Submarine Cable) \$19m mo e hokohoko atu pe 'a e Poloseki ki hono Fakatahataha' i e sekitoa fefononga'aki (TSCP) \$12m.

- Nu'usila: hokohoko atu pe 'a e tokoni ki he Potungaue Takimamata (\$6m), tokoni ki he ma'u'anga 'uhila 'a e ngaahi kolo \$3m (TVNUP), sikolasipi (\$3m) pea mo hono toe fakapa'anga 'o e fakamaau fo'ou mo e ngaahi poloseki kehe pe.
- 'Aositelelia: hokohoko atu pe 'a hono fakapa'anga 'o e ngaahi Sikolasipi (\$3m), polokalama tokoni ki he Potungaue Mo'ui (\$4m), tokoni ki he feliliuaki 'o e 'ea (\$4m) mo e ngaahi tokoni fakatekinikale ki he ngaahi potungaue (\$1m) mo e ngaahi poloseki kehe pe.
- Tokoni pa'anga fakataha 'a Nu'usila mo 'Aositelelia: 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e kake pēseti 'e 45% 'o makatu'unga 'i he fakalahi 'o e polokalama tokoni ki he ako (\$10m), Ako ngaue (\$1.5m) ki he Potungaue Ako & Ako Ngaue pea mo e Polokalama tokoni fakalalakala ki he Potungaue Polisi (\$3m)
- Lepapulika Siaina: ko e ngaahi tokoni koloa 'oku 'amanaki ke holo'aki 'a e pēseti 'e 65% koe'uhi ko e kakato 'a e ngaahi ngaue langa lalahi 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga ni, ka 'e hokohoko atu pe 'a e tokoni ki he monomono 'o e hala pule'anga mo e ngaahi ngaue faka'ekonomika mahu'inga. Kaekehe, 'oku ai 'a e ngaahi poloseki fo'ou 'oku 'amanaki ke fakahoko pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ke fakapa'anga 'aki pe ia ha'anau tokoni.
- Siapani: 'e holo pēseti 'e 45% 'o makatu'unga 'i he kakato hono toe langa 'o e falemahaki Vaiola mo e ngaahi poloseki lalahi fo'ou 'oku lolotonga alea'i pea 'oku 'amanaki ko e ngaahi fakamole ni 'e 'ikai fu'u 'ilonga 'i he 2012/2013. Ko e Polokalama Tokoni ki he kau masiva (\$1.2m) 'oku kei hokohoko atu pe ki he ngaahi tukui kolo mo e ngaahi 'otu motu.
- 'Iunioni Fakatahataha 'Iulope: 'e toe hiki'aki 'a e pēseti 'e 71% neongo kuo kakato 'a e polokalama tokoni 'a e 'Iunioni 'a 'Iulope (Stabex). 'Oku ne lolotonga fakapa'anga foki hono langa 'o e falemahaki Niuatoputapu pea toe tokoni foki ki he sekitoa ma'u'anga ivi.
- Polokalama Tokoni Fakalalakala 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha: 'e tupu pēseti 'e 102%, kau ai 'a e poloseki ki hono fakatolonga 'o e kelekele (\$0.3m), Taumu'a Fakalalakala ki he Mileniume (\$0.2m), Polokalama Fakaakeake mei he Peaukula mo e tokoni ki he falealea (\$0.08m).
- Tokoni fakalalakala fakamamanilahi mei he 'Iunioni 'a 'Alepea (UAE); ko e hoa tokoni fakalalakala fo'ou 'o Tonga mo e ngaahi 'otu motu Pasifiki, 'a ia oku nau tokoni ki he ma'u'anga ivi mei he la'a ki Vava'u. Ko e faka'ilonga lelei eni ki he ngaahi hoa tokoni makehe 'oku nau fakatokanga'i 'a Tonga ko ha fonua oku totonu ke tokoni'i.
- 'Oku kei hokohoko atu ai pe 'a e tokoni 'a e Pangikē Fakalalakala 'Esia ki he Poloseki fakatahataha ki hono langa fakalalakala 'o e 'elia 'i kolo (IUDP) 'a ia 'oku meimei kakato, pea 'e tu'unga tatau pe ki he ta'u fakapa'anga 2012/13 'aia 'e kamata ai 'a e Poloseki ki hono fakalalakala'i 'o Nuku'alofa (NUDP), \$12m.

Teipile 11 : Fakamole mei he Ngaahi Tokoni mei he Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalalaka (Tokoni Fakapa'anga mo e Tokoni Koloa)

Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalalaka	Fakafuofua ki he 2010-11 (\$m)	Patiseti Esitimeti ki he 2011-12 (\$m)	Fakafuofua ki he 2011-12 (\$m)	Patiseti 'Esitimeti ki he 2012-13 (\$m)	Patiseti 'Esitimeti ki he 2013-14 (\$m)	Patiseti 'Esitimeti ki he 2014-15 (\$m)
Pangike Fakalalalaka 'a 'Esia	6.21	23.89	12.05	23.25	12.76	12.28
Tokoni Fakakautau 'a 'Aositelelia	0.34	0.30	0.69	0.60	0.60	0.30
Tokoni Makehe 'a 'Aositelelia	0.09	0.09	0.09	0.04	0.04	0.04
Tokoni Fakataha 'a 'Aositelelia mo Nu'usila	8.25	10.11	9.82	14.63	14.92	16.08
Pule'anga 'Aositelelia	10.52	16.71	5.81	14.82	11.03	4.38
Kominiueli (CFTC)	0.08	0.03	-	0.13	0.02	1.00
Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope	8.06	1.47	0.65	2.52	0.52	0.52
Kautaha Me'atokoni 'a Mamani (FAO)	-	2.38	-	1.42	1.22	-
Kautaha Toutai 'a Pasifiki (FFA)	0.05	0.10	0.04	0.10	0.10	-
Siamane	-	0.70	-	-	-	-
Initia	0.13	0.04	0.06	-	-	-
Kautaha Fakamamanilahi ki hono fakatolonga 'o Natula(IUCN)	0.02	-	0.12	0.13	-	-
Kautaha Tokoni 'a Siapani	30.18	20.00	19.05	11.00	10.00	7.00
Pule'anga Siapani	1.00	0.46	0.45	1.21	1.20	1.20
Kolea	-	-	0.10	0.10	-	-
Pule'anga Nu'usila	7.08	13.95	11.14	14.87	10.02	3.37
Nu'usila - 'ikai fakapule'anga	0.01	-	-	-	-	-
Nu'usila/Pangike 'a Mamani	1.10	-	-	-	-	-
Sekelitali ki he Ngaahi Fonua Pasifiki(PIFS)	0.10	-	-	-	-	-
Tokoni mei he Ako 'a e Pasifiki (PRIDE)	0.05	0.09	-	-	-	-
Lepapulika 'o Siaina	73.52	40.90	52.57	14.23	5.00	-
Sekelitali ki he Ngaahi Tukui Motu 'o e Pasifiki (SPC)	0.55	0.09	0.04	0.25	0.05	-
Komiona Saianisi 'o e Pasifiki Saute (SOPAC)	0.26	0.03	0.68	0.02	-	-
Polokalama ki he 'Atakai 'o e Pasifiki Saute(SPREP)	0.21	0.10	0.13	0.20	-	-
Pa'anga Talasiti 'a e Pule'anga	0.19	0.20	-	1.50	0.70	0.70
Toake	0.02	-	-	-	-	-
Pule'anga Pilitania	0.01	0.01	1.21	0.82	-	-
Kautaha Fakakaukau'i Famili 'a e Pule'anga Fakatahataha (UNFPA)	0.14	0.01	0.09	0.01	-	-
Tokoni Fakamamanilahi ki he Fanau 'a e Pule'anga Fakatahataha(UNICEF)	0.03	-	0.01	-	-	-
Polokalama Tokoni ki he Ako 'a e Pule'anga Fakatahataha(UNESCO)	0.95	-	0.35	0.07	-	-
Ngaahi tokoni te'eki ai fakapapau'i	0.50	0.00	0.28	-	-	-
Pule'anga Fakatahataha 'Alepea (UAE)	-	-	0.55	4.50	-	-
Polokalama Tokoni Fakalalalaka 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha (UNDP)	0.69	0.48	0.35	0.97	0.04	0.04
Polokalama Tokoni ki he 'Atakai 'a e Pule'anga Fakatahataha (UNEP)	0.10	0.03	0.06	0.04	-	-
Pangike 'a Mamani/ (IDA)	5.70	41.32	11.06	44.37	25.54	21.00
Kautaha Mo'ui 'a Mamani (WHO)	1.29	-	0.74	0.50	0.50	0.50
Fakakatoa	157.44	173.49	128.22	152.28	94.26	68.40

Ma'u'anga Fakamatala:Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

6.3.5.3 Tokoni ki he Patiseti

Ko e founa tokoni ko eni 'oku ne fakaha mahino ai 'a e tatakai 'oku fakahoko 'e he fonua 'oku tokoni'i, ngaue'aki 'e ne founa mo hono ivi ngaue, 'a e ngaahi 'elemeniti 'o e Alepau Ngaue (Paris Declaration). 'Oku ne toe fakamalohi'i foki ke toe tokangaange ki he ola

fakalukufua, mo hono hu'unga 'o leleiange ia 'i he ola fakataautaha pea to e tokoni foki ki ha fakalalakaka 'oku toe tolongaange.

'E kei hokohoko atu pe hono tali lelei 'e hotau ngaahi hoa tokoni fakalalakaka 'a e ngaahi pole fakapa'anga pea ke kei tokoni fakapa'anga ki he patiseti ke 'oua na'a fakangatangata hono fakahoko 'o e ngaahi tefito'i ngaue, neongo 'e holo 'a e fakakatoa 'o e tokoni fakapa'anga ki he patiseti mei he \$27.9m 'i he 2011/12 ki he \$22.5m 'i he 2012/13.

Ko e ngaahi tokoni ko eni 'oku 'omi ia mo e tokanga 'e fakahoko 'e he pule'anga honau fatongia ki he polokalama fakalelei ke to e leleiange 'a e ngaue 'a e pule'anga. 'Oku fiefia ai 'a e pule'anga he ko e ta'u fakapa'anga 2011/12, ko e fuofua taimi eni ke ma'u ai 'a e tokoni ki he patiseti 'i ha ngaahi tu'utu'uni 'oku si'isi'i mo fakatahataha'i. Kuo fokotu'u ai 'e he pule'anga mo hono ngaahi hoa tokoni fakalalakaka ha ngaahi tu'utu'uni pe 'e taha kae ngaue'aki kotoa 'e hono ngaahi hoa tokoni fakalalakaka.

Ko e ngaahi 'elia 'o e fakalelei 'e fakatefito ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni ki he tokoni fakapa'anga ki he patiseti 2011/12 pea 'e hoko atu ai ki he 2012/13, 'oku mahu'inga 'aupito he ko e konga ia 'o e polokalama fakalelei fakalukufua 'a e pule'anga 'a ia 'oku kau ai:

1. Fakamalohi'i 'a e ngaahi fa'unga hono tokanga'i 'a e pa'anga 'a e pule'anga
2. Fakamalohi'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga
3. Faka'ai'ai 'a e ngaahi faunga 'o e fakalelei
4. Ke toe leleiange 'a e polokalama tokoni'i 'a e kakai faingata'a'ia he sosaieti

'Oku faka'amu foki 'a Pule'anga ke 'alu pe 'a e taimi mo si'isi'iange 'a e fe'amokaki fakapa'anga pea 'oku fiema'u ai ha tokoni fakapa'anga ki he patiseti ke ne feau 'a e pa'anga 'a e pule'anga, ka 'i he taimi ni 'oku fiefia pe 'a e pule'anga 'i hono fakafaingofua'i 'e he ngaahi hoa tokoni 'a hono 'omi 'a e tokoni ni.

'Oku hokohoko atu ai pe hono tali lelei 'e he Pule'anga ha faingamalie ke fengaue'aki vaofi ai mo hono ngaahi hoa tokoni fakalalakaka, ke nau tali fakakongokonga pe kae ngaue'aki fakalukufua pe 'a e ngaahi ngaue mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue, kae ha mahino mai 'a e fakalalakaka 'i he fa'unga mo e ivi ngaue 'o e ngaahi sekitoa.

7 AOFANGATUKU

'I he ki'i taimi nounou ko eni, ne lava ai 'e he pule'angá 'o fakahoko 'a e ngaahi ngaue ke a'usia 'a e visone 'oku ha 'i he Palani Fakahoko Ngaue Fakalalakaka. Kaikehe, 'oku fiema'u lahi 'a e taimi mo e ivi fakapa'anga fe'unga ke faka'osi ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue fo'ou 'oku teu ke kamata' pe ke faka'osi. Koia ai, 'oku tukupā 'a e Pule'angá ke hokohoko atu 'a hono fakakakato 'o e ngaahi ngafa fatongia 'i he patiseti 2012/2013, mo hokohoko atu.

'I he tu'u ki he kaha'ú, 'oku tu'u lavelaveili 'a e tu'unga fakamamani lahi pea 'oku hoko ai ke si'isi'i 'a e pa'anga 'a e pule'angá pea mo e ngaahi ma'u'anga pa'anga ki hotau kakaí. 'Oku hoko eni ke to e mahu'inga ange 'a 'etau ngaue vāofi pea mo kinautolu 'oku nau tokoni mai mei mulí, ke ngaue ki he ngaahi ngaue mahu'inga 'o ma'u ai ha ngaue fakapule'anga 'oku to e lelei ange, 'aonga ange, pea mo malava ke fuesia 'a hono ngaahi fakamolé; pea ke tokanga ke solova e ngaahi palopalema 'o e mo'ui mo e ako 'oku fakafe'atungia ki he langa fakalalakaka 'a hotau kakaí, pea ke fakapapau'i 'oku tau ma'u 'a e lelei taha mei he ngaahi faingamalie 'oku tau ma'ú.

Neongo 'a e ngaahi faingata'a 'oku tau fehanganagai mo iá, ka 'oku ou loto māfana pe ke fokotu'u atu 'a e Patiseti ko eni ke feme'a'aki ki ai 'a e Fale Aleá. Ne mau ngaue malohi ke fakakau 'a e ngaahi pole 'oku tau fe'ao mo iá, 'a e nounou fakapa'angá pea mo e ngaahi fiema'u vivili mo e faka'amu 'a hotau kakaí 'i he ngaahi taimi makehe mei he angamaheni ko eni. 'I he'ene pehe, 'oku mau tui 'oku 'ikai malava ke fa'u ha Patiseti 'e tali lelei 'e he tokotaha kotoa pe, ka 'oku mau tui ko e Patiseti ko eni 'e lava ai ke fakapalanisi 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakaí lolotonga 'a e kuonga faingata'a ni. Ko e kongá 'o 'etau feinga ke 'ata ki tu'a 'etau ngaué, 'oku paaki ai 'e he pule'angá 'a e Patiseti na'e tali 'e he Kapinetí, koe'uhi ke 'ilo lelei pe 'e he kakaí 'a e ngaahi me'a na'e fakatonutonu 'e he Fale Aleá. 'Oku mau to e 'ave mo e ngaahi tatau ki he Komiti Pa'anga 'a e Fale Aleá ke ma'u taimi 'a e kau memipa ke lau ki mu'a pea fai hono alea'í.

'Oku mau faka'amu 'e hoko 'a e Patiseti ko eni ke tokoni ki hono "***Fakatupu Faingamalie he ngaahi Taimi Faingata'a***" 'i ha ngaue vāofi 'a e pule'angá mo e kakaí 'o Tongá, pea pehe kiate kinautolu 'oku nau angalelei ke fengau'e'aki mo kitautolú.

***Hon. Lisiate 'Aloveita 'Akolo
Minista Pa'anga mo e Palani Fakafonua***

FAKALAHII : VAKAI KI HE TU'UNGA 'O E TSDF

**VAKAI FAKATA'U KI HE PALANI FAKAHOKO NGAUE
FAKALAKALAKA 'A TONGA
(TSDF) 2011- 2014**

Tu'unga 'i he ta'u 2011

Sanuali 2012

POTUNGAUE PA'ANGA MO E PALANI FAKAFONUA

1 Fakama'opo'opo mo e ngaahi Ngaue Tefito

Kuo fokotu'u 'e he Pule'anga fo'ou 'a e Visone mo e ngaahi Taumu'a Ola 'e hiva (9), Kaveinga ngaue tokoni 'e fa (4) pea mo e ngaahi palani ngaue takitaha 'o fakatefito ke 'ausia 'a e Visone, 'oku ha 'i he Palani Fakahoko Ngaue Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF). 'Oku fakataumu'a eni ke ne tataki mo fakatefito ki ai 'a e ngaahi ngaue mo e fokotu'utu'u 'a e pule'anga.

'I he kamata'anga e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga fo'ou, ne mahino pe 'a e ngaahi fakangatangata 'e fehanganhangai mo ia ke fakahoko lelei 'a e Palani Fakahoko Ngaue Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF) 'o kau ai eni:

- tu'unga vaivai faka-'ekonomika 'i mamani lahi;
- fa'unga 'o e Pule'anga;
- Ke fakalelei'i e founa fakahoko e palani, patiseti, vakai'i pea mo hono muimui'i;
- Ke fakalelei'i e founa tataki e kaungaue 'o fakamamafa 'i he malava ke fakahoko lelei e fatongia 'o tanaki atu ki he potu'i ngaue.
- Ta'emalava ke fakahokohoko lelei e ngaahi ngaue ke fakatefito pe he ngaahi fiema'u vivili.
- Toe faingata'a'ia ange e tu'unga faka'ekonomika mo e patiseti koe'uhi ko e nō Siaina
- Ko e meimei fakatefito pe fakalalakaka 'i Nuku'alofa.

Koe ngaahi vaivai'anga ni kuo fuoloa ta'u 'ene hoko pea 'oku fiema'u ha taimi ke fai ha ngaue kiai. Neongo ne 'iai e ki'i totonounou mei he ngaahi vaivai'anga kuo ha atu 'i 'olunga ka ne hanga 'ehe pule'anga 'o fokotu'utu'u ha ngaahi palani mo ha ngaahi founa 'e lava 'o vete ai e ngaahi vaivai'anga ni- e tokoni lahi 'eni ki hono solova e fanga ki'i vaivai'anga iiki pea 'ihe taimi tatau pe 'oku ne solova foki e ngaahi palopalema koia 'oku fuoloa ange 'etau fea'o mo ia. 'Ihe 'ene pehe leva tetau ma'u ai ha ngaahi potungaue fakapule'anga saiange, vave ange pea toe lelei ange 'ene fakahoko fatongia.

'Ihe 2011 ne fehanganhangai pea uesia ai a Tonga ni 'ehe ngaahi palopalema faka'ekonomika fakavaha'a pule'anga. Ne tō lalo heni e 'omi pa'anga hotau kainga mei he 'otu muli pea toe uesia foki mo e pa'anga humai mei takimamata. Neongo ne 'iai e ake mai 'ae takimamata ka ne'ikai ke fu'u ola lelei he ne tō lalo e tokolahi e kakai ne folau 'eve'eva mai ki Tonga ni. 'Ihe taimi tatau pe ne fetōkaki foki e lahi 'e tau koloa hu atu ki muli ka ko hono fakakatoa ne to lalo pe 'etau koloa hu atu ki muli. Ne ola lelei foki hono alea'i 'ehe pule'anga ha tokoni ki hono fakapa'anga mei muli e ngaahi fakamole 'oe ta'u fakapa'anga ko'eni. 'Oku 'iai e 'amanaki lelei 'e ma'u kotoa 'ae pa'anga tokoni ko'eni 'ihe faka'osinga 'oe ta'u fakapa'anga. Koe ngaahi pa'anga hūmai mo hūatu 'ae pule'anga 'oku ngali faingamalie pe tupu ia mei hono leva'i lelei pea fakasi'isi'i hono fakapa'anga e ngaahi fakamole fo'ou kihe patiseti 'oe ta'u ni. Ko hono fakasi'isi'i mo tukupi koia e ngaahi fakamole 'oku ne fakafe'atungi'i 'e ia hono ausia mo hono ikuna e ngaahi taumu'a 'ae pule'anga.

Neongo e ngaahi vaivai'anga ni, ka ne ola lelei e feinga 'ae pule'anga ke tokonia mo fakapa'anga mei muli 'ae ngaahi fokotu'utu'u ngaue, palani langa fakalalakaka mo e ngaahi fakamole 'ae pule'anga kihe ta'u fakapa'anga ko'eni. 'Oku mahino 'aupito e ngaahi tokoni ko'eni pea 'oku fakamalo'ia. Pea 'ihe 'ene pehe 'oku lava ai 'o fakahoko e ngaahi langa fakalalakaka e ni'ihii pe mo hono palani'i e ngaahi tefito'i taumu'a ngaue e hiva 'ae pule'anga. Koe fokotu'utu'u he taimi ni ke fakapapau'i kuo tukunga malie hono fakatoka e ngaahi fokotu'utu'u ngaue pea kuo napanganpanga malie e ngaahi fa'ufa'u ke vakavakaua mo

e liliu fo'ou kihe fatunga fo'ou fakapolitikale mo hono fakahoko e ngaahi vision 'ae pule'anga.

1.1 Tefito'i ngaue 'o e 2012/13

Ko e mahu'inga fakalukufua 'o e koloa ngaahi fakalotofonua 'oku ne fua 'a e mahu'inga fakamaketi 'o e kotoa 'o e ngaahi koloa mo e ngaue kuo faka'ilonga'i faka'ofisiale 'i he Fonua pe 'i ha vaha'a taimi pau; 'a ia 'oku malava 'eni ke fua ko e fakakotoa ia 'o e ngaahi koloa mo e ngaue ke ngaue'aki, pe ko e kotoa 'o e pa'anga humai kuo ma'u 'e he ngaahi ngaue'anga 'i hono ngaahi pe fo'u 'a e ngaahi koloa pe ngaue neongo 'a e tafa'aki 'e ua 'a e fo'i seniti ka ko e fo'i seniti tatau pe:

1. Fokotu'utu'u founa ngaue 'a e Pule'anga ke fua 'aki e ola mo e me'a 'e ma'u mei he tefito'i ngaue kuo fakahoko.

- a. Fakakakato e ngaahi fakatu'utu'u fakangaue 'ae pule'anga mei he ta'u fakapa'anga 2011/12.
- b. Hokohoko atu hono feinga'i ke mahino mo māau e ngaahi ngaue 'ae pule'anga.
- c. Hokohoko atu hono ngaue'aki e ngaahi palani mo e taumu'a fakapotungau ke fokotu'utu'u ha ngaahi tefito'i siate folau 'e lava ke fakahoko'aki e ivi mo e me'a 'oku ma'u.
- d. Fokotu'utu'u ha palani kihe ngaahi kupu lalahi 'oe langa fakalalakaka mo e ngaahi kolo ke toe fakalalakaka ange ai hono fakahoko e ngaahi ngaue mo e fakahoko fatongia.
- e. Fokotu'utu'u ha founa 'e lava 'o fa'u ai ha patiseti fakataimi ke toe fakalalakaka ange ai hono palani'i e ngaahi me'a fakapa'anga.
- f. Ke toe fakalalakaka ange e ngaahi ngaue 'ae kau ngaue fakapule'anga, fakatefito 'eni 'ihe founa ngaue mo e fakahokofatongia
- g. Ke toe fakalelei'i hono fua mo hono sivilivi'i e ngaahi ngaue kuo lava ke makatu'unga mei ai hano 'ilo'i 'ae ngaahi me'a kuo ma'ausia pea 'e malava heni 'o fokotu'utu'u ha palani mo hono fakapa'anga'i.

2. Fokotu'utu'u ha 'ataakai 'e toe lelei ange kihe langa fakalalakaka 'ae ngaahi pisinisi fakatautaha.

- a. Ke hokohoko atu e ngaue kuo fai ki hono talanga'i e ngaahi palopalema 'oku ne fefaka'atungia'i e ngaahi pisinisi 'ihe taimi tatau ke fakapapu'i 'oku malu'i mo 'ikai ke ngaue'aki 'ehe ngaahi pisinisi ha ngaahi founa hala mo ta'etotonu.
- b. Fokotu'utu'u ha founa 'e lava ai e ngaahi pisinisi ke fetu'utaki mo e pule'anga ke talanga'i ai e ngaahi palopalema 'oku nau fehanganagai moia p eke lava ai 'o veteki e ngaahi palopalema koia.

3. Ke langa hake ha fonua 'oku mou'i lelei mo lava me'a foki.

- a. Ke toe lelei ange e founa hono ngaue'aki e ngaahi ngaue kihe mou'i mo e ako foki.

- b. Koe uhi koe lahi e mate vave mo e uesia 'ae mou'i 'ehe ngaahi mahaki 'ikai pipihi 'oku 'iai e fokotu'utu'u ke toe lelei ange mo fakalalakalaka hono tokangaekina e tefito'i palopalema ko'eni.
- c. Ke tokangaekina e tōlalo e ako kihe fika mo e lautohi
- d. Ke langahake e ngaahi ako kihe taukei ngaue 'o fakatatau kihe ngaahi fiema'u 'ae ngaahi pisinisi mo e feima'u ngaue mei tu'apule'anga.

4. Ke fakakau mai mo vahevahe atu e ngaahi faingamalie kotoa pe kihe fonua koe 'uhi:

- a. Ke lave fakalukufua e ngaahi kolo he langa fakalalakalaka kotoa pe (kihe hala, uafu, vai mo e ngaahi fakatafe)
- b. fekumi kiha ngaahi founa e toe lelei ange ai e fetu'utaki mo e ngaahi kolo kehekehe 'i Tonga ni.
- c. Fokotu'utu'u ha ngaahi founa ngaue 'e lava ke malu'i ai e ngaahi motu mo e kakai mei he ngaahi fakatamaki fakanatula kotoa pe.
- d. Ke toe fakalelei'i e founa mo e fakahoko ngaue fakakolo 'ae pule'anga

2 Talamu'aki

'I he 2011, koe fuofua pule'anga fakatemokalati ne fili, ne nau fai ai ha ngaue kihe palani fakalukufua 'ae fonua- aia ko hono fakapapau' i 'oku fenapasi 'ae palani ko'eni mo e ngaahi fiema'u mo e fokotu'utu'u 'ae pule'anga fo'ou. Ne tupu ai hono fatu e Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga aia 'oku makatu'unga 'eni he siate folau mo e ola ngaue e hiva (9) pea e fakahoko 'aki ia e ngaahi kaveinga ngaue e fa (4):

Koe Palani Fakalalaka 'a Tonga ne fakakato ia he tau kuo 'osi ka koe 'uhi koha ngaahi fakama'o'opo ne toe fai kihe palani ne toki tali ke ngaue 'aki he 'aho 20 Siulai 2011. Koe ngaahi fakama'o'opo mo e liliu ko'eni ne makatu'unga ia he ngaahi fiema'u 'ae fonua he ta'u kuo'osi. Ne fai ha ngaahi fepotalano'aki mo e potungaue 'ae pule'anga, 'o tanaki mai ai ha ngaahi fakamatala fakaikiiki fekau'aki mo e ngaahi tefito'i me'a kuo nau ausia/fakalalaka mo e ngaahi me'a 'oku ne fefaka'atungia'i/palopalema pea 'ihe taimi tatau pe ke fakapapau' i pe 'oku 'iai ha ngaahi tonounou mo ha ngaahi fiema'u fakavavevave. Ne 'iai foki moha ngaahi fono ne fakahoko he fonua 'i Sanuali mo Fepueli 2012- 'o taumu'a ke fakahoko kihe fonua mo e kakai e ngaahi me'a kuo ausia 'i hono ngaue'aki e siate folau "Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga" pea ke toe mahino ange e ngaahi kaveinga mo e tamu'a ngaue 'ae pule'anga pea mo'ene fenapasi mo fekaunga'aki mo e ngaahi tamu'a Langa Fakalalaka 'oe Mileniume, vahevahe fakakolo/palani kihe ngaahi motu mo e ngaahi palani kehekehe kotoa pe. Ne iai foki ha ngaahi tefito'i me'a ne ha mai he ngaahi fono ni pea koe ngaahi tefito'i me'a koia 'oku pulusi atu ia he konga fakalahi ua. Koe ngaahi me'a ko'eni ne fakahoko mai he ngaahi fono mo e kakai ne tuku atu ia he talanga mo e ngaahi kaume'a langafakalalaka kotoa pe mei tu'apule'anga.

Koe tefito'i palopalema ne fai kiai e tokanga koe 'ikai ke mahino pep au e ngaahi taumu'a ngaue/pe 'iai ha me'afua ke fua tautau kiai e ngaahi ngaue- oku tuku atu e fakaikiiki e ngaahi fakamatala ko'eni he Vahe 2: "Me'afua ke sivi fakaāauliliki" 'aki e founa hono tanaki mo fakama'o'opo e ngaahi fakamatala. Hange ko'eni, koe ngaahi fakamatala fakata'u 'ae ngaahi potungaue 'ae pule'anga 'oku fatu ia fakatatau kihe ta'u tāautaha (2011) kae 'ikai fakatatau kihe palani fakapotungaue 'aia 'oku lele ia 'o fakatatau kihe ta'u fakapa'anga (2011/12). Ko ia ai kuo 'iai e felotoi ke liliu e founa hono teuteu'i e lipooti fakata'u ke fenapasi mo e palani ngaue 'ae ngaahi potungaue pea pehe kihe patiseti koe'uhi e malava heni 'o fai hano tanaki tu'unga' i pe koe ha e ngaahi tefito'i ngaue kou lava he ta'u. 'Ikai ke ngata ai ka 'oku lava heni 'o fua tautau e ngaahi palani kihe Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga pehe kihe palani fakakolo mo e ngaahi kupu fekau'aki 'oe fonua pea e toe faingamalie pea toe maau mo uHINGA malie ange ai e fa'u lippoti ihe kaha'u.

Ke tokoni ki hono fatu mo fakakato e ngaahi fiema'u fakamatala kihe lipooti 'ae ngaahi potungaue 'e tokoni lahi 'aupito ka toe ma'u mai ha ngaahi fakamatala mei ha ngaahi faitu'u falala'anga.

'Oku fehangahangai pea uestia ai a Tonga ni 'ehe ngaahi palopalema faka'ekonomika fakavaha'a pule'anga. 'Oku tō lalo heni e 'omi pa'anga hotau kainga mei he 'otu muli pea toe uestia foki mo e pa'anga humai mei takimamata. Neongo ne 'iai e ake mai 'ae takimamata ka ne'ikai ke fu'u ola lelei he ne tō lalo e tokolahi e kakai ne folau 'eve'eva mai ki Tonga ni. 'Ihe taimi tatau pe ne fetōkaki foki e lahi 'e tau koloa hu atu ki muli ka ko hono fakakatoa ne to lalo pe 'etau koloa hu atu ki muli. Ne ola lelei foki hono alea'i 'ehe pule'anga ha tokoni ki hono fakapa'anga mei muli e ngaahi fakamole 'oe ta'u fakapa'anga ko'eni. 'Oku 'iai e 'amanaki lelei 'e ma'u kotoa 'ae pa'anga tokoni ko'eni 'ihe faka'osinga 'oe ta'u fakapa'anga. Koe ngaahi pa'anga hūmai mo hūatu 'ae pule'anga 'oku ngali faingamalie pe tupu ia mei hono leva'i lelei pea fakasi'isi'i hono fakapa'anga e ngaahi fakamole fo'ou kihe patiseti 'oe

ta'u ni. Ko hono fakasi'isi'i mo tukupifo koia e ngaahi fakamole 'oku ne fakafe'atungi'i 'e ia hono ausia mo hono ikuna e ngaahi taumu'a 'ae pule'anga.

Neongo e ngaahi vaivai'anga ni, ka ne ola lelei e feinga 'ae pule'anga ke tokonia mo fakapa'anga mei muli 'ae ngaahi fokotu'utu'u ngaue, palani langa fakalalakaka mo e ngaahi fakamole 'ae pule'anga kihe ta'u fakapa'anga ko'eni. 'Oku mahino 'aupito e ngaahi tokoni ko'eni pea 'oku fakamalo'ia. Pea 'ihe 'ene pehe 'oku lava ai 'o fakahoko e ngaahi langa fakalalakaka e ni'ihii pe mo hono palani'i e ngaahi tefito'i taumu'a ngaue e hiva 'ae pule'anga. Koe fokotu'utu'u he taimi ni ke fakapapau'i kuo tukunga malie hono fakatoka e ngaahi fokotu'utu'u ngaue pea kuo napangapanga malie e ngaahi fa'u'fa'u ke vakavakaua mo e liliu fo'ou kihe fatunga fo'ou fakapolitikale mo hono fakahoko e ngaahi visione 'ae pule'anga.

3 Vakai ki he Tu'unga Lolotonga

3.1 Vakai ki he ngaahi Taumu'a Ola 'e 9 'o e TSDF (Taumu'a Ola)

'I he konga ni, 'oku fakamatala ai 'a e ngaahi ngaue mahu'inga na'e a'usia pea mo e ngaahi pole 'oku fakamatala 'i he ngaahi Taumu'a Ola taki taha 'e hiva 'o e Palani Fakahoko Ngaue Fakalalalaka 'a Tonga (TSDF).

Taumu'a Ola 1: Ke kaunga malohi ange 'a e kakai 'o e kolo, 'aki hono fakakau mai 'a e ngaahi tukui vahenga/kolo/kakai 'o e kolo ke a'usia 'enau fiema'u tefito pea ke vahevahe totonu 'a e monu'ia 'o e fakalalalaka.

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia

- *Pa'anga ki he Ngaahi Vahenga Fili - \$1.7m*- Na'e vahe'i ai 'e he Pule'anga 'i he'ene Patiseti ki he 2011/12 'a e \$1.7m ke vahevahe 'i he ngaahi Vahenga fili 'e 17 'i Tonga ni ke tokoni ki he'enau ngaahi ngaue fakalalalaka taki taha, fakatefito, ki he ngaahi 'elia 'oku fu'u fiema'u ka 'oku 'ikai ke faingamalie ha pa'anga ai. 'Oku 'i he ngaahi vahenga fili pe fakafou 'i he'enau ngaahi Fakafofonga Falealea, ke fili ko fe ngaahi poloseki pe koe ngaue ke fakapa'anga mei he'enau ngaahi 'inasi, hili ia, kuopau ke fakapapau'i 'a e taliui 'a e kau Fakafofonga Falealea ki he pa'anga ni 'aki hono 'ave e ngaahi tohi fakatau mo'ua ki he 'Eiki Minisita Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua ke fakangofua hono totongi.
- 'Oku fakapa'anga foki 'e he ngaahi hoa tokoni kehekehe 'a e langa fakalalalaka ki he ngaahi komiunitii 'a ia 'oku kau ai e 'a e poloseki kuo tataki 'e he Pangikē 'a Mamani ki he ngaahi Komiunitii (US\$3m) pea mo e Polokalama tokoni ki he Ngaahi kulupu Tu'ulavea ngofua 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a 'Esia pea mo e Pule'anga Siapani (US\$900k).
- 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e tokoni 'a Siapani ki he ngaahi kolo pea mo e tukui motu fakatefito ki he'enau ngaahi ma'u'anga vai. 'Oku tokoni foki 'a Nu'usila ki hono fakahuu e ngaahi fakalalalaka ki he tukui motu, (MORDI) ngaahi kolo ki 'uta mo hono fa'u e ngaahi palani fakakolo pea mo fakalalalaka ki he ngaahi motu hange koe fanga ki'i uafu iiki/uafu lalahi.
- Na'e vahe'i foki 'e he Pule'anga 'a e \$100,000 mei he patiseti 'i he vouti 'a Falepa'anga ke hoko atu 'aki e tokoni ki hono totongi e ngaahi fakamole fakata'u 'a e Ngaahi Ngaue'anga ta'e Fakapule'anga (NGOs) pea mo e ngaahi Ngaue'anga Sosaieti Sivile (CSOs) & ngaahi kulupu Faingata'a'ia hange ko e Kolosi Kula, Alonga, Senita ki he Kakai Fefine mo e Fanau. A'u mai ki he 'aho ni, 'oku fakafuofua ko e \$80,000 'oku 'osi tuku atu ki tu'a. Na'e fakahoko foki mo e tokoni tu'o taha ki he timi 'Akapulu 'a Tonga 'i he teuteu koia 'a e timi 'Akapulu 'Ikale Tahī ki he Ipu 'a Mamani, 2011 na'e fe'unga mo e \$700,000. Na'e fokotu'u foki mo e ngaahi komiti fakalalalaka 'a e ngaahi 'otu motu pea 'oku lolotonga lele lelei pe (hange ko Vava'u, Ha'apai, 'Eua pea mo e Ongo Niua). 'Oku 'i he komiti ni foki ke fa'u ha ngaahi palani fakalalalaka ki he'enau ngaahi vahe taki taha pea kenau tokoni foki ki he founa hono muimu'i 'o e poloseki ngaue fakalalalaka 'i he vahe takitaha. Lolotonga ni, kuo mei tofuhia e ngaahi vahe 'i he ngaahi palani fakalalalaka neongo 'oku fiema'u ke vakai'i e ngaahi palani ni (tuku kehe 'a e Palani Fakalalalaka 'a 'Eua na'e vakai'i ia he ta'u kuo'osi) ke fakahaa'i ai e ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi 'otu motu. Ko e konga e ngaahi poloseki fakalalalaka lahi 'oku lolotonga lele pe kau ai 'a e poloseki 'Ahanga 'a Foa, fosoa fakaangaanga ki he

falemahaki Niu'ui, 'Ahanga Vaipua, Mala'e vakapuna 'Eua, poloseki vaka 'a 'Eua pea mo e poloseki fakaakeake ki Niuatopotapu hili e peaukula.

- Totongi 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi maama hala 'i Tonga ni kotoa pea pehe ki he tokoni ki he totongi 'o e Folau Vakatahi pea mo e ngaahi sevesi Vakapuna ki he ongo Niua.
- Kuo fokotu'u Pa'anga ki he Ngaahi me'a Fakatu'upake 'a e Fonua ke talifaki ki he taimi 'e hoko ai e ngaahi faingatamaki fakaenatula. Na'e lava foki e tokoni tufa me'atokoni 'aki e pa'anga ni ki he kakai 'o Ha'apai hili ko ia 'a e Saikolone Fakatalopiki ko ia ko Wilma.
- Kuo kamata foki hono fakatahataha'i e ngaahi Potungae 'a e Pule'anga 'i he 'otu motu pea 'oku kamata ia 'i he tafa'aki Tokoni Fakalukufua mo e Pa'anga. 'Oku fakahoko 'eni ke fakapapau'i 'e to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga ki he kakai pea ke tokoni'i 'a e fakalalakala 'o e ngaahi tukui motu.
- Kakato e fuofua Tohi Kakai Fakafonua faakta'u Nima (5) pea lava ke faka'ilonga'i e ngaahi 'isiu mei he tohi kakai 'a e hiki mai 'a e kakai mei 'uta ki kolo.
- 'Oku fakahoko foki ha polokalama 'a'ahi ki he Ngaahi Komiunitii 'e he tafa'aki ki he Kakai Fefine mo e 'Ulungaanga Fakafonua 'i he fengae'aki pea mo e Tafa'aki Langaonua 'i he 'Ofisi Palasi pea mo e ngaahi kulupu ngaue taautaha 'oku nau ngaue fakataha pea mo e ngaahi komiunitii; 'oku nau fakahoko ha ngaahi kole pa'anga fakafou 'i he ngaahi tokoni 'oku tokoni 'i he'enua ngaahi ngaue faka'aho kau ai e ngaahi 'otu motu.
- Kuo tali foki 'e he Kapineta ke fokotu'u ha Senita Fakafonua ki he 'Ulungaanga Fakafonua pea kuo lava foki hono fa'u e Mape ki he tu'utu'uni ki he 'Ulungaanga Fakafonua pea 'oku lolotonga kumi foki ha pa'anga ke fakahoko 'aki e ngaahi fakataha mo e kakai fekau'aki mo e Mape ni.
- Kuo kakato foki pea mo tali 'e he Kapineta 'a e tu'utu'uni ki he kakai fefine pea mo e kakai tangata pea 'oku hoko atu ki he fepotalanoa'aki pea mo e Komiti Sekelitali ki he Ngaahi Komiunitii fekau'aki pea mo e tatau 'o e kakai fefine pea mo e kakai tangata 'i he ngaue'anga.
- 'Oku hokohoko atu foki 'a e ngaue ki he Konivesio ki hono To'o e Filifili manako ki he Kakai Fefine (CEDAW) – fekau'aki pea mo e lao kelekele.
- Hokohoko atu 'a hono tokoni'i e kau toulekeleka & ngaahi kulupu 'oku fu'u faingata'a'ia 'a ia 'oku fakahoko 'e he Siasi 'o e Kau Ma'oni'oni 'o e Ngaahi 'aho ki mui ni 'i he hoa ngaue pea mo e Potungae Mo'ui.

Ngaahi fakafe'atungia

- Fiema'u 'a e Ngaahi Palani Fakavahe ki Tongatapu pea ke mahino 'enua felave'i pea mo e ngaahi palani fakasekitoa.
- Fu'u fiema'u 'e he ngaahi 'otu motu 'a e tokanga 'a e Pule'anga
- Tonounou fakapa'anga

Ngaahi Tonounou 'oku fu'u fiema'u ke fakalelei'i

- 'Oku fu'u fiema'u ke to e vaofi ange 'a e ngaue vaofi 'a e Kau Fakafongga Kakai ki he Falealea, kau pule fakavahe/kau 'ofisakolo, kupu fekau'aki 'a e pule'anga pea pehe foki ki he memipa kotoa 'o e sosaieti.

Taumu'a Ola 2: Ke longomo'ui 'a e tākaua 'a e Pule'anga' mo e ngaahi sekitoa taautaha' ke ne tataki 'a e tupu faka'ekonomika', 'aki 'a hono faka'ai'ai ha vā fengāue'aki lelei ange 'a e Pule'anga' mo e ngaahi pisinisi', faka'ai'ai totonu mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue'.

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia

- Liliu ki he totongi tukuhau' mo e tukuhau 'ekisia 'a e Potungāue Kasitomu' mo e ngaahi faka'ata ke ne pule'i 'a e ngaahi tu'unga totongi' pea ke foaki ha ngaahi monu'ia ki he sekitoa taautaha', ngaahi pisinisi' mo e kau fo'u koloa fakalotofonua', kau ai:
 - Hilifaki 'a e pēseti 'e 3 'i he naunau ngaohi koloa na'e faka'atā 'i he 2009'; 'oku 'amanaki ke toe siofi 'eni he vavetaha', ke fakakau 'a e totongi tute noa ki he ngaahi poloseki fakalalakalaka lalahi.
 - Hiki 'a e tukuhau 'ekisia 'o e tapaka hūmai' mei he \$200 ki he \$210 ki he fo'i tapaka 'e 1,000/kilo.
 - Hiki 'a e tukuhau 'ekisia 'o e tapaka hūmai' mei he \$200 ki he \$210 ki he fo'i tapaka 'e 1,000/kilo.
 - Hilifaki 'a e pēseti 'e 3 he naunau faka'elekitulōnika kotoa pē; 'e toe vakai'i 'eni ke fakakau 'a e totongi tute noa ki he ako' mo e ngaahi taumu'a langa fakalalakalaka kehe'; pea mo
 - Holoki ki he noa' 'a e tute ki he hu'akau pēpē mo e ngaahi kato milemila kotoa pē 'oku hūmai ke faka'aonga'I ki hono hūatu 'o e koloa fakalotofonua'.
- Na'e tali 'e he Kapineti' 'a e "Mape Halafononga ki he Fakalelei 'o e Laiseni Pisinisi'", 'a ia na'e fakataumu'a ke toe fakahoko ha fakalelei ki he ngaahi lao ki he 'ātakai fakapisinisi'. Kuo kamata ngāue 'a e Potungāue Leipa ki hono fakamā'opo'opo 'a e ngaahi laiseni' 'o fou he ngaahi liliu fakalao ki he ngaahi laiseni fakapisinisi:
- laiseni taimi lōloa (kau ai 'a e fili ki he laiseni ta'efakangatangata mo e potungāue fo'ou mo e ngaahi tu'utu'u ni ke tamate'i, mahu'inga fakafonua mo e malu'i fakapule'anga), founa kole laiseni mo e lēsisista 'o fakafou he ope', fa'unga founa totongi he ope', mo e ngaahi 'esitelā.
- liliu ki he Lao 'Inivesi Muli kau ai hono toe vakai'i 'a e lisi talifaki/fakangatangata, mo fakakau 'a e mahu'inga hono fakafelāve'I 'a hono foaki 'a e ngaahi visa ngāue' ke to e lelei ange.
- Ko e fa'unga fakalotofale ke mu'omu'a hono fakafaingofua'i 'a e tu'utu'uni fakapisinisi' (holoki hono foaki 'a e laiseni mei he 'aho ngāue 'e 7 k ihe 'aho pē 'e 1), pea ke fakafefeka'i hono vakai'i 'oku muimui 'a e ngaahi pisinisi' ki he lao', fakamalohi'i 'a e ngaahi tu'utu'u ni fakangāue ke fakapapau'i 'oku 'iai fakafiemālie hono malu'i 'a e mo'ui mo e malu 'a e kakai'.
- Takimamata – tokoni kau ai 'a Nu'usila (\$1.3 miliona) mo e Pangikē 'a Mamani' (\$1.8 miliona), Pule'anga' (\$1.2 miliona) ke fakalalakalaka'aki 'a e ngāue'anga fakatakimamata' kau ai 'a e fakalele pisinisi fakalotofonua' Ko e ngaahi tefito'i ngāue 'oku kau ai 'a e takimamata
- Ko hono fokotu'u ha ngāue'anga/mīsini faito'o ki hono hūatu 'o e ngoue', mo nofo taha ki he ngaahi langa fakalalakalaka 'a e komiuniti'.

- 'Oku kei hokohoko atu 'a e tokanga 'a e Potungāue Ngoue' 'i ha fengāue'aki mo e sekitoa taautaha' ke fehangahangai mo e kaveinga 'o e fakamaketi' (fakalotofonua & fakatu'apule'anga), tu'uaki hono hūatu 'o e fua 'o e fonua 'i tōkanga mo ngatai'. Pea 'oku kei hokohoko atu 'a e tālanga mo hono kumi ha ngaahi founa ki ha fengāue'aki mo he ngaahi pangikē hangē ko e Pangikē Fakalalakalaka 'o Tonga' ke tokonia 'a e kau ngoue' 'oku 'i he tu'unga masivesiva ange' pea mo e ngaahi pisinisi iiki' ke nau ma'u faingamālie 'i ha nō 'oku tupu mātu'aki ma'ulalo 'aupito.
- Kumi ha ngaahi founa ke fakahaofi'aki 'a e ma'u'anga ivi' 'o fou 'i hono ngāue fakapotopoto'aki pe ko ha founa ki hano vakai'i 'a e malava ke toe fokotu'u 'a e lolo'i niu ki he ngaahi'anga lolo tīsolo 'i he 'otu motu'.
- Ko hono fakatokanga'i 'a e tuku'au mai 'o e fatongia 'o e lolo he taimi lahi, pea ke toe vakai'i ha ngaahi founa ki hono fakasi'isi'i hono hūmai 'o e lolo ki Tonga' ni, pea mo tau ako mei he ngaahi lavame'a kuo a'usia he ngaahi feitu'u kehe kehekehe.
- Ko hono foaki ki he kautaha vaha JAWS ha totonu faka'aufuli fe'unga mo ha māhina 'e 12 ke ne fe'ave'aki hangatonu 'a e uta he vaha'a 'o Nu'usila, mo e ngaahi motu 'o Vava'u mo Ha'apai 'i ha totongi mātu'aki ma'ama'a mo'oni. Ka e pango', ne toe holomui 'a e kautaha ni hili ha ngaahi uike makatu'unga mei hano fakafepaki'i 'a e fokotu'utu'u ki he totonu ko eni.
- Fakafo'ou 'a e ngaahi lipooti fekau'aki mo hono vakai'i/asesi 'o e sekitoa taautaha', mo hono tākaki 'o e tukuhau' ke tokoni ki hono faka'ilonga'i 'a e ngaahi 'elia 'oku fiema'u ke fakatokanga'i', pea ke fakatou fokotu'u ha ngaahi fa'unga ke muimui'i 'a e anga hono talia'a e ngaahi palopalema'.
- Ko hono toe fokotu'u 'a e ngaahi fakataha mo e Kautaha 'a e Ngaahi Pisinisi mo e Ngaue'anga Tonga' (Tonga Chamber of Commerce & Industries TCCI) mo e ngaahi kautaha pisinisi 'a e sekitoa taautaha' to tokoni ki hono fakalalakalaka'i 'a e tālanga mo e ngaahi sekitoa taautaha', mo ha ngaahi fokotu'utu'u kehe ki he anga hono fakatupulekina 'a e tupulaki 'a e tālanga ni, kau ai hano toutou fakafelāve'i 'eni ki he Kōmiti Tekinikale Fakalukufua 'oku nau lolotonga nofotaha ki hono teke 'o e tupu faka'ekonōmika'.
- Na'e fokotu'u 'a e Kōmiti Fakalalakalaka Faka'ekonōmika 'a e Kapineti' (CEDC) ke tokangaekina 'a e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika' fakataha mo e fale'i mei he Kōmiti Tekinikale Fakalukufua', ke nofotaha ki hono tokangaekina 'a e ngaahi tu'utu'u' ni tefito'i palopalema 'oku ne fakafe'ātungia'i 'a e tupu faka'ekonōmika'.
- Ko e Sino'i Pa'anga Mālōlō Fakafonua' na'e fokotu'u pea 'oku lolotonga fokotu'utu'u ke kamata he 'aho 1 'o Siulai 2012'.
- Na'e kamata hono fa'ufa'u ke fokotu'utu'u 'a e Ma'u Mafahi ki he Takimamata 'a Tonga' pea 'oku amanaki ke kamata 'i he kongā hono 'o e 2012'.

Ngaahi fakafe'atungia

- Ko e ngāue 'a e Kōmiti Fakalalakalaka Faka'ekonōmika Fakafonua' na'e 'ikai toe hokohoko mai 'enau fakahoko fatongia' pea fiema'u ai ke fakatokanga'i ha toe ngaahi founa kehe.
- Ko e ngaahi kaveinga kuo fakatokanga'i mei he ngaahi fakatotolo ki mui' ni mo e ngaahi lipooti 'o e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi pisinisi mei he sekitoa taautaha' ke toe mahino'i ange pea ke fakatokanga'i.
- 'Oku 'ikai ha taumu'a mahino kene tokangaekina 'a e holo 'i he ngaue'anga toutai fakalotofonua'.

- Fiema'u ke fakapapau'i ko hono fakataha'i 'o e Potungāue Leipa' mo e Potungāue Takimamata' 'e tokoni ki hono fakamā'opo'opo 'a e laiseni lolotonga 'oku fakapapau'i ko hono liliu ko eni 'o e Takimamata (TVB) ki ha Ma'u Mafai fakamāketi 'e lelei ange hono fakahoko'.
- Tolo'i 'i hono fokotu'u ha fa'ahinga fokotu'utu'u pau ki hono pule'i 'a e uafu fo'ou ki he vaka meili' 'o ne fakangatangata ai hono ngāue lelei'aki 'o e fu'u langa fo'ou ko eni'; ko hono fakamāketi'i 'o e uafu' 'e fe'unga mo ha ta'u 'e 2 pe 3 ka ko e ngaahi vaka meili' ia kuo 'osi fuoloa hono fokotu'utu'u 'enau ngaahi halangafolau 'anautolu.
- tōnounou 'i he ngaahi feinga kehekehe ke fokotu'u ha mala'evakapuna fakavaha'apule'anga ki Vava'u 'a ia 'e malava kene fakatupulekina 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva' 'aki hono tu'uaki/fokotu'u ha halanga vaka hangatonu mei Nadi.
- Ko e fiema'u ki he Hōtele fakavaha'apule'anga Teitilaine 'oku mahu'inga ke pule'i lelei 'e ha hōtele 'iloa koe'uhi kene tohoaki'i mai ha kau folau'eve'eva tokolahi.
- Ko e lahi taha 'i he ngaahi fakalakalaka 'i he ngaahi fale nofo'anga' 'oku tu'unga kei fu'u si'isi'I 'aupito.
- Ko e savea fakatakimamata 'I he mala'evakapuna na'a ne 'omi 'a e ngaahi ola kehekehe mei he ngaahi fakafuofua 'a e ngaahi pangikē; ko e lahi 'o e pa'anga 'oku ma'u mei he kau folau'eve'eva' 'oku fe'unga mo e \$58 miliona 'i he 2010 'o ne fakafehalaaki'i ai hono muimui'i 'a e tokoni
- Ko e ngaahi totongi tupu' 'oku 'uhinga ia 'oku 'ikai fiefie nō 'a e ngaahi pisinisi ke fakalahi 'enau ngaahi pisinisi'; 'oku kei hokohoko atu hono ha'iha'i 'e he ngaahi pangikē 'a e ngaahi tu'utu'u ni ki he nō lolotonga ia 'oku nau kei fakaakeake 'a e ngaahi tafa'aki ki he nō'.
- 'Oku 'iai 'a e ngaahi fifli fekau'aki mo e tō 'a e fakamamafa' ki he sekitoa fakasōsiale/ngaahi ola, kae 'ikai ke tefito 'i he fakalakalaka faka'ekonōmika; 'a ia na'e fiema'u ke ne fakatupulekina 'a e pa'anga hūmai fakalotofonua' ke ne teke/taki hano a'usia 'a e ngaahi ola 'i he sekitoa fakasōsiale'. 'Oku 'iai 'a e fiema'u ke fakapalanisi 'a e ngaahi fiema'u vivili'.
- 'Oku 'iai 'a e tui 'a e sekitoa taautaha' tenau lava pe 'e kinautolu 'o fakahoko 'a e ngaahi ngaue lahi ka 'oku fiema'u 'a e Pule'anga kenau 'uluaki kamata hono tokonia kinautolu 'i he ngaahi langa lalahi pea toki tukuange kenau hoko atu 'e kinautolu.
- Ngaahi tokanga fekau'aki mo hono tauhi/pukepuke ha kautaha vakapuna fe'unga 'i Tonga ni, ko e hā leva 'a e fekau'aki he vā 'o e fengāue'aki vāofi mo e ngaahi sekitoa taautaha 'oku lolotonga 'I he sekitoa' (Satam pe ko e 'Ea Pasifiki') pea ko hono fokotu'u 'a e kautaha vaka fo'ou 'a e Pule'anga' ke malu'i 'a e ngaue'anga' ni mei hano pule'I fakatokotaha pea ke fakatupu 'a e fe'au'auhi kene tukupū 'a e totongi 'o e ngaahi tikite'.
- Fiema'u 'a e ivi mālohi 'o e founga fakatau koloa' ke fakapapau'i 'a e 'ata ki tu'a 'a e ngaahi tohi talamahu'inga'.

Ngaahi tōnounou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i

- Fiema'u ke tokonia 'a e fakalakalaka 'o e fengāue'aki 'a e ngaahi kupu' koe'uhi ke 'oua na'a movete pe fetokaki..
- Fiema'u ke fakapapau'i ha tokoni ki hono fakatupulekina 'o e takimamata'.
- Fiema'u ke poupu'u'i 'a e ngoue' 'o kau ai hono māketi'i ki muli 'a e fua 'o e fonua' pea ke vakai'i ha ngaahi founga kehe ke toe fakakake'aki 'a e ngāue'anga toutai'.

TAUMU'A OLA 3: Ngaahi Ngaue Lalahi 'oku palani'i lelei, 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalakalaka 'o e mo'ui 'a e kakai pea fakafaingofua'i hono

fakahoko 'o e pisinisi – 'aki hano fakapa'anga fe'unga pea mo fakahoko 'a e Palani Fakafonua ki he Fakalalakala 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia

- Ngaahi ngaue langa lahi kau ai 'a e ngaahi langa 'o loto Nuku'alofa (CBD) Uafu Vuna, mala'e vakapuna 'o 'Eua pea mo e ngaahi poloseki langa 'i he ngaahi 'otu motu kuo 'osi haa atu ia 'i he Taumu'a Ola 1 'i 'olunga.
- Poloseki ki he Fefononga'aki 'i Tongatapu ni pea mo e ngaahi 'otu motu, toe hokohoko atu pe 'a e ngaahi poloseki fakalalakala ki loto Nuku'alofa
- Na'e fakapa'anga foki mei he pule'anga pea mo e ngaahi tokoni mei muli 'a e ngaahi ngaue monomono ki he ngaahi hala.
- Kuo kamata 'a e ngaue ki he poloseki Keipolo 'a tonga 'a ia te ne to e fakafehokotaki lelei 'a Tona ki he tapa kotoa 'o mamani, tokoni'i e palani 'a e pule'anga faka'ilekitonika.
- Monomono e ngaahi faleako, 'a ia ko e 'apiako 'e 35 (lautohi pule'anga & kolisi) na'e toe fakalelei'i 'i he polokalama tokoni kuo'osi 'a e Pangikē 'a Mamani, 'apiako 'e 53 kuo'osi faka'ilonga'i ke fakapa'anga 'e 'Aositelelia & Nu'usila 'a hono fakalelei'i. 'Oku 'amanaki ke kakato e ngaue ni ki Sune 2012.
- Fakafo'ou e fu'u pou he taua 'a e A3Z hili ia e ta'u 'e 50, na'e fe'unga e poloseki mo e T\$1milion pea ko e fakapa'anga 'e Kolea.
- Ko e sevesi fakatupu koloa 'oku fiema'u ke faingamalie faka'univesolo hono tufaki e ngaahi sevesi telefoni to'oto'o ki he ngaahi 'otu motu. 'I he taimi ni, ko e Kautaha Fetu'utaki pe 'a Tonga (TCC) 'oku fakahoko fatongia ki he ongo Niua. Kuo'osi faka'ilonga'i foki 'a e ngaahi tali ke fakaa'u atu e 'initaneti pea mo e ngaahi sevesi 'a e Kautaha Digicel ki he ongo Niua.
- To e fakamalohi'i e ongo kautaha Telefoni taautaha ke na a'usia 'a e ngaahi Ngaue lalahi pea mo e ngaahi 'isiu fakalao, hange ko e fakapapau'i e ngaahi me'a ngaue fo'ou, eg. letio 'i he malini pea mo mala'e vakapuna foki.
- To e lelei ange 'a e tu'unga 'oku 'i ai e Mafai Langa ke fakapapau'i 'oku fenapasi pea mo e ngaahi tu'ut'uni langa.

Ngaahi Fakafe'atungia

- Ngaahi pisinisi lalahi, mo e ngaahi noo lalahi, longomo'ui e ngaahi ngaue faka'ekonomika, ka 'oku 'amanaki pe ke to lalo tu'unga 'i he kakato e ngaahi ngaue langa lalahi.
- Ko e ngaahi ngaue langa lalahi 'oku fakatefito pe ia 'i Nuku'alofa, pea ko e kongala lahi 'o e ngaahi ngaue langa 'i he GDP na'e vahevahe ia ki he ngaahi kautaha mo e kaungaue muli.
- Si'isi'i e ngaahi poto'i ngaue ki he hokohoko atu ko e monomono tautau tefito ki he ngaahi fokotu'u langa fo'ou.
- Tolo'i hono vakai'i mo muimui'i e Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngaue Langa Lalahi (NIIP), pea mo e siofi e pa'anga ke fakahoko 'aki e ngaahi poloseki mahu'inga taha, tautau tefito ki he ngaahi poloseki ku tokoni'i e kaungaue pea mo e ngaahi ngaue faka'ekonomika fakalalakala kehekehe pe.

Ngaahi tōnounou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i

- Fiema'u ke tokanga lahi ki he tafa'aki fakapa'anga ke fakahoko e ngaahi poloseki 'oku fu'u mahu'inga, pea ke fakapapau'i 'oku ko e ngaahi fatongia 'i he'ene malu fakamamani 'oku nau fenapasi ke fakasi'isi'i e fakangatangata 'o hono fakahoko e ngaahi sevesi fefononga'aki.
- Fiema'u ke to e lelei ange 'a e palani ki he monomono pea mo e ngaahi fakahoko fatongia
- Fiema'u ke fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga totonu 'a e langa pea mo faka'aonga'i lelei e ngaahi langa eg. ngaahi fale ki he ngaahi vaka folau'eve'eva ki he uafu fo'ou 'i loto Nuku'alofa.

TAUMU'A OLA 4: Ngaahi tu'unga ako lelei – 'i hono fakamamafa'i 'a e tefito'i tu'unga 'o e ako fakalukufua.

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia

- Ngaahi a'usia/lavame'a mei' he polokalama tokoni ki he sekitoa 'o e Ako (TESP) pea 'oku hokohoko atu pe ia 'o fakatefito 'i he 'elia ko eni: (i) Ola 'o e Tamasi'i Ako, (ii) Lelei ange 'Ātakai ki he Ako mo e kau Faiako, (iii) Tu'unga Faka-Ako mo e potō'i ngāue 'a e kau faiako' pea kau atu ki ai mo e ngaahi ngāue ko eni:
- Katoa 'a e silapa/polokalama ako 'a e Kalasi 1-8 (*Kalasi 1 'i he Lautohi si'i ki he Foomu 2 'i he Kolisi*) kuo kakato hono vakai'i/siofi pea 'osi ngaue'aki; 'a ia na'e fakapa'anga eni 'e he Pule'anga Nu'usila mo 'Aositelēlia.
- Ke to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e ako fakalukufua, 'a ia 'oku kamata mei' he Kalasi 1-8 pea ko e Foomu 3-7 'e toki kamata 'i he 2012.
- Fakahoko 'a e ako mo e kau Puleako 'o e ngaahi 'apiako (*ako lautohi si'i mo e Kolisi 'ikai kau ai e Kolisi 'a e pule'anga mo e ako Māmonga*) mo e Kautaha 'a e Matu'a mo e kau Faiako (PTA) ki he anga hono pule'i mo ngāue'aki fakafuofua 'enau pa'anga ngāue faka fe'unga ki he taimi 'oku tuku atu ai. Ko e tokoni eni 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia.
- Lolotonga tohi mo teuteu' i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke fakahū ki he Fale Alea 'i he 2012 fakataha mo e to e liliu fo'ou ki he kongā hono ua 'o e Lao ki he Ako.
- Hokohoko atu e faingamālie ako ki Kiupa.

Ngaahi Fakafe'atungia

- 'I he ngaahi 'analaiso mai ki mui' ni, na'e fakapapau'i ai ko e fika ki he lau kongā mo e tohi lelei (literacy rate) na'e ma'u lalo hifo ia mei he fakafuofua ki mu'a.

Ngaahi tōnōnou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i

- Ngaahi Tōnōnou fiema'u ke Fakalelei'i ke to e lelei ange tu'unga 'o e ako, lautohi, mo e fai fika lelei.

TAUMU'A OLA 5: Kaungāue potō'ingāue fe'unga – ke fenapasi mo e ngaahi faingamālie ngāue 'i Tonga mo tu'apule'anga 'aki hono fakahoko 'a e Ako Faka-Tekinikale (TVET) ke toe lelei ange.

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia

- Na'e kei hokohoko atu pe he lolotonga 'a e ta'u 'a e ngaahi polokalama mo e poloseki ki he Ako Faka – Tekinikale 'a ia 'oku ne 'omai 'a e potō'i mo e taukei 'i he 'ilo Faka-Tekinikale ki he to'utupu pea mo e kakai 'o e fonua. Na'e totongi atu foki mo e tokoni fakapa'anga mei he pule'anga ki he ngaahi 'apiako fakatekinikale to e ma'olunga ange ka 'oku 'ikai fakapule'anga, 'a ia ko e tokoni ia 'a e pule'anga Nu'usila mo 'Aositelēlia.

- Ko e polokalama ngāue fakataimi ki Nu'usila mo 'Aositelēlia na'e kei hokohoko atu pē 'i he lolotonga 'a e ta'u, 'a ia 'oku tokoni lahi eni ki he fāmili 'i Tonga' ni. Ko e faingamālie ngāue tatau 'oku vakai ki 'Amelika.
- Tali he Kapineti ke fokotu'u 'a e 'apiako sipoti ke to e fakalalakaka ange 'a e talēniti sipoti 'a e to'utupu mo e hako tupu 'o e fonua.
- Na'e fakahoko 'a e ngaahi polokalama ako 'i he lolotonga 'o e ta'u ka na'e fakatefito pē ki he ngaahi kolo 'i Tongatapu' ni pēhē foki ki he ngaahi motu ki tahi.
- Fa'u mo teuteu'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he Ako Faka-Tekinikale (TVET), Fakalalakaka 'a e longā'i fānau (ECD) mo e kau faingata'a'ia ('oku 'i ai pē faingamālie ke ako Neongo pe koehā e tu'unga fakaesino 'oku 'i ai) ke fakahū ki he Fale 'i he 2012.
- 'Oange faingamālie ako ngāue taimi nounou mei 'he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga ki he fānau ako mei he ngaahi 'Apiako Faka-Tekinikale to e ma'olunga ange.
- Polokalama Ako Ngāue na'e fakahoko ma'ae kau ngāue pōpūla ke to e lelei ange taukei ngāue mo e 'ilo, kae mahulu hake hono teuteu' i kinautolu ki ha'anau foki atu ki he sosaieti 'i he 'osi hono ngaue'i 'enau taimi he pilisone.

Ngaahi fakafe'ātungia

- Uesia 'a e ngaahi pisinisi faka lotofonua 'i he tokolahi 'a e kakai ngāue fakataimi 'oku 'ave ki muli.
- 'Ikai ma'u e lekooti 'o e kau hola mei he ngaahi faama toli fua'i'akau 'aia 'oku ne uesia 'a e tu'u 'a e polokalama ki he kaha'u
- Si'isi'i 'a e poto'i mo e taukei ngāue: fiema'u ke fakangāue'i mai ha kau 'ofisa tekinikale 'osi ako'i/mataotao ke ako'i 'a e kau pōpūla 'i he ngaahi 'ilo fakatekinikale, ke to e tokolahi ange kakai 'oku faingāmālie ke nau ngāue 'i he taimi te nau foki ai ki honau ngaahi kolo.

Ngaahi tōnounou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i

- Fiema'u ke potupotu tatau 'a e 'oatu 'o e kau ngāue ki he polokalama ngāue fakataimi 'i muli pea mo e ngaahi pisinisi faka lotofonua.

TAUMU'A OLA 6: Fakalalakaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai – 'aki hano faka'ai'ai 'a e fili ki he to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei 'o tokangaekina mavahe 'a e ngaahi mahaki 'oku 'ikai pipihi (NCD), pea mo fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku lelei, longomo'ui mo tu'uloa.

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia

- Ko e polokalama tokoni ki he tafa'aki 'o e Mo'ui na'e fakahoko lelei pē 'i he lolotonga 'o e ta'u, pea na'e fakapa'anga 'a e kongā mei he pule'anga.
- Na'e tokanga'i lelei pe foki 'a e Sitetisitika ki he mo'ui pea 'oku to e lelei ange 'a e ngaahi me'afua ki he tu'unga 'o e mo'ui 'a ia 'oku tokoni ki hono faka'ilonga'i 'a e ngaahi 'ēlia ke fakatefito ai 'a 'enau fakahoko fatongia.
- Fakamahu'inga'i e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD) 'aki hono fakahoko 'a e polokalama mo'ui lelei mo e ma'u me'a tokoni palanisi 'i he ngaahi ako' mo fakakau atu 'i he ngaahi polokalama/silapa ko e kongā 'o e pou pou ki hono fakamamafa'i mo fakamahu'inga'i 'a e fakatu'utāmaki 'a e Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD).
- 'I Ma'asi 2012, 'e kakato ki ai e kongā faka'osi hono langafō'ou 'o e Falemahaki Vaiola fakatatau ki he 'uluaki palani. Ko e fakapa'anga 'eni 'e he Pule'anga Siapani.

- Senita Mo'ui fakaeonopooni ne fokotu'u 'i Vaini mo Mu'a, Nukunuku, Kolonga mo Houma, ko e tokoni ia 'a e Pule'anga Siaina. Na'e to e fokotu'u mo e senita mo'ui 'i 'Eua ko e tokoni ia 'a e Pule'anga Siapani.
- Fakapa'anga 'e he Pule'anga 'Aositelēlia 'a e poloseki ta'u 'e 10 ke to e lelei ange 'a e senita mo'ui, feinga ke tatau 'a e ngāue 'oku fakahoko 'i he fonua, pea ke faka'ai'ai 'a e faka'ehi'ehi mei' he Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD) 'i he ngaahi senita mo'ui taki taha. 'Oku nau to e fakapa'anga foki mo e ako'i 'a e kau ngāue hangē ko e kau neesi ki he Mahaki 'Ikai Pipihi, pea mo faka naunau kakato foki 'a e ngaahi senita mo'ui kuo 'osi fokotu'u.
- Lahi ange kau 'a'ahi mai mei' he ngaahi fonua hoa ngāue ki he mo'ui, 'o fakahoko 'a e ngāue ta'etotongi ki he mo'ui.

Ngaahi fakafe'ātungia

- 'Oku hoko 'a e ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD) ko e palopalema lahi taha ia 'oku fehanganagai mo e mo'ui 'a e kakai' pea 'oku' ne ngaue'aki lahi 'a e pa'anga mo e koloa 'a e pule'anga.
- Fiema'u ke lelei pea ngaue'aki fakapotopoto 'a e toenga pa'anga
- 'Oku hangē 'oku li'ekina 'a e ngaahi motu ki tahi mei' he 'inasi 'i he ngaahi ngāue mo e faingamālie ki he mo'ui 'o hangē ko ia 'oku lave ai 'a e kakai 'i Tongatapu' ni.
- 'Oku fiema'u 'a e pou pou ki he pule'i mo e fakahoko fatongia 'a e pule/talēkita ki he mo'ui he ko e tokolahi 'o kinautolu ko e kau tekinikale.
- Fiema'u ke tokanga'i mo 'ave 'a e konga lahi 'o e koloa/pa'anga 'o fakahoko 'aki hono fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni.

Ngaahi tōnounou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i

- 'Oku lahi 'a e mate 'a e kakai 'oku nau 'aonga mo tokoni ki he sosaieti ko e tupu'anga mei he Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD). Koia ai 'oku fu'u fiema'u 'a e tukupā mo fakamamafa'i ki he fonua 'a e nunu'a 'o e ngaahi mahaki ko eni.

TAUMU'A OLA 7: Ke tokangaekina 'a e anga-fakafonua, 'ataakai 'oku tu'uloa, tokanga'i mo fakasi'isi'i e ngaahi lavelaveili 'i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliuliaki 'o e 'ea - ke katoi 'i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue, 'aki hono fokotu'u pea mo muimui ofi ki he ngaahi founga ngaue totonu pea mo ha ngaahi founga fealelea'aki taau.

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia

- Ko hono fokotu'u 'o e Komiti Fakafonua ki he 'Ulungaanga Fakafonua, 'aia 'oku sea ai 'a Lord Vaea. Ngaahi ngaue ki hono fakamahu'inga'i mo hono faka'ilo atu ki he kakai 'a e mahu'inga pea ke kei pukepuke mo tauhi 'a hotau ngaahi ulungaanga fakafonua, 'aki ha fengāue vaofi'aki mo e Kautaha mei Korea ke tokoni ki hono ako'i 'o e kau ngaue.
- 'Oku hoko atu pe 'e longomo'ui ange 'a e Komiti ki hono vakai'i 'a e ngaahi uesia ki he 'Atakai (EIA), ke fakapapau'i 'oku kau kotoa 'a e fiema'u ke fai ha tokanga ki ha uesia 'e ala hoko ki he 'ataakai ki he ngaahi poloseki kotoa pe. Ko e ngaue ko 'eni 'oku hokohoko atu pe.

- 'Oku 'iai 'a e ngaahi poloseki felave'i mo e feliliuaki 'a e 'ea 'oku hoko atu pe lolotonga 'a e ta'u 'o kau kiai 'a e pa'anga kuo vahe'i fekau'aki mo e Poloseki kuo pailate'i ke fakaakeake mei he feliliuaki 'a e 'ea, ko e pa'anga 'Amelika 'e \$15m
- 'Oku hokohoko atu pe 'a e ngaue 'a e Potungaue Ngaue ke toe tokangaekina ange 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ki he ngaahi ngaue langa ke fai hano muimui ofi'i ke fakapapau'i 'e hao mo malu pea ke ne matu'uaki 'a e ha'aha'a 'o ha fakatamaki fakaenatula 'e hoko
- Ngaahi fokotu'utu'u ke toe leleiangae ai 'a e faka'ehi'ehi mo tokateu ki ha taimi 'e hoko ai ha fakatamaki fakaenatula.
- Ko e pa'anga mei he patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2012/2013 ki hono fokotu'u 'a e Tafa'aki ngaue ki he Feliliuaki 'a e 'Ea 'i he Potungaue Fonua, 'Atakai, Feliliuaki 'a e 'Ea mo e ngaahi koloa fakaenatula.

Ngaahi fakafe'atungia

- 'ikai fu'u malohi 'a hono fakahoko 'o e ngaahi palani ngaue, to e fiema'u ke 'omai 'a e tu'unga fakamuimui taha 'oku a'u kiai 'a e Palani ki he Ngaahi Ngaue Lalahi mo e 'Inivesi Fakafonua (NIIP), 'ikai fu'u malohi 'a e ngaahi Palani Ngaue (CP) 'a e ngaahi potungaue, fakangatangata mo 'ikai lahi fe'unga hono muimui'i 'o e ngaahi palani ngaue 'a e ngaahi sekito, ma'ulalo 'a e faka'avalisi ki hono muimui'i 'a e ngaahi poloseki pea vaivai 'a e M&E
- Kuo 'osi kamata hono ngaue'aki 'o e Palani ngaue ki he ngaahi 'otumotu – neongo 'oku 'ikai fakapapau'i pe ko e ha e lahi 'o hono fakakau mo hono ngaue'aki 'o e ngaahi kaveinga ni.

Ngaahi tōnounou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i

- Matu'aki fiema'u ke fakamalohi'i ange 'a e ngaue ki he ngaahi Palani Ngaue Fakata'u Tolu 'a e ngaahi potungaue, ke fakafelave'i mo e ngaahi Palani Langa Fakalalaka 'a e ngaahi Sekitoa mo e ngaahi 'otu motu pea ke kau mai kiai mo e ngaahi kupu felave'i.
- Fiema'u ke fo'u ha founga ki hono vakai'i mo sivi'i pea mo hano muimui'i ofi 'o e ngaahi palani ngaue

TAUMU'A OLA 8: Fa'unga Pule Leleiangae – ke fenapasi mo e tefito'i tui 'o e pule lelei, taliui, 'ata ki tu'a pea mo e pule 'a e lao.

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia'

- Na'e hoko hono fokotu'u 'o e Komiti Fakapa'anga mo e 'Akauni Fakapule'anga 'a e Falealea', ko ha fo'i tefito'i malava me'a, ne lava a'usia. 'Oku hokohoko atu hono poupou'i 'e he pule'anga' 'a e ngāue 'a e komiti'ni, mo ngāue fakataha foki 'aki hono 'oange ngaahi fakamatala 'oku nau fiema'u'.
- Ne kau 'i he ngaahi liliu fakapolitikale mo e ngaahi liliu ngāue ki he fakamaau'anga', 'a hono fakanofu 'o e 'Āteni Seniale' mo e 'Eiki Saniselā'.
- Ne kole 'e he pule'anga' ki he Falealea' ke vakai'i 'a e ngāue 'a e Kosiliō ki he Langa Fakalalaka 'o Nuku'alofa'. (Nuku'alofa Development Council) 'a ia ne lava e ngāue fakatotolo makehe ki ai lolotonga e ta'u'.
- Ne fakangofua'i 'a e 'Ōfisi 'a e 'Ātita' ke nau fakahoko e ngaahi lipooti fakatotolo, felāve'i mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi pa'anga mo e koloa 'a e pule'anga'.
- Fakahoko hono ngāue'i 'i he ta'u 2011 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga' 2010 (Public Procurement Regulations 2010) mo hono fakahā ki he 'u potungāue hono ngaahi makatu'unga', ke fakapapau'i 'oku tata, taau mo 'ata ki tu'a foki 'a e ngaahi founga ngāue'ni.

- Ko e tu'unga 'o e ngaahi liliu 'i he fa'unga 'o e pule'anga' mo e ngaahi polokalama fakalelei ki he kau ngāue fakapule'anga', 'oku fakaikiiki atu ia 'i he ngaahi Kaveinga Tokoni' (Enabling Themes).
- Fa'u e palani 'a e pule'anga faka'elekitolōnika' (E-government), ke fakataumu'a ki he to e lelei ange 'a e ngaahi fakahoko fatongia' mo fakasi'isi'i e ngaahi fakamole'.
- Tali 'e he Kapineti' ke tuku atu ki tu'a e ngaahi tu'utu'uni Kapineti 'oku fiema'u 'e he kakai', ke fakapapau'i 'oku 'ata ki tu'a.
- Na'e tali 'e he pule'anga' hono fokotu'u 'o e Komisiona 'a e Fa'unga Pule Lelei' ke ne tokanga'i e (i) Lao Fakaangaanga ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (Anti-Corruption Act) mo e (ii) Lao Fakaangaanga ki he Va mo e Kakai (Public Relation Act), pea ke kamata hono fakangāue'i', 'i he konga hono ua 'o e ta'u 2012 ('i he hili hono vakai'i 'e he Falealea' 'a e ngaahi fakatonotonu ki he ngaahi lao fakaangaanga'ni).
- Ke hanga 'e he pule'anga' 'o fakahū 'ene ngaahi lipooti fakapa'anga fakamāhina' 'i he uepisaiti', 'i loto he 'aho 'e 40 mei he faka'osinga 'o e māhina'. Ko e taumu'a eni ke 'ata ki tu'a e founa fakahoko fatongia 'aki e pa'anga 'a e pule'anga'.

Ngaahi fakafe'ātungia

- Ko hono muimui'i lelei e ngaahi fakalelei fakapolitikale'.
- Ko hono fakataha'i e ni'ihii e ngaahi potungāue', 'e malava fakatupu ha ngaahi palopalema felave'i mo e founa fa'u patiseti'.
- Fakangatangata 'a e lahi e ngaahi naunau koloa 'oku ala ma'u 'e he pule'anga'.

Ngaahi tōnounou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i

- Fiema'u ke hokohoko atu mo to e fakatefito ange 'a e tokanga' ki he ngaahi polokalama fakalelei 'a e pule'anga', ke pukepuke 'i he tu'unga totonu 'oku tonu ke 'i ai' mo feinga ke fakafepaki'i e anga ta'efaitotonu' mo e ngaahi me'a kehe te ne lava uesia e fa'unga pule lelei'.
- Ke to e mālohi ange tokanga ki hono ngāue'aki fakapotopoto, lelei mo faka'atu'i 'a e pa'anga 'a e pule'anga'.
- ke to e mālohi ange tokanga ki he palani teuteu 'o e ngaahi polōseki', koe'uhi ke to e lahi ange ha faingamalie 'e a'usia 'ene ngaahi taumu'a' 'i he taimi 'e fakangāue'i ai'.
- Ke to e fakatokanga'i ange fiema'u, ke 'ata ki tu'a mo faipau ki he ngaahi founa ngāue 'oku hā 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2010' (Public Procurement Regulations 2010).

TAUMU'A OLA 9: Sosaieti 'oku hao, malu pea ma'uma'uluta – 'i hono tauhi 'o e ngaahi lao mo e maau.

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia

- Fokotu'u 'o e ngaahi polisi fakakolo'.
- Faka'ai'ai 'a e kau ki he Sōsaieti Lao' ke hokohoko atu e ngaahi fakalakalaka fakapolofesinale'.
- Fokotu'u e komiti fakatahataha 'a e kau polisi 'oku ui ko e "Nō Pro Violence".
- To e fakalelei'i e vīsone 'a e Sōsaieti Ma'uma'uluta' ki he "TAMASI'I MA'A TONGA & FAIAKO MA'A TONGA" (meimei ke fakatefito pe ki he fanau ako 'i he foomu 6 & 7 hili 'enau 'osi mei he ako).
- Tauhi e tu'unga malu 'a e kau ngāue pōpula'.

- Tauhi ha pēseti ma'ulalo 'a e tokolahi e kau pōpula hola' (kau pōpula hola 'e 4 'i he 2011).
- Holoki e tokolahi 'o e kau faihia i loto pilisone'.

Ngaahi fakafe'atungia

- Tupu e tokolahi 'o e kau faihia'.

Ngaahi tōnounou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i'

- Fiema'u ke to e fakatefito ange tokanga', ki ha founa ke lava fakafepaki'i 'aki e to e tokolahi ange 'a e hiki mai 'o nofo 'i he feitu'u kolo', to e tokolahi ange 'a e kau faihia' mo e ngaahi feliliu'aki fakasōsiale'.

3.2 Vakai'i fakatatau ki he ngaahi Kaveinga Ngaue Tokoni 'e 4 'o e TSDF

Ko e ngaahi kongā ko eni 'oku ne fakama'opo'opo 'a e ngaahi tefito'i mo e ngaahi pole 'I he ngaahi taumu'a 'e fa ko eni 'I he Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga.

Kaveinga Ngāue Tokoni A: *Ke hokohoko atu 'a e lalaka ki he pule'anga 'oku fakapotopoto mo to e lelei ange' 'aki 'ene takiekina 'o hono ngaahi tefito'i fatongia', ngāue vaofi ange, fakahoko fatongia lelei ange, pea mo ngāuelelei 'aki 'a e koloa 'o e fonua'.*

Ngaahi tefito'i ngāue na'e a'usia

- Fokotu'u e Kulupu Ngāue ke ne fakahoko e ngaahi fakalelei mo e liliu ki he fa'unga 'o e pule'anga', 'o fakataumu'a eni ki ha pule'anga 'oku fakapotopoto', lelei ange' mo malavalava e ngaahi fai fatongia'.
- holoki e tokolahi 'o e ngaahi potungāue', ke fenāpasi mo e mēmipa 'e toko 12 'o e Kapineti', 'i he malumalu eni 'o e konisitūtone fo'ou' ke fakangāue'i 'i he patiseti ki he ta'u 2012/2013.
- tokoni ki hono to e fakalelei'i e ngaahi ngāue 'a e 'u potungāue 'a e pule'anga'.
- fokotu'u mo tataki ha ngaahi founa liliu ki he fa'unga ngāue 'a e pule'anga' 'i he lele lōlōa' 'o kau ai e, fakalelei'i e ngaahi palani fakata'u tolu e 'ū potungāue, palani Fa'unga Patiseti ki he Kaha'u Lotoloto' (Medium Term Budget Framework) mo e feinga ke fakalalakaka ange hono pule'i e ngaahi taukei ngāue 'a e kau ngāue fakapule'anga'.
- Na'e hokohoko atu hono fakahoko e ngaahi polokalama fakalelei 'a e Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga' lolotonga e ta'u'.

Ngaahi fakafe'atungia

- Ko hono faingata'a ke kumi ha taimi totonu ki hono fakahoko e ngaahi polokalama fakalelei' lotolotonga kuo 'osi lahi pe ngaahi ngāue ke fakahoko'.

Ngaahi tōnounou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i

- Ko hono a'usia 'o e ngaahi taumu'a ola mei hono fakahoko e ngaahi fakalelei ki he fa'unga 'o e pule'anga'.
- Ko e feinga ke to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue fakapule'anga' ke a'usia e ngaahi taumu'a ola 'oku hā 'i he Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga' (*Tonga Strategic Development Framework*).

Kaveinga Ngaue E: Ke fakalalakaka 'a e 'ātakai faka'ekonomika fakalukufua mo e pule'i 'o e ngāue fakapa'anga kau ai hono fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngāue ki he pa'anga hū mai ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau pea malava ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko atu ki he kakai.

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia

- Lelei ange hono tokanga'i 'o e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua' mo e ngaahi tefito'i fakalalakaka', 'aki hono lipooti fakamāhina ki he Kapineti' 'i he "'Ata 'o e 'Ekonomika'".
- Lipooti ma'u pe 'a e patiseti ki he Kapineti' mo e ngaahi Potungāue' ke tokoni ke to e lelei ange hono fakahoko pea mo fakasi'isi'i hono to e tātaki mai 'a e ngaahi ngāue 'oku te'eki ai ke ma'u ha pa'anga ke fakahoko 'aki, ko e konga pe ia 'o e feinga ke to e lelei ange hono pule'i 'o e ngāue fakapa'anga, kae lava ke a'usia e ngaahi faka'amu ki he tanaki pa'anga mo e ngaahi fakamole 'o a'u ki Tisema 2011.
- Kakato hono vakai'i e fakahoko ngāue 'a e tafa'aki tātaki pa'anga' pea mo faka'ilonga'i ha ngaahi fakalelei ki he anga hono fakalele 'o e ngaue 'a ia 'oku fiema'u ke fakahoko, ke to e lelei ange fakahoko fatongia mo e tali ui ma'u pe, pea ke si'isi'i foki e fetōkehekehe'aki 'i he fakahoko ngāue 'a e sekitoa taautaha.
- Fokotu'u 'a e Kōmiti Tu'utu'uni ki he Tukupau' ke vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni' pea mo tokanga'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau mei hono vakai'i 'o e ngāue 'a e kau tātaki pa'anga.
- Fokotu'u 'a e poloseki ki he Fa'unga Patiseti Vave Mai' fakatefito 'i he Palani Faka-Ta'u Tolu 'a e ngaahi Potungāue.
- Hokohoko atu 'a e fakapotopoto' i hono pule'i 'o e nō, ke fakasi'isi'i ha to e nō fo'ou kae 'oleva ke holo hifo 'a e tu'unga 'o e nō lolotonga ki ha tu'unga 'oku faka-fiemālie.
- To e vakai'i 'a e totongi 'o e koloa mo e naunau 'oku hū mai 'e he kau Ngaohi'anga Koloa Fakalotofonua.
- Na'e fakahoko 'a e Polokalama Letiō 'i he lolotonga 'o e ta'u', ke to e lelei ange 'a e fetu'utaki ki he ngaahi me'a faka tukuhau.
- Na'e fakahoko lelei 'e he Potungāue Tātaki Pa'anga talu mei Sepitema 2011'a e fakataha fakamāhina mo e kau fakafofonga totongi tute ke 'ohake 'a e ngaahi fiema'u mei he kau totongi tukuhau.
- Fokotu'u 'a e Palani ke fai pau ki ai 'a e kau totongi tukuhau' mo muimui'i kinautolu 'oku te'eki 'oku totongi tomui.

Ngaahi fakafe'atungia

- Fiema'u ke tatau hono fakahoko pea mo fai pau ki he lao 'o e kasitomu, tute 'i he koloa hū mai' mo e ngaahi tute kehe 'oku fiema'u.
- Ko hono to e fakafoki mai 'a e totongi tukuhau 'i he koloa 'oku ngaue'aki, 'oku hoko ia ko e ngaahi me'a 'oku fu'u tokanga mai ki ai 'a e ngaahi pisinisi taautaha' pea ko e makatukia'anga ia hono fakalele mo pule'i 'o ha pisinisi.

- Fiema'u ke to e vakai'i mo siofi 'a e totongi tute mo e tukuhau 'eikisia 'oku hilifaki 'i he ngaahi koloa mo e naunau 'oku hū mai ke ngaahi 'aki 'a e koloa faka-lotofonua.
- Ke to e lelei ange founa ngāue faka komipiutā ki hono pule'i 'o e founa tānaki pa'anga mo e Kasitomu.
- Fiema'u tokoni ki hono vakai'i 'a e founa tānaki 'o e me'a 'oku ma'u mai' (tukuhau pe kasitomu) ke malava ke fakafehoanaki, tānaki ha ngaahi fakamatala pea mo e fakamahu'inga'i totonu foki 'o e koloa' fakataumu'a ke tatau pē hono hilifaki 'o e tukuhau ki he tokotaha kotoa pē.
- Tokanga'i 'a e fai fatongia 'a e kau fakafofonga tānaki tukuhau, fakafofonga totongi tute' pea mo e ngaahi kautaha kehe 'oku nau fakahoko 'a e ngāue tatau ki he tukuhau.

Ngaahi tōnounou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i

- Fiema'u ke fakapapau'i ha founa ngāue 'oku taau mo 'ata ki tu'a, te ne lava 'o tānaki ha pa'anga fe'unga lolotonga ia 'oku' ne fakasi'isi'i 'a e uesia 'i he tupu 'a e ngaahi pisinisi taautaha.

Kaveinga Ngaue Tokoni F: Ke fakapapau'i 'oku tolonga mo tali ui, 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga pea ka tuha pea toki fakalele ko ha pisinisi taautaha.

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia'

- Liliu e lahi 'o e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga pea mo fakalao e ngaahi poate ke to e lelei ange 'a e 'enau fakahoko fatongia.
- Na'e faka'ata 'e he Pule'anga ke fai ha sio ki he fakahoko fatongia 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga (TDB) pea mo 'ene ngaahi tu'utu'uni/fatongia, pea 'e anga fefe hono tokoni'i lelei e kau faama pea mo e fanga ki'i pisinisi iiki.
- Liliu 'o e Tonga Timber ke fakahoko ha ngaue lelei 'aki e vaotaa 'i 'Eua pea mo fakatupu ha ngaue 'i he motu.
- To e siofi e tupu pea mo e pule ki he Hotele Fakavaha'a Pule'anga ko Dateline pea mo e fakatau atu ko ia 'o Sea Star.
- Teuteu ke tu'uaki atu 'o e Tonga Print

Ngaahi Fakafe'atungia

- Fakangatangata 'o e tu'unga pule pea mo e 'ilo fakatekinikale ki he ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga, pea mo e si'is'i e kaungaue 'oku nau potō'i ngaue 'i he MPE.
- Kei ta'epau pe 'a e fatongia 'o e Ngaahi Pisinisi 'i loto pea mo e palanisi 'i hono 'omai e ngaahi fakamole 'o e sevesi lelei ki he Fonua pea mo hono fakatupu e ngaahi tupu ki hono fakahoko e ngaahi sevesi ki he Fonua.

Ngaahi Tonounou pea mo e fu'u fiema'u vivili ke fakatokanga'i

- Ke mahino e ngaahi fatongia 'o e ngaahi Pisinisi pea ke 'omai ha palanisi 'i he fakamole ki he ngaahi koloa pea mo e ngaahi sevesi ki he kakai, pea ke 'omai e pisinisi 'oku malu ki he pule'anga.

Kaveinga Ngaue Tokoni H: Ke fakapapau'i 'oku faaitaha 'a e fengaue'aki 'a Tonga ni pea mo e ngaahi hoa ngaue ki he langa fakalalakaka

Ngaahi tefito'i ngāue na'e maa'usia'

- Fokotu'u ha ngaahi vaa longomo'ui pea mo ha palani fakatahataha pea mo e ngaahi hoa fakalalakaka ki he Tokoni ki he Patiseti;- ke hoko ko e fa'ifa'itaki'anga ki he 'otu motu.

- Fakahoko e Ngaahi Fakataha Lelei mo e Ngaahi Hoa Fakalalakalaka ki Tonga.
- Ngaue ke toe lelei ange 'a e poloseki ki he ngaahi lekooti.
- Making sure there's a close collaboration & partnership with new development partners e.g. United Arab Emirate, Brazil. Fakapapau'i 'oku vaofi 'a e fengaue'aki & fetokoni'aki mo e ngaahi hoa fakalalakalaka fo'ou e.g. Fakatahataha 'a 'Alepea, Pulasila.
- Lava 'o huu atu ki he pa'anga fakatemokalati 'a 'Amelika (MONFP); ko e NGOs pea mo e Sosaieti Sivile

Ngaahi Fakafe'atungia

- Fiema'u ke fakamalohi'i 'a e kaungaue pea mo e ngaahi sisitemi 'i he tafa'aki Tokanga'i e Tokoni
- Fakatahataha'i 'o e ngaahi hoa fakalalakalaka ki he lahi taha 'o e lele 'e ala ma'u
- Hokohoko lelei 'a e ngaahi fepotalanoa'aki pea mo e ngaahi alelea mo e ngaahi hoa fakalalakalaka ki he ngaahi fakataha'anga, pea mo e ngaahi poloseki fakalalakalaka fo'ou
- 'Ikai ke fe'unga e ngaahi ma'u'anga fakamatala 'oku ne 'omai e ngaahi poloseki mei he palani ki hono fakahoko pea a'u ki he tu'unga 'oku 'osi ai e poloseki.

Ngaahi tōnounou 'oku fu'u fiema'u ke fakatokanga'i

- Fiema'u ke fakapapau'i 'oku fenapasi e ngaahi tokoni kotoa mei muli mo e ngaahi poloseki kuo fakapa'anga pea mo e ngaahi fiema'u vivili 'a e fakalalakalaka pea mo e fiema'u 'oku ne tataki
- Ke fakapapau'i 'oku maau 'a e lekooti 'o e ngaahi poloseki ke toe lelei ange 'a hono muimui'i mo siofi 'o e ngaahi poloseki mei he palani, pehe ki hono fakahoko, ko e kongia ia 'o e muimui'i lelei pea mo e founa sivi lelei 'o e ngaahi poloseki.

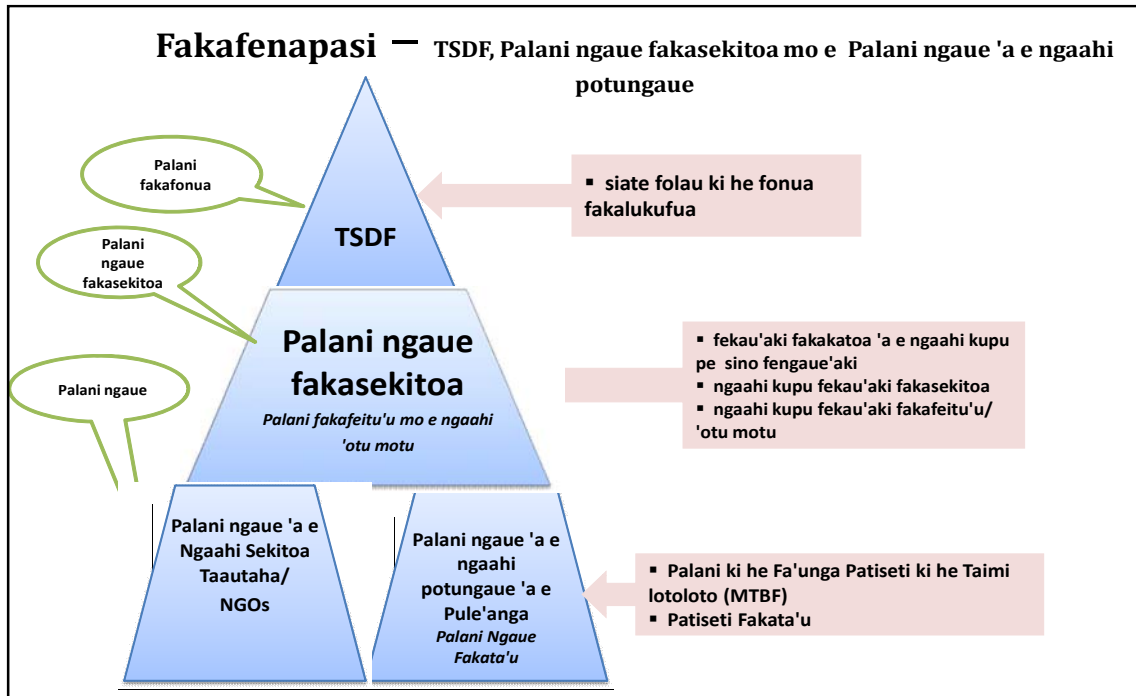
Fakamatala Tanaki 1- Fekainga'aki 'a e TSDF pea mo e ngaahi Palani Ngaue kehe

'Oku ha 'i he fakatata 'i lalo 'a e fekau'aki 'a e Palani Fakahoko Ngaue Fakalakalaka 'a Tonga (TSDF) pea mo e ngaahi palani kehe pea mo e ngaahi palani ngaue 'oku 'i ai hono patiseti. Ko e fakaikiiki ko ia 'e fiema'u 'i he palani ngaue fakasekitoa, 'e fakatefito ia 'i he ngaahi me'a kehekehe. 'E 'i ai 'a 'ene kaunga lahi mo e mahu'inga ki he palani fakafonua (TSDF) pea mo e ngaahi palani 'ae ngaahi Potungaue mo e sekitoa taautaha. 'I he taimi tatau, 'oku fiema'u ke kei fakatokanga'i ke 'oua na'a hoko e lahi ngaahi palani ke ne uesia 'a hono fakahoko 'o e ngaahi palani ngaue.

'I he lolotonga ni, kuo hoko 'a e TSDF ke ne tataki 'a e ngaahi ngaue mo e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi tafa'aki pe ngaue 'oku felalave'i ko ia mo e palani'oku 'i he ngaahi fungavaka kehekehe pe 'o e fakalakalaka. Kuo 'i ai mo e ngaahi palani fakasekitoa ka 'oku 'ikai kau kotoa ki ai 'a e ngaahi kupu felalave'i. Kuo 'i ai foki pea mo e ngaahi palani faka-Vahe ('a ia na'e fa'a 'iloa pe ko e palani fakalakalaka ki he ngaahi 'Otumotu, ka kuo liliu eni ki he Palani Faka-Vahe koe'uhi ke kau atu ki ai mo e Vahe Tongatapu 'o 'ikai pe ko e 'otumotu pe), kau heni 'a e ongo Niua, Vava'u, Ha'apai pea mo 'Eua. 'Oku te'eki ke 'i ai ha palani ki he Vahe Tongatapu. 'Oku 'ikai foki ke mahino e fekau'aki 'a e ngaahi Palani faka-Sekitoa pea mo e ngaahi palani faka-Vahe – pea mei he ngaahi poloseki he 'oku faka kulupu pe e ngaahi poloseki 'o fakasekitoa mo faka-Vahe. 'Oku mahino mei heni 'a e mahu'inga ke 'i ai e polokalama ke lekooti mo toutou vakai'i e ngaahi ngaue/poloseki kotoa pe 'o tatau ai pe koe fe palani 'oku ha ai

During this review exercise it became clear that further work is needed to clarify how this system may work effectively in Tonga.

'Oku mahino mei hono vakai'i ko eni 'e tu'unga fakahoko ngaue 'i he TSDF 'a e matu'aki fiema'u ke fakamahino 'oku fakahoko lelei 'a hono lekooti 'o e ngaahi ngaue/poloseki

'I he tafa'aki fakalukufua, ko e 'Palani Fakahoko Ngaue (TSDF)' 'oku ha ai e fokotu'utu'u fakalukufua 'a e Pule'anga pea mo 'ene vision. 'Oku fakatefito eni he ngaahi taumu'a fakalakalaka 'a e Pule'anga pea mo hono fakahoko 'enau ngaahi taaumu'a.

'I he tafa'aki fakasekitoa, 'oku fakafehoanaki e ngaahi Palani faka-Sekitoa mo faka-Vahe ki he Visone pea mo e ngaahi Taumu'a ngaue 'oku ha 'i he Palani Fakahoko Ngaue (TSDF). 'Oku 'omi mo fakatahataha'i mai 'e he ngaahi palani e ngaahi fiema'u mo e palani ngaue 'a e ngaahi kupu fekau'aki tautefito ki he Pule'anga ke fa'u 'o fakatatau ki he fokotu'utu'u 'i he TSDF.

'I he tafa'aki fakahoko ngaue, 'oku 'i ai e ngaahi Palani faka-Potungaue ki he ta'u pea pehe ki he ta'u 'e tolu (3) ka hoko ke fakamahino 'e ngaahi ngaue kuopau ke nau fakahoko. 'Oku kau heni e ngaahi ngaue/poloseki 'oku felave'i mo e polokalama fakalelei 'o e ngaahi potungaue. 'Oku 'i ai pe mo e ngaahi Palani 'a e ngaahi sekitoa taautaha mo e ngaahi kautaha 'oku 'ikai 'a e Pule'anga 'o mei fakahoa pe ki he TSDF. Ko e ngaahi Palani ngaue ko ia 'oku ha 'i he TSDF, 'e ngaue'aki ia 'e he ngaahi Potungaue ki he 'enau ngaahi palani faka-Potungaue. 'Oku felave'i hangatonu 'a e ngaahi palani 'a e ngaahi potungaue pea mo e patiseti ('a ia 'e liliu 'o fakata'u tolu), pea mo hono vahevahe 'o fakatatau ki he fakalukufua 'o e pa'anga 'oku ma'u pea mo e ngaahi Taumu'a Ola 'oku ha he TSDF.

'Oku fakamamafa 'a e polokalama fakalelei 'a e Pule'anga 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'i he fiema'u ke fakahoa 'a e ngaahi palani he ngaahi tafa'aki kotoa, fakataha pea mo e fiema'u ke toe lelei ange fakahoko fatongia 'a e kau ngaue.

4

Fakalahi 2 – Ngaahi tefito'i palopalema na'e 'ohake mei he ngaahi 'otumotu lolotonga e talanga'i e Palani Fakafonua (TSDF)

'Oku fakama'opo'opo 'i he tepile ko 'eni 'a e ngaahi tefito'i palopalema ne 'ohake mei he ngaahi talanga 'o e Palani fakafonua (TSDF) pea mo e ngaahi 'otu motu. 'Oku fakaha pe foki 'i he tepile ko 'eni 'i he tafa'aki to'omata'u 'a e ngaahi ngaue na'e fakahoko. Na'e 'i ai pe ngaahi me'a e ni'ihi na'e fiema'u ke vakai mo tokanga kiai 'a e pule'anga.

Ngaahi tefito'i palopalema mei he ongo Niua.

Ngaahi tefito'i palopalema mei he ongo Niua	Ngaue Na'e Fakahoko
Palopalema e fefononga'aki:	
<p>i. Vaka tahi: 'Oku fiema'u ke folau e Vakatahi 'i he uike nima ki he ono kotoa pe ki he ongo Niua.'E tokoni 'eni ki he kavenga fakapa'anga e kainga e ongo motu ni, tautautefito ki he hikihiki e totongi vakapuna, 'oku tokoni foki 'eni ki he fetuku e koloa ki he ongo motu.</p>	<p>Kuo tali e he kapineti ke folau e MV 'Otuanga'ofa ki he ongo Niua i he uike ono kotoa pe <i>(fokotu'u pea tali e he kapineti)</i></p>
<p>ii. Uafu/Taulanga: 'Oku 'i ai e fiema'u ke to e langafoou e uafu 'o Niuatoputapu, he tu'unga lolotonga 'oku 'ikai lava e MV 'Otuangaofa 'o tau ki he uafu tupu mei he si'isi'i e taulanga. 'Oku fiema'u mo ha vaka si'isi'i ke ne fetuku e kau pasese mei he vaka lahi ki uafu. 'Oku 'i ai mo e fiema'u ke fakalele'i e uafu 'o Niuafou, pe ko ha vaka si'isi'i ke ne tokoni'i e ngaahi fiema'u koia.</p>	<p>Kuo'osi tali e he Pangike 'a Mamani ha kole pa'anga ki he ngaue ko 'eni ka 'oku 'i ai e ngaahi founa ke talanoa'i kimu'a hono tuku mai e pa'anga. <i>(Ngaue Pangike 'a Mamani ki heni)</i></p>
<p>iii. Mala'e vakapuna: 'Oku 'i ai e fiema'u ke fakalele'i e lele'anga mo e fale talitali'anga kakai loua pe ongo Niua. iv. Totongi Vakapuna: 'Oku fiema'u ke 'i ai ha tokoni e pule'anga ki he totongi vakapuna mei he ongo Niua. Ko e tu'unga lolotonga e totongi 'oku fu'u maolunga, 'aia 'oku \$ 598 folau e taha, fakahoa ia ki he ma'uanga pa'anga e ongo motu. Ko e mau'anga pa'anga tefito e kainga ko e fakatau atu e ngaahi ngaue fakamea'a pea ko e toko si'i pe 'oku ngaue he sekitoa taautaha mo e pule'anga. 'I he'ene pehe, 'oku fiema'u ai 'e he kainga e pule'anga ke tokoni 'aki hano fua e konga e totongi vakapuna pe ko hono fakaata ha kautaha kehe kena fea'uhi mo e kautaha 'oku nau</p>	<p>Lolotonga ngaue Minisita ki hono teuteu ha kole ki he Pangike 'a Mamani ki hono fakalele'i e lele'anga mo e fale talitali'anga kakai ki he ongo Niua. <i>(Hokohoko atu Talanoa mo e Pangike 'a Mamani ki he mea ni.)</i></p>

<p>lolotonga fakalele kae lava ma'ama'aange totongi mo lava e kainga 'o fua e totongi.</p>	
<p>v. Hala: 'oku fiema'u ke fakalelei'i e hala lalahi mo e hala ngoue e ongo motu. Ko e fiemau 'eni he ko e tu'unga lolotonga 'oku 'ikai fakafiemalie tautautefito ki he taimi 'uha.</p>	<p>Konga e palopalema ko 'eni e fakakakato ia mei he Polokalama tokoni a e Pangke 'a Mamani ki he langafo'ou e poloseki ki he fakaakeake mei he uesia he peau kula ne hoko mo e ngaue 'a e potungaue ngaue.</p>
<p>Palopalema Fetu'utaki:</p>	
<p>vi. Telefoni/Initaneti: 'Oku fiema'u ha naunau fetu'utaki lele'i maa'e ongo Niua.</p> <p>Na'e 'i ai e fiema'u mo e kole 'a e ongo Niua ke fakaa'uange ngaue 'a e kautaha Digicel ki he ongo motu ni. Ko e taha 'eni ha palopalema lahi 'oku fehahangai mo e kainga, 'a e faingata'a e fetu'utaki mo 'enau fanau mo e famili 'oku nofo i Tongatapu 'o ako mo ngaue ai. Neongo pe hono fetongi e pou fakamafola lea e letio Tonga ka 'oku teeki ma'u lelei mo le'o lahi e ui a e 'otufelenite mei Tongatapu.</p>	<p>Ko e a'u 'a e Digicel ki he ongo Niua 'oku 'osi fakakau ia he palani ngaue 'a e Potungaue Fetu'utaki mo e Fakamatala ko e konga foki ia e lao.</p> <p>Na'e fai e fakataha mo e kautaha Digicel ke fakaa'u 'enau sevesi ki he ongo Niua. Na'e taumu'a e pule'anga ia ke fakahoko mei Ha'amoia ki he ongo Niua 'oku ki'i ofiange ia 'i hono fakahoko atu mei Vava'u, na'e 'ikai loto e kautaha Digicel ki he fokotu'u he 'oku nau faka'amu peke fakahoko hangatonu pe mei Tongatapu he ko e ongo Niua ko e konga ia fengaueaki mo Tonga. 'Oku hoko atu hono kumi 'e he Minisita ha toe founa e lava ai e Digicel 'o a'u ki he ongo Niua.</p> <p><i>(Oku fakakau 'eni i he palani ngaue e Potungaue Fetu'utaki mo e Fakamatala mo ha Talanoa mo e Digicel ki he kole ko 'eni)</i></p>
<p>Mau'anga Vai:</p>	
<p>vii. Vai: 'Oku 'i ai ha fiema'u ha misini pamu vai fo'ou ma'ae kainga 'o Vaipoa. 'Oku 'i ai foki mo ha fiema'u mau'anga vai mo ha tangike vai maa'e api kotoa i Niuafo'ou.</p>	<p>Ko e naunau ki he vai 'a Vaipoa 'e fakafolau ia ki Niua i he vaka 'o e mahina kaha'u.</p> <p>Ko e tokoni e pule'anga siapani ki he tuku'i motu 'oku tali ai'e he pule'anga 'a e kole vai mei Niuafo'ou pea 'oku 'amanaki ke folau atu e Minisita mo e Talafekau lahi 'o Siapani ki Niua i he aho 26 'Epelei 2012.</p> <p><i>(Fua 'e he pule'anga Siapani e poloseki vai)</i></p>

Ngaahi tefito'i palopalema mei 'Eua

Tefito'i palopalema mei 'Eua	Ngaahi ngaue ne fakahoko.
Mau'anga Vai :	
<p>viii. Vai: -'Oku feima'u ha misini pamu vai fo'ou maa'e kainga Houma. 'Oku 'ikai kau e kolo ko 'eni i he vai fakakatoa 'o 'Eua</p> <p>- 'Oku 'i ai ha fiema'u ha tangike vai ma'a ke tokoni i he taimi 'uha he ko e ma'unga vai lolotonga 'oku 'ikai lava 'o sivi e pelepela 'oku hau mei he mau'anga vai tautautefito ki he taimi 'uha.</p> <p>- Na'e 'ohake foki mo e tokanga pe 'e angafefe hano ma'u ha vai ki he ngaahi fale nofo'anga 'oku popo e kapa'ato mo kinautolu 'oku kei nofo fale-tonga.</p>	<p>'Oku fiemau ke 'omai e kole koia i he kole pe taha maa'e motu kotoa.</p> <p>'Omai pe fiema'u vai ke fakakau pe ai e misini pamu vai mo e tangike vai.</p> <p><i>(Ngali koe fiema'u ko 'eni e fe'unga pe ia mo e polokalama tokoni a Siapani ma'ae tukui motu 'oku iloa ko e GGP)</i></p>
Palopalema Fefononga'aki :	
<p>ix. Vakatahi: Fiema'u ke fakamahino pe 'oku lava pe pa'anga tokoni ma'ae feitu'u fili ke tokoni ki hono fakatau e vaka fo'ou ma'ae kakai 'o 'Eua. 'Oku fiema'u foki ke fakamahino e tu'unga 'oku 'i ai e Kapineta 'i hono tali poloseki ko 'eni mo e tu'unga lolotonga 'o e ngaue ki he poloseki vaka tahi.</p>	<p>Ko e poloseki, na'e tali ia e he Kapineta pea tuku ki he Minisita mo e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua ke kumi ha pa'anga ki he poloseki ko 'eni. 'I he lolotonga ni 'oku ngaue e potungaue ki hono tatanaki e ngaahi pepa ke fatuaki e tohi kole pa'anga ki he poloseki ko 'eni.</p> <p>'Oku 'iai foki mo e ngaahi hoa ngaue ki he fakalalakaka hange ko (Nu'usila/Pangike a Mamani) kuo fai e fakataha moia fekauaki mo e kole ko 'eni. 'Oku ikai fe'unga e pa'anga tokoni ma'ae ngaahi feitu'u fili ki he poloseki ko 'eni.</p> <p><i>(lolotonga fakahoko hono fa'u e tohi kole mo hokohoko atu e talanoa mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalakaka ko 'eni.)</i></p>
<p>x. Hala: 'Oku fiema'u ke to e fakalelei'i mo monomono e ngaahi hala 'o e Motu, kau ai hala ngoue mo e hala takimamata. Ko e tu'unga lolotonga e hala 'oku 'ikai fakafiemalie tautautefito ki he taimi 'uha. 'Oku fiema'u mo ha ngaahi fakatafe ke tokoni ki he tolonga e hala 'i he taimi 'uha.</p>	<p>Kuo kamata ngaue e kautaha Siaina ko e (CCECC) ki he hala 'o Houma.</p> <p>Ko e ngaue leva ki he fakatafe 'oku lolotonga fai e ngaue kiai.</p> <p><i>(Ko e kautaha Palani Kolo 'oku fakafatongia 'aki hono ta e palani ki he ngaue ni.)</i></p>

Holo Fakakolo:	
<p>xi. Holo Fakakolo: 'Oku fiema'u ha ngaahi holo ma'ae ngaahi tukui kolo ke fai'anga me'a, hange ko e fakataha'anga fono a e pule fakavahe/'ofisa kolo mo e kolo, fakahoko ai e ngaue kakai fefine e kolo hange ko e koka'anga, lalanga, mo e ngaahi ngaue fakamea'a kehe pe, 'oku toe lava pe foki 'a e ngaahi holo ko 'eni ke ngaue'aki e he toutupu e kolo ki he'enau ngaahi ngaue. 'Oku 'i ai foki mo e fiema'u ke fakamahino pe 'e angafefe hano toe ngaohi ha falesi'i mo ha loki feime'atokoni e ngaahi holo fakakolo kuo'osi hono langa.</p>	<p>'E fiema'u pe me'a tatau ki heni. Pea e fu'u tokoni 'aupito ke 'omai ha ngaahi fakamatala 'o felave'I mo e lahi e ngaahi holo 'oku fiema'u, lahi e ngaahi holo ke fakalele'i mo e lahi e ngaahi holo ke langa kiai e falemalolo mo e loki feime'atokoni. 'E faingofua aupito 'eni ki hono teuteu e ngaahi kole ki he ngaahi Fonua tokoni.</p> <p>(Ko 'ene maau pe ngaahi pepa kole ko 'ene fakahu leva ia ki he komiti 'oku nau vakai'i e ngaahi poloseki (PACC) kenau kumi ha pa'anga kiai.)</p>
Ngaahi Poloseki Langa Fakalalakala:	
<p>xii. Founa e Fetu'utaki: Fiema'u ke fakama'ala'ala e fo'unga fetu'utaki pea mo e founa ki ha kole 'o ha poloseki.</p>	<p>Ko e kole poloseki kotoa mei he ngaahi kolo 'o 'Eua kuopau ke tomua fou ia ki he Kosilio 'a 'Eua pea mei ai ki he komiti fakalalakala 'a Eua. Pea ka tali ia 'e he Komiti Fakalalakala 'a 'Eua. 'E toki fakahu atu leva ki he komiti 'oku nau vakai'i e poloseki, pea tali 'e he komiti ko 'eni pea ngaue leva e Va'a Tokoni mo e Poloseki a e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua ke fakahu atu ki he fonua tokoni 'o fakatatau pe ki he kole koia.</p> <p>Kimu'a hono 'oatu e kole ki he ngaahi fonua tokoni kuopau pe ke fakakakato e ngaahi foomu kole ke 'ave fakataha mo e pepa kole ki he fonua tokoni.</p> <p>('E 'a'ahi ma'u pe Va'a poloseki ki he ngaahi kolo 'oka nau fiema'u ha ki'i ako ki he fo'unga hono teuteu e kole mo fakamahino e fo'unga ngaue ki he kole poloseki)</p>

Ngaahi tefito'i palopalema mei Ha'apai.

Palopalema tefito mei Ha'apai	Ngaahi Ngaue ne Fakahoko
Palopalema Ngaahi Langa lalahi:	
<p>xiii. Ahanga Foa: Fu'u fiema'u e he vahenga Foa ke 'ilo e tu'unga 'oku 'i ai e ngaue ki hono langa 'o e 'Ahanga Foa.</p>	<p>Ko e kautaha ngaue ko e KTEC, 'oku fengaue'aki mo e Potungaue Fefononga'aki ki he ngaue ko 'eni. 'Oku ngaue fakataha e Komiti Fakalalaka 'a Ha'apai mo e pule kautaha ngaue ko Tahifisi Vehikite ke tukuatu e ngaue ke tohi mai kiai ha kautaha kenau fai e ngaue i 'Epeleli.</p> <p><i>(Oku fakapa'anga e ngaue ko 'eni mei he pule'anga Siamane 'aki e liliu e moua hono fakatau mai e MV 'Olovaha ko e tokoni. 'Oku amanaki ke kamata e ngaue I ha 'osi e taimi afaa))</i></p>
<p>xiv. Lifuka Foreshore: Ko e fiema'u Vivili 'eni mei he kainga 'o Lifuka ke langa ha foreshore ke ta'ofi a'uhia e fonua ko e lele 'eni mei Hihifo ki Koulo (Vahe Lifuka).</p>	<p>Fakakaukau'i e he pule'anga ke langa ha foreshore 'i he feitu'u ko 'eni. 'Oku savea'i 'eni e he Potungaue 'Atakai mo e Feliuliuaiki e Ea kimu'a ha ngaue ke fakahoko. Ko e savea 'eni ke vakai ko e ha ha palopalema faka'ataakai e hoko ka fai ha ngaue. 'Oku kakato e savea ko 'eni ki Tisema 2012.</p>
<p>xv. Hala: Fiema'u ke langa fo'ou mo monomono e hala ngoue 'o Ha'apai. Ko e tu'unga lolotonga e hala 'oku 'ikai fakafiemalie tautautefito ki he taimi 'uha. 'Oku fiema'u ke fakalalele'i e konga hala 'i Holopeka he 'oku humai e tahi 'i lolofonua 'o 'auhia atu ai e fonua.</p>	<p>'Oku fakahoko 'e he Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi (Ministry of Infrastructure) ha fengaue'aki mo e monomono e ngaahi hala pule'anga 'i he tokoni a Siaina. 'Oku lolotonga lele ngaue 'i Tongatapu pea hoko atu ki he 'otumotu 'o kau ai a Ha'apai 'i Siulai 'o e tau ni.</p>
Palopalema Faka'ekonomika :	
<p>xvi. Palani Faka'ekonomika: Fiema'u mei he ngaahi sekitoa taautaha (Takimamata, Toutai, Ngoue) ke fo'u ha palani fakaekonomika ke ne tatak'i 'enau ngaahi ngaue ke toe fautahaange.</p>	<p>'Oku lolotonga fakahoko 'e he pule'anga ha talanoa mo e sekitoa taautaha ke fakalalaka'i e ngaue fetokoni'aki mo vakai ki ha ngaahi me'a ke ne hiki hake fakalalaka faka'ekonomika. 'Oku kau heni e ngaahi potungaue felalave'I ke au ha palani ma'ae sekitoa 'ekonomiaka.</p> <p>'E kau heni hono vakai'i e Palani Fakafonua 'o Ha'apai.</p>

Ngaahi tefito'i palopalema mei Vava'u

Palopalema tefito mei Vava'u lolotonga e talanga	Ngaahi Ngaue ne Fakahoko
Palopalema e ngaahi ngaue lalahi :	
Palopalema e Hala: Fiema'u ke monomono e hala lahi 'i Neiafu . Ke to e ngaahi fouu monomono e ngaahi konga hala 'o Vava'u.	Ko e konga hono ua 'o e monomono hala a e (CCECC) 'oku kau ai a Vava'u.
Falesi'i ma'ae kakai: 'Oku fiema'u ha falesi'i 'i loto Neiafu ke ngaue'aki he kau folau eve'eva mo e kainga 'oku nau 'ahia e lotokolo 'o Neiafu.	Fiema'u e pule'anga kenau tokanga ki he ngaahi fokotu'utu'u mei he kosilio takimamata 'a Vava'u mo e va'a potungaue takimamata 'a Vava'u.
Fakatafenga Vai: Fiema'u ha fakatafenga vai ki he ngaahi konga hala ma'olunga ke taofi hono maumau'i e he vai e valita.	Tokanga e pule'anga ke fakakau 'eni 'i he konga hono ua langa hala (CCECC).
Hala Fakakavakava Vaipua: Fai e hoha'a felave'i mo hono toutou toloi e ngaue.	Kuo fakapapau'i 'eni mei he Potungaue ki he ngaahi ngaue lalahi e kakato ngaue ki he hala fakakavakava ki Tisema 2012.
Palopalema e Takimamata :	
Maketi e Folau'eve'eva: Hoha'a ki hono fakamaketi e takimamata 'i Vava'u e he Potungaue Takimamata. Fiema'u ke ngaue fakataha mo lelei'ange takimamata 'i Vava'u.	'E sio e puleanga ki ha toe founa ki hono fakamaketi'I e takimamata.
Feitu'u Takimamata : fiema'u ke hoko 'a 'Utulei ko e motu ke teuteu ko e fetu'u ma'ae takimamata mo langa kiai ha feitu'u ma'ae ngaahi ngaue fakatakimamata.	'Oku sio e poloseki ia ko eni ki he fakamole miliona, ka e fakakau 'eni I he ngaahi poloseki fakalalaka pea ke fai foki ha savea kiai.
Palopalema e Ako:	
Ako: Fiemau ke tu'u ha 'apiako folau tahi ma'a Vava'u. Pea ke vahevahe faingamalie sikolasipi o fafatatau ki he tokolahi e fanauako 'i ha motu.	
Palopalema e Toutai:	
Fakaloloto e 'Ilo: Fiema'u ke tokoni e puleanga ki he toutai aki hano fai ako mavahe ma'ae kau kau toutai.	'Oku fakakau e he Potungaue Toutai (MAFFF) ha ako 'i tu'apule'anga pe fakalotofonua ma'a kinautolu e kau toutai 'o Vava'u 'oku nau fiekau ai.

Ngaahi tefito'i palopalema na'e 'ohake mei Tongatapu lolotonga Talanga.

Palopalema Tefito 'o Tongatapu.	Ngaahi Ngaue ne Fakahoko
Ma'u'anga Vai:	
<p>i. Fiema'u ha tokoni fakapa'anga ke fakalele'I e mau'anga Vai 'a Vaini.</p>	<p>'Oku lolotonga tokoni a Siapani ma'ae mau'anga vai ko e kona ia e 'enau polokalama tokoni ki Tonga ni.</p> <p>'E lava e ngaahi kolo 'o kole ki he tokoni a e JICA fakafou 'i he va'a tokoni mo e poloseki e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua.</p>
Palopalema Fakasosiale :	

<p>1. Kau Faingataaia fakasino.: Fiema'u ke fakafaingofua'i 'enau me'a fefononga'aki 'i he pule'anga.</p> <p>2. Kau Tonga Fakafoki mei muli: Fiema'u ha senita ke tokoni'i e kakai ko 'eni pea tokoni e pule'anga kiai 'o fakanauanau mo ako'i e kakai ko 'eni. Ka 'ikai tokanga'i lelei e kakai ko 'eni tenau fakatupu 'o lahi e tu'unga e faihia.</p> <p>3. Noo Iiki: Fiema'u ke faingamalie tatau e taha kotoa ki he polokalama noo ko 'eni.</p> <p>4. Ako ma'ae Komuniti: Fiema'u ha ako ke ako'i ai e kakai e Fonua tautautefito ki he (kau ta'ema'ungaue) ke lava pe 'onau ngaue ia kinautolu pe ke ausia taumu'a kae tuku e fakafalala maupe ki he pule'anga.</p> <p>5. Tatau 'a fafine mo Tangata:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ke ngaue'i e tatau 'a Fafine mo e tangata, hange ko hono fakakau e he Siasi Uesiliana e kakai fefine 'i he'enau konifelenisi. - Fiema'u ke fakalele'i e lao mo e tu'utu'uni ka'e lava poupoua e kakai Fefine ke 'iai ha'anau sea I he fale'alea. 	<p>'E fakakau 'eni 'i he poloseki ki he kaufaingataa'ia 'oku fakapa'anga e Siapani (JPER) mo e Pangike 'a Mamani(ADB).</p> <p>'Oku fakahoko 'e he Langikapo tu'ulilo (Kautaha Taefakapuleanga)ha ngaue tokoni ki he kulupu ko 'eni mo hono fale'i mo ha ngaahi ngaue ke tokonia e kulupu ko 'eni.</p> <p>Fakahoko e he Pangike fakalalaka ha noo iiki (Micro finance) Ko hono tali e kole noo ki he polokalama ko 'eni e fakahoko ia mei he Potungaue Pa'anga mo e Palani .Ko e totongi tupu ma'ae noo 'e 'i he tu'unga maualalo 'aupito pea 'oku fakapatonu pe polokalama ko 'eni ki he kakai 'oku i he tu'unga ma'ulalo mo'oni. Fakapa'anga 'eni e he Pangike a Mamani mo Siapani.</p> <p>Ngaahi tu'utu'uni e Siasi 'oku 'ikai ha mafa'i ai e pule'anga.</p> <p>'Oku 'osi 'i ai pe totonu a e kakai fefine ki falealea. 'Oku tau fiema'u ketau mahino leleiangae koeha e 'uhinga 'oku fa'a lava ai e kakai fefine ki fale'alea, koia ketau vakai ki he ngaahi faingata'a 'oku fehangahanga'I mo e kakai fefine. Ka na'e fili e he Palemia ha minisita fefine ki he potungaue ako.</p>
---	---

Fakalahi II: FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA MO FAKASOSIALE PEA MO E VAKAI KI HE KAHA'U

1 Fakalalakalaka Fakamamani lahi mo e Ngaahi Fonua Kaunga'api

Hili 'a e fekuki mo e ngaahi ha'aha'a lalahi lolotonga 'a e 2011', kuo fakafuofua 'e kake hake 'a e tu'unga fakamamani lahi', neongo 'oku kei tu'u faka'alo'alongaua pē. Kuo kake 'a e ngaahi ngāue kehekehe 'i 'Amelika Lahi lolotonga 'a e kongā hono ua 'o e 2011 pea mo e ngaahi tu'utu'u ni ngāue lelei ange 'i he ngaahi tūkui fonua 'o 'Iulope fekau'aki pea mo 'enau tu'unga faka'ekonōmika mā'ulalo' 'o ne fakasi'isi'i ai 'a e holofa faka'ekonomika fakamamani lahi. Kā 'i he ngaahi uike kuo maliu atu', ne toe mapuna ai 'a e ngaahi palopalema' 'i he ngaahi fonua 'o 'Iulope' 'o mei fakaiku ai ki ha tu'unga mātu'aki tō lalo 'aupito. 'Oku fakafuofua ko e fakaakeake māmālie' ni, 'e tolona 'i he ngaahi fonua tu'umalie ange'. Pea 'oku 'amanaki ke kei tu'uma'u pē 'a e ngaahi ngāue' 'i he kongā lahi 'o e ngaahi fonua langalanga hake'.

Ko e tupu faka'ekonomika fakamamani lahi' 'oku fakafuofua 'e holo, mei he pēseti 'e 4 'i he 2011' ki he meimei pēseti 'e 3.5 'i he 2012' koe'uhi' ko e tu'unga vaivai 'oku 'iai 'a e ngaahi ngāue' lolotonga 'a e kongā hono ua 'o e 2011' pea mo e kongā kimu'a 'o e 2012'. Ko e Fakamatala Faka'ekonōmika Fakamamani lahi' mo e vakai ki he kaha'u' 'o Sanuali 2012', kuo holoki ai 'a e fakafuofua ne paaki mai he Fakamatala Faka'ekonōmika Fakamamani lahi mo e vakai ki he kaha'u', Sepitema 2011', makatu'unga he ngaahi maumau ne hoko he hōloa 'a e fakalalakalaka 'a e sekitoa fakapa'anga' mo e ngaahi pangikē 'i he ngaahi Fonua 'o 'Iulope'. Ko e kongā lahi 'oku toe ke fakakakato ia 'e he kau fa'u tu'utu'uni' ke tokangaekina kakato 'a e ngaahi tefito'i palopalema 'i he founa ngāue fakapa'anga fakamamani lahi'. Ko e taimi kotoa pē 'oku fakangalokuloku mo faka'atā ai 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga' kuo fakamo'oni'i ia 'oku 'ikai ha'ane tokoni, ka 'i he taimi tatau 'oku fakalalahi 'a e ngaahi feinga ke fakahoko ha founa mātu'aki fefeka.

'Oku fakafuofua 'e holo māmālie 'a e ngaahi tukui fonua 'o 'Iulope 'i he 2012' tupu mei he faingata'a'ia he nō pea mōlia atu ai mo e falala 'a e kakai, mo e ngaahi ola 'o hono holoki 'o e pangikē 'i he ngāue faka'ekonōmika, pea mo e ngaahi uesia 'o hono fakafefeka' 'i 'o e me'a fakapa'anga' felāve'i mo e ngaahi teke mālohi mei he māketi'. Koe'uhi ko e ngaahi palopalema 'oku hoko 'i 'Iulope', 'e hokohoko atu ke tō lalo 'a e ngaahi ngāue 'i he ngaahi fonua tu'umalie ange', 'o kaka'aki pē 'a e pēseti 'e 1½ 'i he 2012' pea mo pēseti 'e 2 'i he 2013'. Ko e ma'u ngāue 'i he ngaahi fonua ni 'e hangehangē ka kei tuai aipē, pea ko e kau ta'ema'u ngāue tenau fiema'u ha tokoni ke fakapa'anga mo ha tokoni ke fakalalakalaka 'aki 'a e ngaahi taukei mo e poto'i ngāue, to e ako'i 'o e kau ngāue' pea mo e kumi ngāue'. Ko e tupu faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua langalanga hake' 'oku fakafuofua 'e to e ma'ulalo ange mei he pēseti 'e 6¼ 'i he 2011' ki he pēseti 'e 5¾ 'i he 2012' ka e toki hiki hake ki he pēseti 'e 6 'i he 2013', 'o tokoni'i 'e he tu'utu'u ni faka'ekonōmika 'e toe faingofua ange pea mālohi ange mo e fiema'u mei tu'apule'anga'; 'o hā ia 'i ha tupu faka'ekonomika fakamamani lahi meimei pēseti 'e 4 ki he 2013'.

Ko e uesia 'o e tō lalo faka'ekonōmika fakamamāni lahi 'oku 'asi lahi ia 'i he ngaahi vahefonua Pasifiki'. Ko e ngaahi motu iiki' kuo fu'u mātu'aki uesia 'o hōloa ai 'a e takimamata', ngoue' mo e ngaahi ngāue'anga ngaohi koloa' makatu'unga 'i he hōloa 'a e fiema'u fakamamani lahi'.

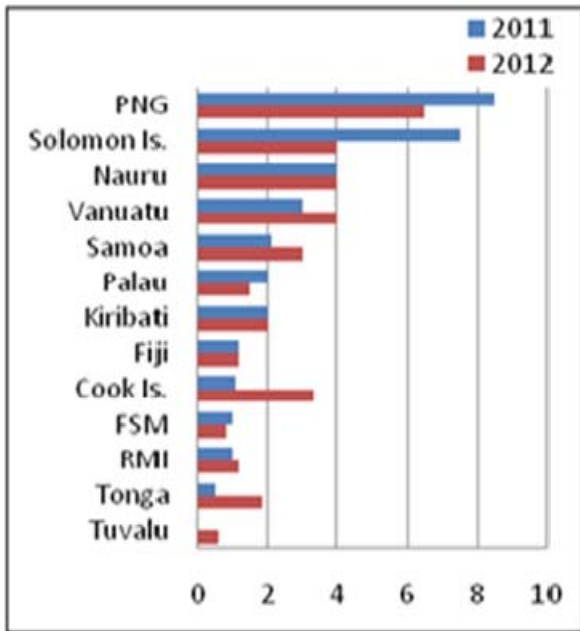
Na'e holo 'a e talafi pa'anga mei muli' 'aki 'a e pēseti 'e 20 tupu mei he tu'unga tō lalo 'a e ngaahi fonua 'oku talafi mei ai'. Koe'uhi koe ngāvavai ange 'a e fa'unga pea mo e uesia 'o e hikihiki 'i he tu'unga totongi koloa' 'i he konga kimui 'o e 2008' 'o tănaki atu ki he mālohi mo e vave 'a e tō lalo ne a'usia he 2009 pea mo e konga kimu'a 'o e 2010, pea pehe' ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula'.

Na'e fe'ao mai 'a e ngaahi fonua 'otu motu 'o e Pasifiki' mo ha tupu faka'ekonomika 'o 'avalisi ki he pēseti 'e 5.5, pea toe mālohi ange ki he pēseti 'e 7 'i he 2011'. Ko e ngaahi tefito'i makatu'unga' ko Papua New Guinea (PNG), 'Otu Solomome', pea mo Timor-Leste, pea tuifio leva 'a e ngaahi fonua kehe'. Ko e ma'olunga ange 'i he mahu'inga 'o e fua 'o e ngoue' pea tokolahi ange 'a e kau folau 'eve'eva' 'o ne fakakaka ai 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a Fisi' mei he 'ene tō lalo 'i he 2010', lahi hono hū atu 'o e kemikale fosifeiti' ki tu'apule'anga' 'one tokoni'i ai 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a Nauru', mo e tokolahi 'a e folau 'eve'eva' 'o tokoni ia ki he tupu faka'ekonomika 'i Palau'. Ko e ngaahi fakamole ki he ngaahi poloseki langa lalahi' na'a ne hiki'i ai 'a e tupu faka'ekonomika 'a Kiribati, Lepupulika 'o e 'Otumotu Marshall', ngaahi out fakatahataha 'o Maikolonisia', Tonga pea mo Vanuatu.

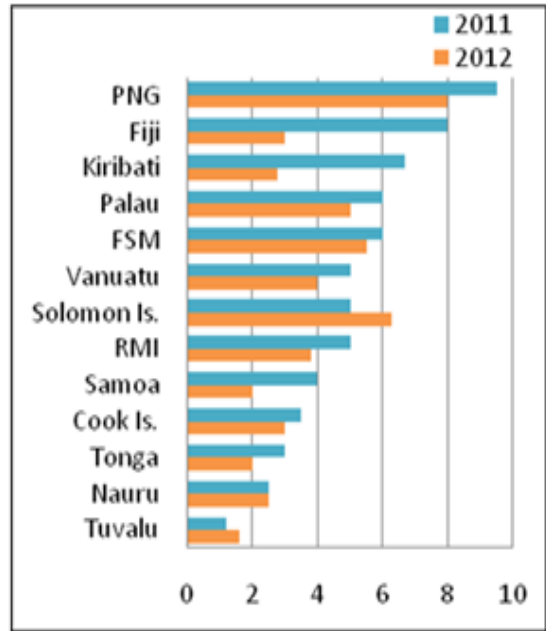
Ko e tu'unga totongi koloa' 'i he Pasifiki' na'e hiki mei he pēseti 'e 5.6 'i he 2010' ki he pēseti 'e 8.6 'i he 2011' tupu mei he mā'olunga ange 'a e tu'unga 'o e totongi koloa fakamamani lahi 'i he konga kimu'a 'o e ta'u'. Ko e ola ko ia 'o e hikihiki 'i he tu'unga totongi koloa' 'oku kei ongo ia ki he ngaahi fonua 'e ni'ihiki.

Ko e fakafuofua ki he tupu faka'ekonomika ki he 2011 mo e 2012, 'i he konga lahi 'o e ngaahi 'otumotu 'oku kau he Folomu, 'oku 'amanaki ke to e tuai ange, neongo 'oku 'iai 'a e fakatu'amelie ki Nauru, PNG, 'Otu Solomone' mo Vanuatu. Ko e tu'unga lolotonga 'oku 'iai 'a e faingata'a'ia faka'ekonomika, 'oku ne holoki ai 'a e fakafuofua' ki he konga lahi 'o e ngaahi fonua', ka 'i he tu'unga ko 'eni' 'oku pehe' 'e he tokolahi, 'e 'ikai fu'u uesia 'a e Pasifiki'. Ko e konga heni, 'oku felave'i mo e fakafuofua ki he tu'unga faka'ekonomika 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo e Pasifiki', hange ko 'Aositelelia pea mo e Nu'usila. Kaikehe, ko e tupu fakautuutu 'i he tu'unga totongi koloa' fakataha mo e ngaahi uesia mei he palopalema faka'ekonōmika', 'e tănaki atu ki he puputu'u 'i he ngaahi fonua kaungā'api'.

Fakatātā 10 - Vakai ki he tupu faka'ekonomika he kaha'u e ngaahi fonua e Pasifiki

Fakatātā 9 - Vakai ki he hikihiki 'o e totongi koloa he kaha'u e ngaahi fonua e Pasifiki

Ma'u'anga Fakamatala: Sekelitali ki he ngaahi 'otu motu Pasifiki (SPC)

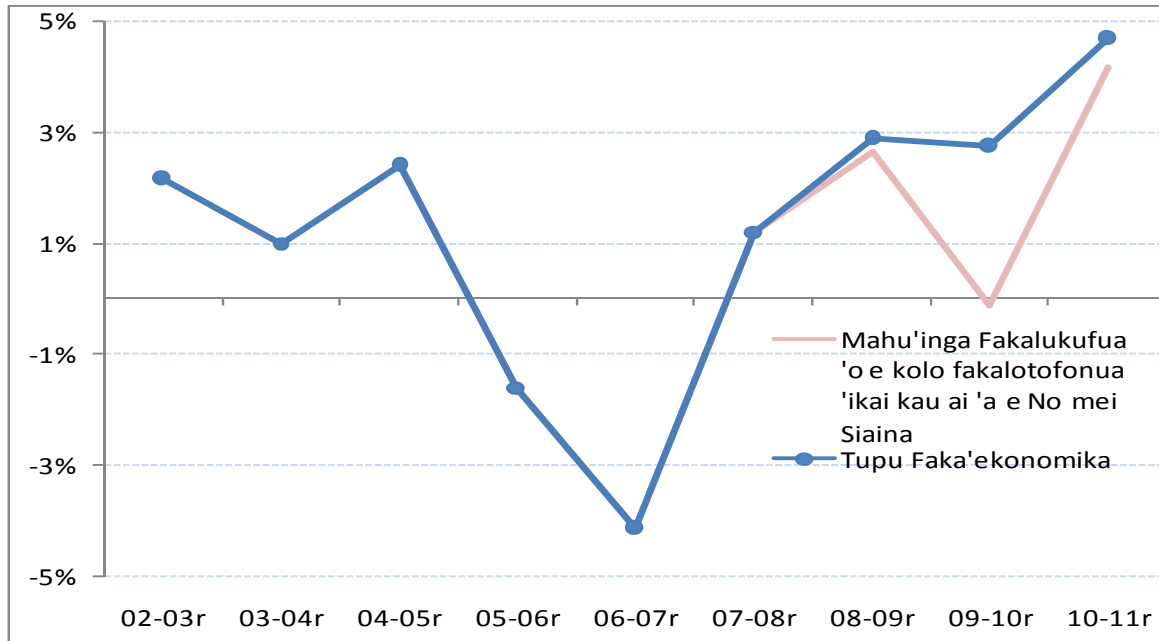
Ko e ngaahi tu'unga fakafiemālie felāve'i mo hono hūatu 'o e koloa' 'oku ne fakapapau'i ha tu'unga lelei 'aupito ki he tu'unga faka'ekonomika 'o PNG mei he kasa' mo e koloa fakamatula, 'Otu Solomone' mei he keli'anga maka koloa' mo e 'akau' papa', pehe' ki Nauru hono hūatu 'o e kemikale fosifeiti' ki tu'apule'anga'. 'Oku 'iai 'a e 'amanaki 'e ta'imalie 'a Vanuatu, Ha'amoā mo e 'Otumotu Kuki' mei he tupu 'o e takimamata' mei 'Aositelelia mo Nu'usila, tautautefito ki he 2012'. Ko e tupu faka'ekonōmika ki he toenga 'o e ngaahi 'otumotu' 'e kei ma'ulalo. 'Oku tupu 'eni mei he mā'olunga 'a e totongi lolo mo e me'akai', 'aia 'oku faka'avalisi ki he pēseti 'e 4 'a e 'avalisi tu'unga totongi koloa' ki he kotoa 'o e Pasifiki' 'i he 2011 (vakai ki he Fakatātā 10), tupu fakautuutu 'i he hikihiki 'o e totongi koloa' pea 'oku kaunga ki he tō lalo 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'i he vahefonua'. Ko e uesia 'o e tō lalo fakamamani lahi faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua Folomu' (FICs), neongo 'oku fakangatangata 'i he tu'unga he taimi' ni, ka 'oku malava ke ne uesia 'a e kaha'u 'o e vahefonua' ni, 'o fou 'i he fefakatau'aki mo e ngaahi felāve'i faka'inivesi 'i he vaha'a 'o e ngaahi fonua 'Iulope pea mo e ngaahi fonua hoa fengāue'aki 'o e Pasifiki', holo 'i he mahu'inga 'o e ngaahi Sino'i Pa'anga Talāsiti 'a e Pasifiki (Pacific Trust Fund), pea pehe ki ha hōloa 'e malava ke hoko 'i he takimamata' pea mo e talafi pa'anga mei muli' mei he ngaahi maketi kehe' 'o hange' ko 'Amelika mo Siapani. Kaekehe, ko e tu'unga fakafiemālie 'oku fakafuofua ki ha vaha'a taimi nounou 'i he ngaahi hoa fefakatau'aki 'a e ngaahi fonua Folomu' 'a 'Aositelelia pea mo Nu'usila, 'oku pou pou ia ki he fakafuofua ko ia 'e kaka 'a e folau 'eve'eva' ki he Pasifiki', tautautefito ki he 2012.

2 Fakalalakaka Faka'ekonomika & mo e vakai ki he kaha'u

Ko e liliu lahi ki he mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua' ne toki 'osi hono fakakakato. Ko e ngāue fo'ou ni na'a ne fakafaingofua'i ai ha ngaahi fakafuofua 'oku tonu ange fekau'aki mo e pa'anga hūmai fakafonua' mo e mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua'. Ko e lahi 'o e ngaahi poloseki na'e fakapa'anga 'e he ngaahi hoa ngāue 'i he fakalalakaka', tautautefito ki he ngaahi tokoni 'ikai fakapa'anga, na'e malava hano fakamā'opo'opo pea kuo ma'u totonu. Ko hono fakamā'opo'opo 'a e sekitoa pisinisi' na'e malava hano fakamalava, tautefito ki hono fakakau mai 'a e ngaahi ngāue hangē ko e mala'evakapuna mo e Ma'u Mafai ki he ngaahi Taulanga' 'a ia kuo lava hono to'o mei he ngaahi 'akauni 'a e Pule'anga' ka na'e 'ikai lave'i 'i hono fakafuofua'i ' a e mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua'. Ko hono fakamā'opo'opo 'a e ngaahi 'elia fakapisinisi kehe 'oku tupu vave', hangē ko e fetu'utaki', 'oku toe fu'u mahino ange he taimi' ni. Na'e malava ke fai 'a e feinga to fakalalakaka 'a e ngaahi founa ki hono fakafuofua'i ' a e ngaahi koloa 'a ee 'oku kei si'isi'i ai 'a e ngaahi fakamatala'.

Ko hono ola' na'e malava kene hiki'i ai 'a e tu'unga 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua' 'i he ngaahi ta'u kimui ni', pea fakama'ala'ala fakaikiiki 'a e uesia 'o e ngaahi tokoni langa lalahi – 'a ia ko e konga na'e tokoni kene fakasi'isi'i 'a e uesia kovi 'o e tō lalo fakamāmāni lahi'.

Fakatātā 11 –Tupu Faka'ekonōmika (GDP) 2002/2003 ki he 2010/2011- fakakau ai pea 'ikai fakakau ai 'a e nō Siaina.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika

'Oku 'asi 'i he *Fakatātā 11* 'a e liliu ki he mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua' he ta'u 'e hongofulu kuohili'. Ko e tupu faka'ekonōmika 'i he 'uluaki konga 'o e ta'u 'e hongofulu kuohili' 'oku ne faka'asi ai 'a e tu'unga tatau 'o e tupu faka'ekonōmika mo ia 'o e hivangofulu tupu'. Ko e uesia 'o e ngaahi moveuveu fakalotofonua', fakataha kiai mo e ngaahi maumau lahi ki he 'elia fakapisinisi 'o Nuku'alofa', ne hoko ai 'a e holo 'i he mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua' lolotonga 'a e 2005/2006 mo e

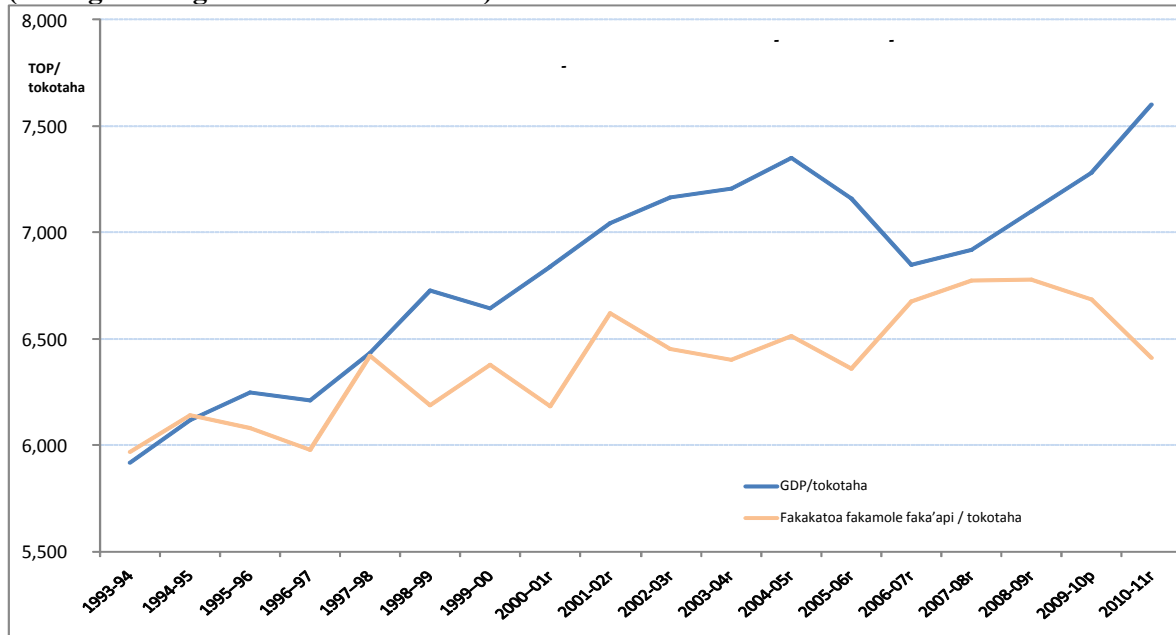
2006/2007, ko e lahi taha kuo a'usia lolotonga 'a e hivangofulutupu'. 'I he 2007/2008' ne toe ake ai 'a e tupu faka'ekonōmika' fakataha mo e kamata 'o e toe langa fo'ou' mo e foki māmālie mai 'a e falala 'a e ngaahi pisinisi'.

Mei he 2008/2009 ne hoko ai 'a e fu'u ngāue lahi ko eni ke tokoni ke fakasi'isi'i 'a e uesia 'o e tō lalo faka'ekonōmika fakamāmāni lahi 'i he tupu faka'ekonōmika fakalotofonua'. Na'e fakamo'oni 'a e Pule'anga' ki ha nō mei Siaina he 2007, mo e fakakaukau ke tokoni ki hono toe langa 'o e Uhouhonga Vahenga fakapisinisi 'o Nuku'alofa' hili 'a e moveuveu'. Ko e tupu/hiki lahi ko eni 'i he fakamole' na'e fe'unga ke ne fakatou pukepuke 'a e tu'unga mo e tupu faka'ekonōmika neongo 'a e tō lalo fakamamani lahi fakataha mo e holo 'i he talafi pa'anga mei muli'.

Ko e saati 'i he Fakatātā 11 'oku ne toe feinga ai ke fakahā 'a e uesia 'o e nō 'i he mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua' 'aki hono fakatalatala 'a e ngaahi ngāue fekau'aki mo e sekitoa langa' fakataha mo e tata'anga maka' 'i he nō, pea mahu'inga mo 'enau uesia 'i he mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua'. Na'e fakatefito pē foki 'a e tupu ko eni 'i Nuku'alofa pea ko e ngaahi ngāue kehe ne tanaki mai' na'e fakahoko ia 'e he kau ngāue muli mo ha kautaha 'oku nau nofo fuoloa 'i Tonga ni 'o malava ai ke fakakau kinautolu ki hono fakafuofua'i 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua'. Lolotonga ia' ko e ngaahi felāve'i mo e toenga 'o e ngaahi sekitoa 'i he fonua' mei he ngaahi fakamole fakapa'anga 'e he nō' 'oku fakangatangata pē, 'i ai 'a 'ene uesia 'i hono ngāue'aki 'o e vai' mo e 'uhila' pea pehē foki 'e malava kene uesia mo e fo'u koloa'. 'Oku hā he saati ko eni' kapau na'e 'ikai 'a e ngaahi ngāue ko eni ne fakapa'anga 'e he nō, na'e mei holo hifo 'a e mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua' ki he 2009/2010.

Ko e mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua' 'oku 'ikai fakataumu'a ia kene fua 'a e tu'umālie'. Ko e fakangatangata ko ia 'ene felāve'i ki he fonua fakalūkufua 'e malava ke vakai kiai 'i he holo koia 'a e ngaahi Fakamole Faka'api ki he Fakafo'ituitui', lolotonga 'oku kaka pē ki 'olunga 'a e vahevahe 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua' ki he tokotaha, 'o hangē ko ia 'oku 'asi atu 'i he Fakatātā 12'.

Fakatātā 12 - Ko e mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua' mo hono vahevahe 'o e Fakamole Faka'api ki he tokotaha mei he 1993/1994 ki he 2010/2011 (tu'unga totongi koloa 'o e 2010/1011).

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika

Na'e uesia 'e he tō lalo fakamāmāni lahi mo e holo 'i he talafi pa'anga mei muli 'a e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga neongo 'a e tupu faka'ekonōmika ko eni na'e fakapa'anga 'e he nō koe'uhi ko e ngaahi koloa hūmai mo e ngaahi ngāue 'a e kau muli' mo e ngaahi kautaha 'oku 'ikai tukuhau'i, 'o hangē ko e angamaheni ki he tokoni mei muli'. Kaikehe, na'e ola lelei hono alea'i 'e he Pule'anga' ha tokoni fakapatiseti ke fakasi'isi'i ha toe kovi ange 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua' 'a ia 'e ala malava ke hoko tupu mei hano tu'utu'u 'a e ngaahi fakamole'. Ko e 2010/2011 na'e fakalalakala ai 'a e 'elia 'e ni'ihi 'o hangē ko e ngoue', toutai' mo e takimamata' 'o nau tokoni'i 'a e tupu 'i he ngaahi sekitoa 'oku 'ikai felāve'i mo e nō'.

Ko e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika 'oku hangehangē 'e tuai 'aupito 'i he 2011/2012, 'o a'u aipe ki ha'ane holo si'isi'i, kaikehe, ko e fu'u holo lahi koia 'I he ngaahi langa' tupu mei he kakato hono fokotu'u 'o e ngaahi poloseki na'e fakapa'anga'aki 'a e langa', fakataha mo e ngaahi poloseki lalahi kehe. Lolotonga 'oku 'iai 'a e ngaahi tokoni fō'ou kuo fai hono alea'i mei ha tokoni mei he ngaahi hoa ngāue 'i he fakalalakala' kā he'ikai tenau tatau mo e nō 'i he lahi'. 'Oku 'ikai faingamālie ke toe fakahoko ha nō 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

Ko e tu'unga mā'olunga na'e 'iai 'a e koloa hūatu mei he ngoue', ahi' mo e mokohunu', he'ikai to e lava ia ke fakahoko, 'a ia 'e holo ai 'a e ngaahi sekitoa'. Kuo tapui foki hono toe hūatu 'a e ngaahi koloa koeni' tupu mei he 'auhia/faka'au ke 'osi 'a e ngaahi koloa ko ia'. Kaikehe 'oku tupu 'a e ngaahi tafa'aki kehe hangē ko e hina' mo hono toutai'i 'o e tuna' 'e ala malava ke hokohoko atu, kae fiema'u ke fu'u matu'aki tokanga'i lelei 'aupito. 'Oku ngalingali 'e kei pukepuke aipē ki 'okunga 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva' 'oku nau tu'uta mai'.

Ko e vakai ki he kaha'u', 'oku nofotaha pē 'a e Pule'anga' ke teke 'a e fengāue'aki vāofi mo e sekitoa taautaha'. Ko e konga 'o e fokotu'utu'u ke fakamo'ui mo faka'ai'ai 'a e ngāue faka'ekonōmika', na'e ngā'unu ai 'a e Pule'anga' ke fakamālohi'i hono vā fengāue'aki mo e

naahi sekitoa taautaha' mo e ngaahi kupu fekau'aki' 'o kau ai hono fokotu'u 'a e Kōmiti Fakalalaka Fakafonua pea mo ha ngaahi Kōmiti Fakalalaka Fakasekitoa. Ko e ngaahi taumu'a ki he ngaahi kōmiti' ni ke tokoni ki hono faka'ilonga'i 'a e ngaahi makatūki'anga ki he tupu faka'ekonomika pea mo hano ngaahi vete'anga, pea mo fakapapau'i, 'oku malava, mo ha ngāue fe'unga 'e fakahoko 'e he Pule'anga' mo e sekitoa taautaha' ke ne fakasi'isi'i 'a e ngaahi makatūkia'anga' ni.

Na'e fai ha ngāue ke fakalelei'i 'a e founa fakahoko fatongia' ki vahe'uta mo e ngaahi 'otu motu ke hiki'i hake 'a e ngaahi faingamālie ngāue. Ko e kotoa 'o e ngaahi fokotu'utu'u ko eni', neongo he'ikai malohi fe'unga ke ne fakakake 'a e tupu faka'ekonomika na'e tupu mei he nō, ka 'e hangehangē 'e meimei hoko ko ha tupu 'oku fakalūkufua 'a ia 'e malava ke lahi ange 'ene felave'i mo e ngaahi fiema'u 'a e kakai' pea ke hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e tu'umālie mei' he ne tofanga ai 'i he taimi fetō'aki 'i he tupu faka'ekonomika'. Ke ikuna'i eni 'e fiema'u ha fengāue'aki vāofi mo ha ngāue fakataha he vā 'o e Pule'anga' mo e sekitoa taautaha'.

3 Tu'unga 'o e ngaahi sekitoa fakatupu koloa

Ko e fika faka'ofisiale fakamuimitaha ki he mahu'inga fakakatoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua', 'I he tu'unga totongi koloa 'o e 2010/2011, na'e a'u ki he \$783.4 miliona ki he 2010/2011, 'aia ko e tupu faka'ekonomika pēseti 'e 4.7. 'Oku mā'olunga ange eni 'i he tupu 'oku 'avalisi ki he 2.3% he ta'u 'e tolu kuohili' 'o a'u mai ki he 2009/2010. Na'e malava ke puketu'u 'e he polokalama nō 'a e ngaahi ngāue faka'ekonomika he ta'u 'e tolu kuohili'. Ko e tupu mā'olunga ko eni na'e tokoni kiai 'a e langa 'o e Falemahaki Vaiola'. Na'e kaka ki 'olunga mo hono hūatu 'o e ngoue' kau ai 'a e hina, mokohunu mo e ahi, fakataha mo e fakalahi ki hono hūatu 'o e vao 'akau' mo e toutai', 'o ne teke ai 'a e tupu faka'ekonomika 'i he sekitoa ni ki he pēseti 'e 3.7 ki he 2011/2012.

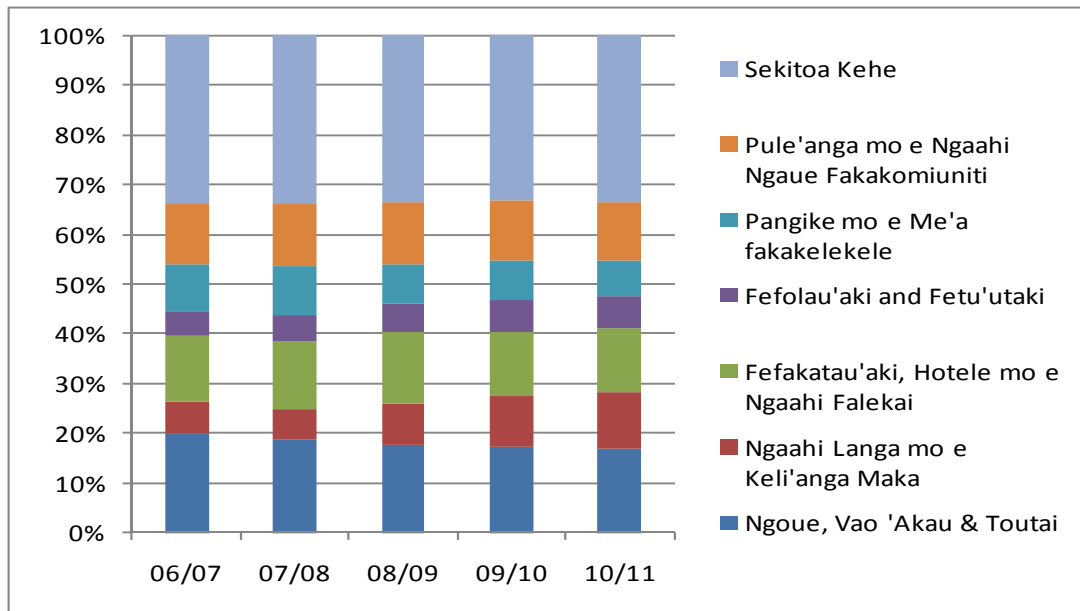
Tepile 12 : Tupu Faka'ekonomika

Growth Rates	Sitetisitika (fakaangaanga)				MOFNP ('esitimeti & fakafuofua)		
	07/08	08/09	09/10	10/11	11/12	12/13	13/14
Ngoue, Vao'akau, Toutai	-5.8%	-2.1%	-0.7%	3.7%	-1.3%	2.1%	2.2%
Ngaohi Koloa	-0.6%	-7.6%	-2.5%	7.2%	-2.5%	2.4%	-0.1%
Ngaue Langa	0.9%	35.0%	21.7%	16.9%	-5.7%	-9.5%	-5.6%
Fefakatau'aki, Hotele, Falekai	5.7%	7.7%	-5.5%	3.4%	1.4%	2.1%	2.2%
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	3.9%	15.1%	13.4%	2.3%	2.1%	2.0%	2.0%
Ngaue Fakapa'anga	2.6%	-16.3%	-1.4%	0.6%	0.0%	-1.0%	-0.1%
Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga	4.6%	2.5%	0.9%	0.5%	0.2%	0.1%	0.1%
Ngaahi Sekitoa kehe	2.2%	4.1%	4.6%	4.7%	1.4%	1.7%	2.2%
GDP	1.2%	2.9%	2.7%	4.7%	-0.2%	0.4%	0.9%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika mo e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Koe ngaahi kupu lalahi 'oe langa fakalalaka 'oe fonua-'a e 'oku ha atu he fika 13- 'oku 'iai ene liliu lahi he ta'u e tolu kuo 'osi fakatatau kihe ta'u e nima kuo hili. Koe ngaahi Langá, Makā mo e Keli 'angamaká na'e 'iai 'ene tokoni lahi kihe tu'unga fakalalaka 'ae fonua ka 'ihe taimi tatau, koe tokoni fakalukufua ki he ngaahi koloa fakalotofonua faka'ekonomika 'ae fonua mei he ngaahi Pisinisi Fefakatau'aki Pa'anga, Nofu Fale Totongi mo e Konga Kelekele fakakomesiale, Ngoue, Vao'akau mo e Toutai ne 'iai 'ene tō lalo 'aupito.

Fakatātā 13 - Tokoni 'a e Ngaahi sekitoa ki he GDP (%), 2010/2011

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika mo e Potungaue Palani Fakaonua

'I he ngaahi sekitoa takitaha, ko e ngāue'anga ki he Ngoue', Vao'akau' mo e Toutai 'oku kei tu'ulāfono ko e lahitaha ia 'i he ngāue faka'ekonomika 'a ia ko e pēseti 'e 17 'o e fakakātoa 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e koloa ngaahi fakalotofonua', hoko kiai 'a e Fefakatau'aki', Hotele' mo e Ngaahi Falekai' (13%); Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga mo e Komuniti' (12%); Ngaahi Langa mo e ngaahi Keli'anga Maka' (11.3%); Pangikē mo e ngaahi Me'a Fakakelekele (7.4%); Fefolau'aki' mo e Fetu'utaki' (6%); mo e ngaahi sekitoa kehe' (3%).

3.1 Sekitoa Ngoue

'Oku hokohoko atu pe 'a e kei fakahoko 'e he sekitoa ngoue, vao'akau mo e toutai 'a e fatongia mahu'inga ki he 'ekonomika Tonga 'i hono tokanga'i 'a e mahu fakame'atokoni 'a e Fonua, vahevahe 'o e koloa pea hoko ko e malu'i ki he tu'unga 'o e nofo fakasosiale lolotonga 'a e taimi faingata'a.'I he ta'u 2010/2011 na'e fe'unga ai 'a e sekitoa ngoue mo e pēseti 'e 19.3 'o e Fakalukufua 'o e Ngaahi Koloa Ngaahi Fakalotofonua pe GDP pea toe laka hake he pēseti 'e 90 'o e fakakatoa 'o e koloa hu atu ki tu'apule'anga. 'Oku 'ikai fu'u ha lelei 'a e fakafuofua ki he tu'unga 'o e sekitoa ngoue ki he ta'u fakapa'anga 2011/2012. 'Oku 'iai e 'amanaki 'e fehanga'angai 'a e sekitoa ni pea mo ha to lalo 'aki e pēseti 'e 1.3 'i he'ene tupu hili ia 'a e tu'unga malohi na'e 'iai 'i he 2010/2011 'aia ko e pēseti 'e 3.7.

Ko e ngaahi tefito'i ngaue, polokalama pe poloseki 'i he sekitoa ni 'oku kau kiai 'a e kei hokohoko atu 'a e tokoni mei he Kautaha Me'atokoni mo e Ngoue (FAO) ki hono faka'ai'ai 'o e tu'unga malu mahu fakame'atokoni 'a e Fonua, Fakalalakaka ki he Vao'akau mo e ngaahi tukui koloa pea mo e Poloseki Floriculture 'aia 'oku fakataumu'a ki he langa hake 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga 'a e kakai fefine. 'Oku kau atu kiai foki pea mo e tokoni 'a e Lepapulika 'a e Kakai 'o Siaina ki he Poloseki Ngaue ki he Ngoue, ke malava ai ke ma'u ha kasa, ngaahi 'o e fakamalutevolo mo e nutolo mei he kumala.

Tepile 13 : Ko e tupu fakalalakaka ki he Sekitoa Ngoue (liliu he pēseti) (2011/2012 pea mo e fakafuofua ki he kaha'u)

	06/07	07/08	8/09	09/10	10/11	11/12	12/13	13/14
<i>Sekitoa Ngoue mo e Toutai</i>	0.6	-5.8	-2.1	-0.7	3.7	-1.3	2.1	2.2
Ngoue	7.4	-4.3	0.8	-0.8	0.7	2.0	2.0	2.0
Vao'akau	0.6	8.0	3.1	-8.8	72.1	-68.3	5.0	5.0
Toutai	-23.3	-14.8	-19.1	1.2	11.7	-2.8	2.5	2.8

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika mo e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

3.1.1 Ngoue

'Oku fakafuofua ke kake'aki e pēseti 'e 2 'e he sekitoa ngoue ki he 2011/2012 fakahoa ki he tupu pēseti 'e 0.7 'i he 2010/2011 pea mo e to lalo pēseti 'e 0.8 'i he 2009/2010. Ko e pole lahi ne fehangaangai mo e sekitoa ngoue 'a e to lalo 'a e totongi 'i he ngaahi fua 'o e ngoue ne hu atu ki tu'apule'anga, ma'olunga 'o e totongi koloa, 'alotamaki 'a Natula, ta'epau 'o e taimi folau 'a e ngaahi vaka tahi pea mo e ngaahi palopalema ki he maketi mo e tu'unga lelei 'o e ngaahi fua 'o e ngoue.

Neongo 'a e ngaahi fakafe'atungia ne fehangaangai mo e sekitoa ngoue, 'oku fakafuofua 'e kake hake 'a e tu'unga 'o e koloa hu atu ki tu'apule'anga ki he ngaahi ta'u ka hoko mai koe'uhi ko e lahi ange 'a e ngaahi fiema'u ki he hina tautautefito ki he taimi mavahe mei he to'u hina pea mei he maketi Siapani pea mo e kamata ke hu atu 'o e hina ki he maketi 'i Korea. Na'e toe lahi hake foki 'a e hina mei he toni 'e 846 'i he 2010/2011 ki he toni 'e 3,341 'i he 2011/2012. 'Oku faka'au pe ke toe malohiange 'a hono hu atu ki tu'apule'anga 'a e ngoue foha hange ko e manioke, 'ufi mo e talo 'i he 2011/2012, 'o lekooti ai 'a e voliume na'e fakafuofua'i ko e toni 'e 2.3, ko e hiki 'aki 'eni 'a e pēseti 'e 25 mei he tu'unga ne 'iai he ta'u ki mu'a. Na'e holo 'a e foki 'a hono hu atu ki tu'apule'anga 'a e vanilla, kava pea mo e niu ka 'i ha tu'unga ma'ulalo pe.

Ko e fakaakeake hake ko 'eni 'i hono hu atu 'o e fua 'o e ngoue ki tu'apule'anga ne makatu'unga ia mei he leleiangē 'o e ngaahi me'a ngaue fakakolonitini 'i uafu, toe fakafou 'o e misini faka'ahu (HTFA) 'i mala'evakapuna, pea mo e tu'unga lelei 'o e tokoni 'a e Poloseki ki he toe leleiangē 'a e hu atu ki he ngaahi maketi ngoue (PHAMA) ke tokoni ki hono hu atu 'o e fua'i 'akau ki he maketi 'i Nu'usila, hange ko e meleni, lesi mo e mei. 'Oku kau atu kiai, mo e me'a ngaue ke toe lelei ange ai 'a hono hu atu 'o e fua 'o e ngoue ki tu'apule'anga pea mei he Poloseki STABEX, 'aia ne kakato 'i Tisema 2010, hange ko e 'aisi fakamokomoko pea mo e ngaahi me'angaue kehe ke tokoni ki hono hu atu 'o e ngoue foha ki he ngaahi maketi 'i Nu'usila mo 'Aositelia ta'u fakapa'anga ka hoko.

3.1.2 Vao'akau

Na'e 'i he tu'unga lelei 'aupito ne a'usia 'e he sekitoa ni 'i he 2010/2011, ne makatu'unga ia mei he lahi 'a hono ta'aki 'o e ahi – 'a ia ko e toni 'e 77 fakahoa ki he toni 'e 25 he ta'u 2011/2012. 'Oku 'i ai foki 'a e polokalama tō 'akau 'a e ngaahi kautaha Siaina 'oku hu koloa atu ki tu'apule'anga 'i ha'anau aleapau pea mo e kau ngoue fakalotofonua, ka 'e fiema'u foki 'a e taimi lahi ia pea toki lelei ki hono fakatau atu 'o e ahi. Makatu'unga 'i he ta'efakapotopoto 'a hono ta'aki 'o e ahi na'e hoko 'eni ke tukuatu 'ai 'e he pule'anga 'a 'ene tu'utu'uni ke ta'ofi 'a hono toe hoko atu hono ta'aki mo hano to e hu atu ki tu'apule'anga 'o e ahi 'o kamata mei he kongaloto 'o e ta'u fakapa'anga 2011/2012.

Ko e ngaahi ngaue 'i he vao'akau 'i 'Eua, 'oku nau alepau ai mo e Kautaha Vao'akau 'a Tonga (Tonga Forest Product Ltd – TFP), 'aia te nau 'oatu mo e ngaahi pou 'uhila ki he Kautaha 'Uhila 'a Tonga. 'Oku toe lahi pe foki pea mo e ngaahi fefakatau'aki fakalotofonua 'o e kalasi kehekehe 'o e papa ki hono ngaohi 'o e ngaahi naunau mo e langa fakalotofonua.

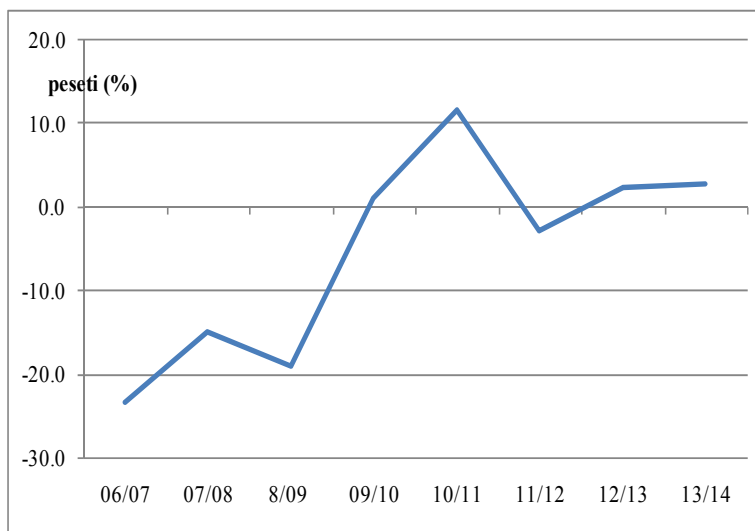
3.1.3 Toutai

Na'e tupu pēseti 'e 11.7 'a e sekitoa toutai 'i he 2010/2011, makatu'unga he ma'olunga 'a e lahi 'o e mokohunu ne hu atu ki tu'apule'anga 'aki 'a e pēseti 'e 62 pea pehe ki he kake 'aki e pēseti 'e 150 'i he tuna ne hu atu ki tu'apule'anga. 'Oku kau atu kiai pea mo e kake 'i he hu atu 'o e limu ki tu'apule'anga makatu'unga 'i hono toe fakaava 'a e fefakatau'aki mo e maketi 'i tu'apule'anga 'aia ki Siapani mo Siaina.

'Oku kei faka'alo'alongaua pe 'a e vakai ki he tu'unga tupu 'o e sekitoa toutai ki he ta'u 2011/2012 'aki ha to lalo pēseti 'e 2.8 fakahoa ki he tu'unga malohi ne 'iai 'i he ta'u 2010/2011 pea mo e tupu pēseti 'e 1.2 'i he 2009/2010. Ko hono tapui koia 'o ha toe hoko atu 'a hono toutai'i 'o e mokohunu 'oku matu'aki tokoni ia ki he to lalo ko 'eni 'a lahi pe voliume 'o e hu atu 'o e ngaahi me'a tahi kehe, (mei he toni 'e 183 ki he toni 'e 137) pea mo e holo 'I he lahi 'o e ngaahi vaka toutai, mei he vaka toutai 'e 5 ki he 3 'oku kaunga tonu ia ki he to lalo ko 'eni ne fakafuofua ki he ta'u 2011/2012.

Neongo 'a e to lalo ne fakafuofua ki he 2011/12, 'oku kei 'iai pe 'a e 'amanaki lelei ki he sekitoa ni. 'Oku 'amanaki ke toe faka'ataa atu 'a e potu tahi toutai 'a Tonga ki he ngaahi vaka toutai mei tu'apule'anga, fakaangaanga koia ke toe fakalahi 'a e lahi 'o e ngaahi vaka toutai mei he 15cm ki he 23cm pea mo fakangofua 'a hono ngaue'aki 'o e naunau taumata'u palu faka'uhila ki hono toutai'i 'o e palu pea mo hono ngaue'aki 'o e ngaahi naunau ki he toutai loloto pea kau atu kiai mo hono faama'i 'o e ngaahi me'a tahi kehe kau ai 'a e mokohunu mo e tofe pea mo e fakalalaka ki he ngaahi potu tahi pe matafanga kuo fakatapui/ faama'i pea mo ha ngaahi me'a ngaue totonu ke ngaue'aki ki he toutai pea pehe foki ki hano fo'u ha palani ki hono pule'i 'aki 'o e ngaahi koloa 'o 'oseni ke toe lelei ange he kaha'u. 'Oku to e taketi pe foki 'a e Potungaue Ngoue, Me'atokoni, Vao'akau mo e Toutai ke fakalahi 'a e lahi 'o e ngaahi vaka toutai mei tu'apule'anga ke laiseni kenau toutai 'i he potu tahi 'o Tonga ni.

Fakatātā 14 – Tupu 'a e sekitoa Toutai

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika mo e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'Oku kei hoko atu pe 'a e ngaue 'a e Potungaue Toutai pea mo e ngaahi tukui kolo ki he ngaahi polokalama ki hono tokangaekina mo hono pule'i 'o honau ngaahi mataa fanga. 'I he ta'u 2011, na'e lahi 'aupito 'a e ngaahi tukui kolo ne nau lelei'ia he ki'i polokalama ni. 'Oku kau ki he polokalama ni 'a 'Atataa, 'Eueiki, 'O'ua, Felemea, Ha'afeva, Nomuka pea mo Ovaka foki. Ko e kole fekau'aki pea mo e kau atu

kiai 'a Taunga 'oku kei fakahoko 'a e ngaue kiai.

'Oku kei hoko atu pe 'a e polokalama tokoni 'a e ngaahi Fonua tokoni ki he fakalalakala kau ai 'a e tokoni fakatekinikale mo fakapa'anga ki he Potungaue Toutai pea mei he Sekelitali ki he Kominueli mo e Kautaha Toutai faka-Pasifiki, Polokalama Tokoni 'a 'Esia, 'Otu motu Kalipiani mo e Pasifiki mei he 'Iunioni 'a 'Iulope pea mo e fakapa'anga 'e he Kautaha ki he Me'a Tokoni mo e Ngoue 'a e poloseki ki he 'Ava.

3.2 Sekitoa Fakatupu Koloa

'Oku kau foki ki he sekitoa fakatupu koloa 'a e keli koloa & maka, ngaahi pisinisi fakatupu koloa, 'uhila & vai pea pehe ki he langa. 'I he 2010/2011, na'e kei hokohoko atu pe 'a hono tataki 'e he sekitoa ni 'a e Tupu 'i he GDP fakafehoanaki ki he ongo sekitoa 'e ua kehe. Na'e 'i ai foki e hiki lahi 'i he sekitoa ni talu mei he 2007/08, pea 'oku kei tupulaki ai pe 'o a'u ki he pēseti 'e 11 'i he 2010/2011. Ko e holo lahi ko ia 'i he fakafuofua mei he 2011/2012 'oku tupu ia mei he fe'au'auhi 'a ngaahi poloseki lalahi pea mo e ngaahi polokalama lolotonga 'a ia 'oku nau levelo tatau pe 'oku te'eki ai ha poloseki fo'ou ke tanaki mai.

Table 14 : Tupu Faka'ekonomika 'i he Sekitoa Fakatupu Koloa (fakafuofua konga kimu'a 2011/2012)

	06/07	07/08	8/09	09/10	10/11	11/12	12/13	13/14
<i>Sekitoa Ngaohi Koloa</i>	-2.8	0.8	9.5	11.3	11.1	-3.9	-4.3	-2.6
Keli'anga maka	-5.9	26.6	16.8	137.6	-1.8	-5.9	-5.9	-5.9
Ngaohi Koloa	-3.4	-0.6	-7.6	-2.5	7.2	-2.5	2.4	-0.1
Uhila mo e vai	-1.2	1.7	-4.6	-3.5	2.9	0.8	1.8	3.0
Ngaahi Langa	-2.8	0.9	35.0	21.7	16.9	-5.7	-9.5	-5.6

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika mo e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

3.2.1 Keli'anga Maka

Ko e fakahoko fatongia 'a e sekitoa keli'anga maka 'oku vaofi ia pea mo e ngaahi ngaue kehekehe 'i he sekitoa langa. 'Oku fakafuofua 'e to e holo e tupu 'i he 2011/2012 'aki e pēseti 'e 5.9 mei he holo pēseti 'e 1.8ko ia na'e lekooti 'i he 2010/2011. Ko e holo foki ko'eni 'oku ho'ata mei ai e ngaahi poloseki langa lalahi kuo'osi kakato kau ai e Ngaahi Pisinisi ki Loto Nuku'alofa, toe langa 'o e Uafu Vuna pea pehe ki he fakalelei na'e fakahoko ki he ngaahi hala 'a ia na'e fakapa'anga mei he noo mei Siaina. 'Oku 'amanaki foki ke hokohoko atu ai pe 'a e holo 'i he sekitoa tatau pea mo ia 'i he ta'u kuo'osi.

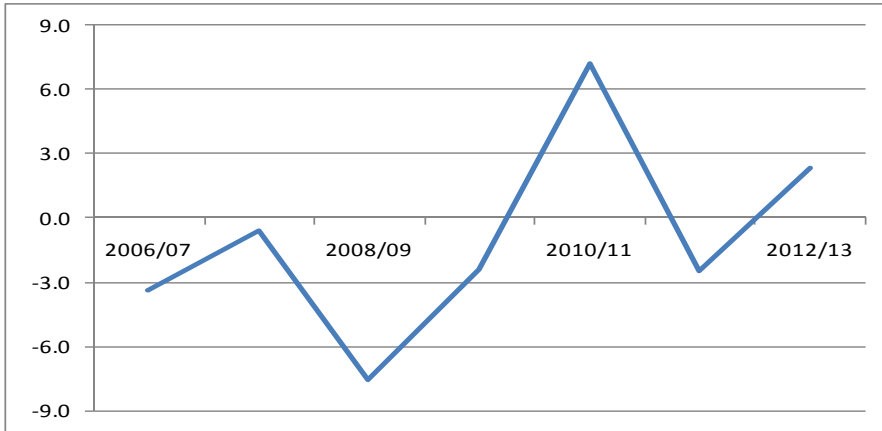
3.2.2 Ngaohi Koloa

Ko e sekitoa ngaohi koloa 'oku fakafuofua ke ne 'omai 'a e pēseti 'e 6.7 ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua hili 'a e faka'avalisi ki he pēseti 'e -3.5 ki he vaha'a ta'u 2006/07 mo e 2009/10. Ko e sekitoa ko eni na'e tupu 'aki 'a e pēseti 'e 7.2 'i he 2010/11.

Na'e ola lelei 'aupito 'a e fakahoko ngāue 'a e sekitoa ko eni kau ai 'a hono popou'i 'o e Kautaha Ngaohi Koloa (MAT) – to e tokolahi ange kau mēmipa ki he kautaha ko eni 'a ia na'e pisinisi 'e 12 na'e kau ki ai 'i he 2010 pea 31 'i he a'u mai ki he taimi ni, faka lahi mo ngaohi 'a e ngaahi koloa fo'ou, hokohoko 'a e fekumi ki he ngaahi faingamālie fakakomesiale mo e pisinisi pea mo faka'ai'ai 'a e hū atu e koloa fakalotofonua ki he ngaahi maketi 'i muli.

Ko e ngaahi ngāue 'i he sekitoa ngaohi koloa' 'oku kau ki ai 'a e tā tongitongi mo e ngāue fakamea'a, me'akai mo e inu, pulusi mo e tekinolosia, ngāue langa, fakatufunga mo e naunau fale, tangikē faipa, vali, tā valivali, ngoue, toutai mo e ngaahi ngāue'anga kehekehe pē. 'Oku 'i ai 'a e alepau mo e Kautaha Ngaohi Koloa mei he Vao'akau 'a Tonga ke nau ngaohi 'a e pou 'uhila ki he Poate 'uhila, ke fetongi 'aki hono hū mai e ngaahi pou ko eni mei Nu'usila.

Fakatātā 15 – Tupu 'i he sekitoa ngaohi koloa (%)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika mo e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakaafonua

'Oku fakafuofua 'e holo 'aki 'e he sekitoa ko eni 'a e pēseti 'e -2.5 'i he 2011/12 koe'uhi ko e kakato 'a e ngāue ki hono to e langa fo'ou 'o Nuku'alofa pea mo e Falemahaki Vaiola

'Oku 'i ai 'a e faingamālie ke 'omai 'e he sekitoa

ko eni 'a e tupu ki he 'ekonomika 'a Tonga fakafou mai 'i he koloa hū atu ki tu'apule'anga, ngaohi 'a e ngaahi koloa hū mai fakalotofonua pē, lahi e faingāmālie ngāue, ngāue'aki 'a e ngaahi koloa 'oku ma'u fakalotofonua hangē ko e niu, talo, manioke, polo fifisi, vai 'uha mo e vai tepi, makamaka, 'one'one, ngaahi 'akau faito'o, vao'akau, vesitapolo, fo'i'akau, kakano'i manu fakalotofonua (pulu mo e puaka), ngaahi koloa mei 'oseni mo tōkanga pea mo langalanga hake ha taukei/poto'i ngāue malohi. Ko e tokanga ko eni ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakafe'atungia ki he ngaahi kautaha ngaohi koloa 'aki hono to'o 'a e tukuhau 'oku hilifaki 'i he koloa mo e naunau hū mai ke ngaohi 'aki ha koloa fakalotofonua pē pea mo e ngaahi tu'utu'uni ne faka'ilonga'i ko e fanga kii nga'unu iiki ia ke fakalalakala mo to e lelei ange ngāue 'a e kautaha ngaohi koloa ke a'usia 'enau faka'amu.

3.2.3 Ma'u'anga 'uhila mo e vai

'Oku 'iai 'a e fakafuofua 'e holoa 'a e tupu 'a e sekitoa vai mo e 'uhila, 'aki 'a e 2.9% 'i he 2010/2011 ki he 0.8% pe 'i he 2011/2012 fakahoa ki he to lalo 3.5% 'i he 2009/2010. Ko e holoa ko eni 'i he tupu 'a e 'uhila mo e vai 'i he 2011/2012 'oku felave'i ia mo e faka'au ke 'osi mo kakato atu 'a e ngaahi poloseki langa, ka 'oku 'iai pe 'a e fiema'u felave'i ia mo e lahi 'a e ngaahi ngaue 'i he tafa'aki kehe.

Na'e kake 'aki e 9.4% 'i hono fakatau atu 'o e vai 'i he 2010/2011. Na'e tokoni 'a e lahi 'o e 'inivesi 'i he potungaue ni ki hono hakeaki'i hake 'a e ngaahi ngaue 'oku fakahoko ki he kakai. Neongo ia, 'oku kei lahi pe 'a e ngaahi fiema'u 'o e vai, 'i he vai 'oku tufaki atu pea 'oku 'iai ai 'a e 'amanaki 'e toe fakalahi 'a hono tufaki atu 'o e vai.

Ko e konga lahi 'o e ngaahi fiema'u ki he ma'u'anga ivi 'oku hu mai ia mei tu'apule'anga 'o makatu'unga ai 'a e tu'u lavea ngofua 'a Tonga ni ki he hikihiki 'o e totongi lolo fakamamani lahi. 'I he ngaahi ta'u kuo hili, na'e lahi ai 'a e ngaahi 'inivesi 'a e Pule'anga he ngaahi ngaue lalahi kau ai 'a e fakalelei ki hono tufaki 'o e 'uhila. 'Oku toe vakai foki 'a e Pule'anga ki ha founa 'e toe lelei ange ai 'a hono fakatau mo hono tufaki atu 'o e lolo, 'aia 'e tokoni ia ke toe ma'ama'a ange ai 'a e totongi. 'I he malumalu 'o e Poloseki Mape Halafononga ki he

Ma'u'anga ivi 'a Tonga (TERM), 'oku lahi ai 'a e ngaahi polokalama mo e poloseki kuo 'osi fakakau atu kiai, ke toe fakalahiange 'a e ma'u'anga ivi, holoki 'a e totongi pea ke toe leleiange ai 'a hono ngaue'aki 'o e ma'u'anga ivi mo e 'uhila. 'Oku kau atu kiai mo e tokoni ki he ma'u'anga ivi mei he la'a ki Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, 'Eua mo e ongo Niua, mo ha founa 'oku toe leleiange ki hono pule'i 'o e faama lolo pea mo hono tufaki atu 'o e lolo, Poloseki ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi ma'u'anga 'uhila 'a e ngaahi tukui kolo 'i Tonga pea mo ha toe founa ke hiki'i hake ai 'a e ngaue 'a e ngaahi misini 'uhila 'oku nau tufaki atu 'a e ma'u'anga ivi. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e Pule'anga ki hono totongi 'a hono fakalelei'i 'o e ngaahi maama pe 'uhila hala. 'Oku 'iai 'a e ngaahi poloseki ki he ma'u'anga ivi 'a e ngaahi tukui kolo 'oku lolotonga fakahoko 'i he ngaahi 'otu motu 'i tahi.

3.2.4 Ngaue Langa

Na'e hoko atu ai pe foki 'a e ngaue mahu'inga 'a e sekitoa ni 'i hono faka'ai'ai e ngaahi ngaue faka'ekonomika 'i he ngaahi ta'u 'e 4 kuo'osi 'a ia na'e kamata mei he lana 'o Nuku'alofa 'i he 2008/09 'oku lekooti 'a e 'avalisi 'o e tupu faka'ekonomika na'e 'i he pēseti 'e 18. Kai kehe, ko e fakafuofua ko ia ki he 2011/2012 'oku pehe 'e holo e sekitoa ni 'aki e pēseti 'e 5.7, kau ai e kakato 'o e langa 'o Nuku'alofa pehe foki ki he Falemahaki Vaiola. Ko hono fakamalohi'i 'o e makatu'unga kuo fokotu'u 'i he 2011/2012 'oku kau ai e; poloseki 'a e Pangikē 'a Mamani ki hono toe langa 'o Niuatoputapu hili e peaukula, ko e Poloseki 'a e Pangikē 'a Mamani ki he Fakalalakaka 'o e Sekitoa Fefononga'aki (TSCP)- fakapa'anga 'e he tokoni 'a 'Aositelelia; Poloseki 'a e Pangikē 'a 'Esia ki he Fakalalakaka 'a e ngaahi tukui kolo; pea mo e fakalelei'i ko ia na'e fakahoko ki he mala'e vakapuna 'o 'Eua 'a ia na'e fakapa'anga 'e he tokoni 'a Nu'usila pe he foki k ihe poloseki Sola 'oku tu'u 'i Popua.

Ko e sio ki he 2012/2013, ko e ngaahi poloseki 'eni 'e fakahoko ai; keipolo, fakalelei'i 'o e mala'e vakapuna 'a ia 'oku 'i he poloseki tokoni 'a e Pangikē 'a Mamani ki he Pasifiki (PAIP), tokoni 'a Pule'anga Fakatahataha 'o 'Alepea (UAE) pea mo e poloseki sola 'a e Pangikē 'a 'Esia ki he vahefonua Vava'u pea mo e ngaahi 'otu motu, kakato foki e poloseki fakalalakaka 'a e Pangikē 'a 'Esia ki loto kolo (IUDSP) poloseki vai, ma'a pea mo e palani 'o loto kolo, pea mo e fakalelei ko ia ki he 'Ahanga Foa.

'Oku fakamalo'ia foki 'e he Pule'anga 'a e ngaahi tokoni mo e nō ke fakapa'anga 'aki e ngaahi poloseki ki he tupu fakalukufua 'a Tonga; ka 'oku kei tokanga pe 'a e pule'anga ki he ngata'anga 'o e ngaahi tokoni 'e ni'ihi ke fakafaingamalie'i ha ngaahi ngaue ki he kakai Tonga pea ke to e fakatupulaki foki 'a e ngaahi ngaue ki he ngaahi pisinisi iiki.

3.3 Sekitoa Ngaahi Ngaue

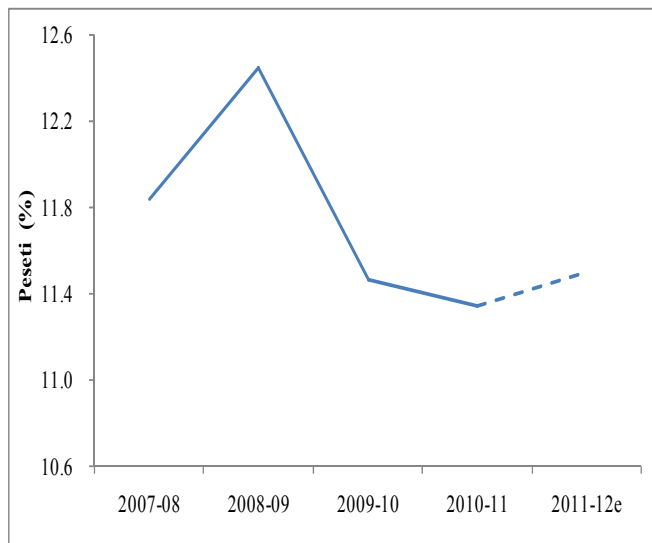
Tepile 15 : Fakalukufua 'oe Koloa Fakalokofonua mei he sekitoa hono tolu (2011/12 mo e sioatu kihe kaha'u) fakamahu'inga'i 'ie tu'unga totongi koloa 'o e 2010/11.

	06/07	07/08	8/09	09/10	10/11	11/12	12/13	13/14
Sekitoa Ngaahi Ngaue	-5.5	3.3	1.4	0.6	2.1	1.3	1.3	1.5
Fefakatau'aki	-0.5	5.7	7.9	-5.6	3.3	1.2	1.6	1.7
Ngaahi Hotele mo e falekai	-10.3	6.0	7.1	-4.9	3.7	2.1	3.9	4.0
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	-1.1	3.9	15.1	13.4	2.3	2.1	2.0	2.0
Ngaue Fakapa'anga	-1.0	2.9	-20.4	-2.7	-1.2	-0.7	-0.2	0.2
Ngaahi ngaue fakakelekeleke mo fakapisinisi	-5.1	1.0	1.1	2.7	6.4	2.1	-3.0	-1.0
Ngaahi ngaue 'a e Pule'anga	-15.1	4.6	2.5	0.9	0.5	0.2	0.1	0.1
Ako	-11.6	-7.5	-0.7	5.7	1.5	1.3	1.2	1.2
Mo'ui mo e ngaahi ngaue ki he tukui kolo	-9.4	0.7	10.2	1.5	-0.9	0.3	0.3	0.3
Fakafiefia, Angafakafonua mo e ngaahi ngaue	-0.1	8.2	1.2	-1.0	5.9	2.5	2.5	2.5
Komiuniti mo e ngaahi ngaue taautaha	-12.4	0.3	5.7	3.3	12.4	7.2	7.6	9.1
Ngaahi Fale	2.1	1.7	1.0	1.4	1.2	1.7	1.5	1.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika mo e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

3.3.1 Whole Sale and Retail Trade Ngaahi Kautaha Fakalukufua mo e Fakamovetevete'

Fakatata 16 - Tokoni 'a e Ngaahi Kautaha Fakalukufua mo e Fakamovetevete' ki he Fakalukufua 'o e Koloa & Ngāue Fakalotofonua'

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua mo e Potungaue Sitetisitika

fakangāue'anga' (industrial supplies).

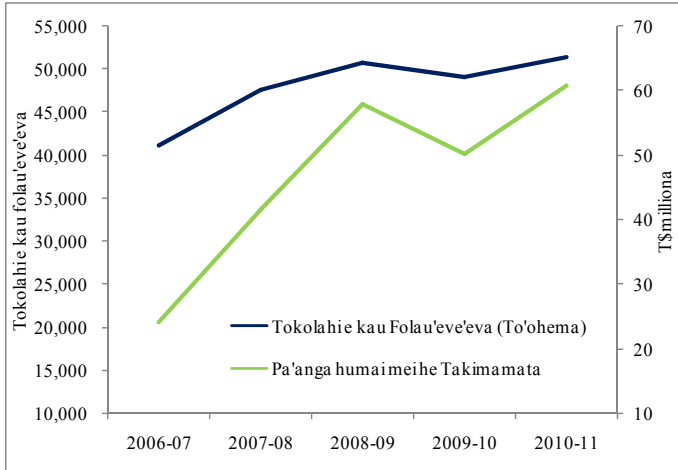
Na'e fe'unga mo e pēsiti 'e 11.3 'a e tokoni 'a e sekitoa 'o e ngaahi kautaha fakalukufua mo e fakamovetevete' ki he Fakalukufua 'o e Koloa & Ngāue Fakalotofonua' (GDP), pe ko ha pēsiti 'e 18.8 'o e sekitoa 'a e Ngaahi Ngāue', (Tertiary Sector) 'i he ta'u 2010/2011. Na'e tupu e sekitoa'ni 'aki ha pēsiti 'e 3.3 'i he 2010/2011 fakatatau ia ki he 'ene holo 'aki e pēsiti 'e 5.6 'i he 2009/2010. Na'e tupu eni mei he holo 'i he ngaahi koloa hūmai' 'aki e pēsiti 'e 8 'i he 2009/2010, kimu'a 'ene toki tupu 'aki e pēsiti 'e 11 'i he 2010/2011, fakatefito eni mei he lahi hono hūmai 'a e lolo' mo e ngaahi koloa

3.3.2 Ngaahi Hōtele & Falekai

Na'e fe'unga mo e pēsiti 'e 3.3 'a e tokoni 'a e sekitoa Hōtele & Falekai' ki he Fakalukufua 'o e Koloa & Ngāue Fakalotofonua' (GDP). Ne tupu e sekitoa'ni 'aki e pēsiti 'e 3.7 'i he 2010/2011, hili ia 'ene holo 'aki e pēsiti 'e 4.9 'i he 2009/10. Ne 'uhinga e liliu'ni ko e tupu

'i he tokolahi e kau folau 'eve'eva' 'aki e pēseti 'e 5 'i he 2010/2011, 'o fakatatau ia ki he'ene holo 'aki e pēseti 'e 3 'i he 2009/2010. Ne holo lahi 'aupito e pa'anga mei he takimamata' 'i he 2009/2010 kimu'a 'ene to e kake vave hake 'i he 2010/2011, 'o vave ange 'ene tupu 'i he tokolahi 'a e kau folau 'eve'eva'.

Fakatātā 17 - Pa'anga mei he Takimamata mo e tokolahi e kau Folau'eve'eva

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Takimamata

'I he ngaahi ta'u kuohili', ne fehangahangai ai e sekitoa'ni mo ha ngaahi fakafe'atungia 'o kau ai e fe'au'auhi mei he ngaahi feitu'u takimamata 'i he ngaahi 'otu motu Pasifiki kehe'; mo e ngaahi ta'efiemālie felāve'i mo e tu'unga e ni'ihi 'o e ngaahi nofo'anga talitali'anga 'a e kau folau'eve'eva'.

Na'e fokotu'u e hōtele fo'ou 'oku ui ko e Hōtele Scenic 'a Tonga', ko e taha eni e ngaahi kulupu hōtele (*Scenic Hotel Group*) 'iloa

'i Nu'usila, 'a ia ko e taha hono ngaahi taumu'a', ke lava ako'i e ngaahi tu'utu'uni mo e founga ngāue' ki ha kau ngāue fakalotofonua'. 'E malava ke tokoni eni ki hono fokotu'u ha tu'unga kamata ma'ae ngaahi hōtele' ke nau muimui mo fua fakatatau kiai, koe'uhi' ke lava to e fakalelei'i e ngaahi vakai ta'efiemālie 'a e kau folau'eve'eva' fekau'aki mo e tu'unga 'o e ngaahi nofo'anga e ni'ihi 'i Tonga'ni'.

Na'e ma'u pale ha taha 'o e ngaahi mātanga mei Tonga', mei he toko 100 na'a nau tohi ki he pale'ni 'oku 'iloa ko e "Golden Palmtree Award", 'a ia ko e pale eni ki he taha 'o e ngaahi feitu'u lelei taha ke fai ki ai e folau'eve'eva 'o mātā ha ngaahi me'a fo'ou mo fakafo (*adventure*). Ko e ikuna 'o e pale'ni 'e tokoni ia ki hono tu'uaki atu 'o Tonga, mo tānaki atu ki ai e ngaahi polokalama kehe fakatakimamata mo e ngaahi hoangāue 'i tu'apule'anga', pehe foki ki he uepisaiti fo'ou 'a e Potungāue Takimamata 'a Tonga', 'a ia na'e fakalelei'i ke ne to e fakakau ha ngaahi fakamatala 'oku to e lahi ange mo fakamuimui taha ma'ae kau folau'eve'eva'. Na'e to e tupu foki mo e tokolahi e ngaahi hōtele mo e falekai na'e laiseni 'i Tonga' 'i he ta'u 2010 mei he toko 134 ki he 150 'i he 2011; pea mo e ngaahi falekai 'e toko fā fo'ou kuo 'osi lesisita lolotonga e 'uluaki mahina pē 'e fā 'o e ta'u 2012.

3.3.3 Fefononga'aki mo e Fetu'utaki

Ko e sekitoa fefononga'aki mo e fetu'utaki 'oku kau ki ai 'a e fefononga'aki 'i he 'ea, hala pea mo tahi foki pehe ki he fetu'utaki. 'Oku hokohoko atu pe 'a e tupu lelei 'a e sekitoa ni 'i he fakafuofua ko e pēseti 'e 2.1 'i he 2011/2012 neongo 'okou fu'u ma'ulalo 'eni 'i he faka'avalisi ki he tupu na'e ofi ia ki he pēseti 'e 6 'i he ta'u 'e nima kuo'osi.

Ko e tupu faka'ekonomika 'a e sekitoa fetu'utaki 'i he 2011/2012, na'e tautautefito 'ene tupu ko e 'i ai e 'ataakai 'oku fe'au'auhi, 'a ia 'oku ne hanga fakafaingamalie'i 'a e Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga mo e Digicel ke na fe'auhi 'i he ngaahi sevesi felave'i mo e founga fetu'utaki.

Ko e hokohoko atu 'a e fe'au'auhi 'i he ongo kautaha fetu'utaki, Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga (TCC) & Digicel 'oku ne tataki 'a e tupu faka'ekonomika, pea tanaki e pēseti 70 ki he tupu faka'ekonomika 'i hono fakataha'i 'o e sekitoa fefononga'aki pea mo e fetu'utaki. Na'e to e fakalahi foki 'a e 'inivesimeni 'a e ongo kautaha ni 'i he to e tanaki mai e sevesi fe'ave'aki pa'anga 'i he telefoni to'oto'o, tanaki pa'anga 'i he telefoni, lava 'o fakahoko mo e 'initaneti pea mo e fetu'utaki fakavaha'a pule'anga 'i he taumu'a ke fakamalohi'i e fakamaketi pea mo fakautuutu e fe'au'auhi. Ko e Poloseki Keipolo 'oku fakapa'anga ia 'e he Pangikē 'a Mamani, Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia pea mo e TCC, 'oku fakafuofua ki he pa'anga USD33miliona, 'oku amanaki ke to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e sekitoa ni 'i he lahi pea mo vave ange 'a e tu'unga 'o e fetu'utaki pea mo e ngaahi totongi 'oku ma'ama'a. 'Oku 'i ai foki 'a e 'amanaki lahi ko 'ene vave pea mo ma'ama'a 'a e 'initaneti te ne fakatupu ai ha inivesimeni mahu'inga 'aupito 'i he tu'unga faka'ekonomika pea 'e ma'u ai e ngaahi faingamalie fakasosiale 'i he tafa'aki 'o e ako pea mo e mo'ui. Ko e fokotu'u ko ia 'o poloseki ni 'oku amanaki ke kakato ia 'i he vaeua'anga 'o e ta'u 2013.

'Oku ha mai e ki'i fakalalakaka si'i 'i he sekitoa fefononga'aki 'i he 2011/2012 'a ia 'oku ho'ata mai mei he ngaahi ngaue kehekehe fakalotofonua pea pehe foki ki he ngaahi sevesi folau tahi fakavaha'a pule'anga, fefolau'aki vakapuna pea mo e fefononga'aki he hala. 'I he sio ki he vaka tahi, ko e ngaahi sevesi tu'upau ki he ngaahi 'otu motu 'a ia na'e fakahoko 'e he M.V 'Otunga'ofa 'i he 2010 'a ia na'a ne langa'i hake 'a e sekitoa ni neongo e ngaahi fakafe'atungia na'e hoko 'i he ngaahi taulanga kehe lolotonga e ta'u kuo'osi. 'Oku hokohoko atu 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he ongo Niua 'a ia ko e fakafaingamalie'i e vaka ke folau 'i he 'osi e uike 'e ono (6) kotoa pe.'Oku tokanga foki e poloseki 'a e Pangikē 'a Mamani ki he Sekitoa Fefononga'aki ki ha ngaahi founa 'e fakamalohi'i ai e malu mo pau e sekitoa ni.

'Oku 'i ai foki e fakalalakaka 'i he fakahoko fatongia 'a e ngaahi vaka fakatu'apule'anga mei he ta'u kuo'osi 'i he lahi 'o e ngaahi uta 'i he uafu na'e tupu 'aki e pēseti 'e 10 mei he tu'unga na'e 'i ai he ta'u kuo hili, neongo e holo 'a e fika 'o e ngaahi vaka na'e tu'uta mai ki he uafu 'i he taimi tatau. 'Oku fengaue'aki ai e pule'anga pea mo e kautaha Pacific Forum Line (PFL) ki hono kumi ha ngaahi taimi folau fo'ou ki 'Aokalani pea mo e foki 'o kamata 'i he uike faka'osi 'o 'Epeleli 'a ia 'oku lolotonga lele ma'upe 'a e sevesi ni 'i he 'aho 'e 9-10. 'Oku amanaki ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e sekitoa ni pea 'e toki foki pea mo e ngaahi ngaue fo'ou faka'ekonomika 'i he Fonua 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko.

3.3.4 Ngaahi Pangikē

Ko e ngaahi ngāue 'i he sekitoa Fakapa'anga mo e Pisinisi', na'e hokohoko mai 'ene holo 'i he ta'u 'e ua kuohili', 'aki e pēseti 'e 2.7 'i he 2009/2010 mo e pēseti 'e 1.2 'i he 2010/2011, hili eni e hokohoko atu e ngaahi ngaue fakatahataha'i 'o e ngaahi pangikē'. Na'e holo e ngaahi nō mei he pangikē 'i he ta'u 'e ua kuohili', pea ko e tupu eni mei he 'āsili e fakafaingata'a ange 'a e ngaahi makatu'unga ke fai ai e nō'. Ko e fakafaingatā'ia'i ko eni 'o e ngaahi nō mei he pangikē', 'oku ne fakatupu ai ha ngaahi fakafe'atungia ma'ae sekitoa taautaha', 'aki hono to e fakavaivai'i ange e tu'unga ma'ulalo kuo 'osi 'i ai e 'inivesimeni'. 'I hono to e fakaikiiki ange 'i he konga ki he Tupu 'i he ngaahi Nō ki he Sekitoa Taautaha', 'oku ne fakahā e kei hokohoko atu ke holo e ngaahi nō mei he pangikē' 'i he 2012.

Ko e ngaahi makatu'unga faingata'a ke fakahoko 'aki ha nō mei he pangikē' 'oku hokohoko atu 'ene fakafe'atungia'i ke lava 'o nō 'a e sekitoa fakatupu', fakataha mo e holo 'i he lahi e talafi pa'anga mai mei muli' 'i he ta'u 'e 4 kuohili'. Ko e fakafaingatā'ia ko eni 'o e ngaahi nō mei he pangikē' mo e fakautuutu e hikihiki 'a e totongi nō', na'e kau' i he ngaahi me'a na'e fai hono tālanga'i 'i he Talanoa Faka'ekonomika na'e fakahoko 'i he 'aho 7-8 'o Ma'asi 2012. Na'e holoki 'a e totongi nō 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga' 'aki e pēseti 'e 1 ki he

kotoa e ngaahi nō 'a e kasitomā'. Pea na'e to e holoki foki mo e totongi tā fakafoki 'o e ngaahi nō' 'aki e pēseti 'e 50 'i he mahina 'e tolu, ke fakafaingamalie'i 'a 'ene kau kasitomā nō' ka nau lava a'usia 'enau ngaahi fiema'u fakasōsiale' hangē ko e totongi ako'. Na'e to e fakalahi foki mo e fanga ki'i noo iiki' 'a ia 'oku fakalele 'e he kautaha Langa Fakalalakalaka e ngaahi Pisinisi 'a e Pasifiki Saute' (*South Pacific Business Development*) talu hono fokotu'u 'i Tonga ni 'i he ta'u 'e tolu kuohili'. 'I Tisema 2011', na'e 'i ai 'e nau kau noo 'e toko 4099 mo 'enau ngaahi lekooti nō fe'unga mo e pa'anga 'e 2.9 miliona.

3.3.5 Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga

Ko e sekitoa ngāue 'a e Pule'anga 'oku faka'avalisi ki he pēseti 'e 12 'ene tokoni ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua (GDP) 'a ia ko e sekitoa pē eni 'oku tokoni lahi taha ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua (GDP) 'i he Sekitoa ngāue 'a e Pule'anga. 'I he fika fakaangaanga, ko e pēseti poini 'e 2 'oku tupu 'aki 'e he sekitoa ko eni 'i he 2011/12 fakahoa ki he tupu pēseti poini 'e 5 'i he 2010/11. Ko e fakangatangata 'i he patiseti 'a e Pule'anga' 'oku' ne fakatuai'i e tupu 'i he sekitoa ko eni. Neongo 'a e tu'unga fakapa'anga 'oku 'i ai 'a e Pule'anga he lolotonga' ni, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e tokoni fakapa'anga mai 'a e ngaahi fonua Hoa Tokoni ki he Fakalalakalaka fakataha 'i he ngaahi poloseki mo e pa'anga tokoni ki he patiseti. Kapau na'e 'ikai e tokoni mai 'a e Ngaahi Fonua Tokoni ki he Fakalalakalaka, kuo pau leva ke holoki e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga. 'Oku lolotonga sio 'a e Pule'anga ki ha founa ki hono fakapotopoto' i e fakamole' kae 'ikai ha'a ne uesia 'i he'ene fakahoko fatongia. 'E 'i ai 'a e ki'i tupu hake 'i he sekitoa ko eni 'i he 2012/13 makatu'unga ia he to e lahi ange tokoni pa'anga mai ki he patiseti mei he ngaahi Fonua Tokoni ke tauhi mo pukupuke 'aki 'a e fakamole 'a e Pule'anga. 'Oku te'eki ai ke fakapapau'i pē 'e hokohoko atu 'a e tokoni fakapa'anga mai 'a e Ngaahi Fonua Tokoni ki he patiseti' 'i he kaha'u.

3.3.6 Ako, Mo'ui mo e ngaahi ngaue ki he tukui kolo

'Oku fakafuofua 'oku tokoni pēseti 'e 3 'a e sekitoa ko eni ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua (GDP) 'i he 2010/11. 'Oku kau ki he sekitoa ko eni 'a e sekitoa taautaha mo e Ngaahi Kautaha 'Ikai Fakapule'anga 'o fakatefito pe ki he Ako, Mo'ui mo e Ngaue ki he Tukui Kolo. Na'e fakafuofua ko e Ako' na'e tupu 'aki e pēseti 'e 1.2% 'i he 2011/12 'a ia ko e holo pēseti 'e poini 3 mei' he 2010/11. Ne 'i ai 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he sekitoa ko eni, ko e \$400 ki he tamasi'i ako kotoa pē fakatau mu'a ke fakangāue'i mai pea mo pukupuke 'aki e kau faiako lelei 'i he ngaahi ako'anga ko eni. Ko e sekitoa Mo'ui mo e Ngaue ki he Tukui Kolo, na'e tupu pēseti poini 'e 9 'i he 2010/11 'a ia ko e holo eni mei' he pēseti e 1.5 mei' he 2009/10. Ko e fakafuofua ki he kaha'u' 'e tupu māmālie pē 'a e sekitoa ko eni' makatu'unga 'i he tokoni' i 'e he Pule'anga mo e Ngaahi Fonua Tokoni ki he Fakalalakalaka'.

3.3.7 Fakafiefia, Anga Faka-fonua mo e Ngāue ki he Sipoti

Ko e sekitoa Fakafiefia, mo e ngāue fakafo'ituitui' (*ngāue fakafāfāfā mo e 'ulungaanga faka-fonua*) 'oku fe'unga mo e pēseti 'e 1 'ene tokoni ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua'. Ko e sekitoa' ni na'e tupu pēseti 'e 5.9 'i he 2010/11 pea na'e fakafuofua 'e ma'ulalo ange 'i he 2011/12.

4 Pa'anga Talifaki mo e Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli

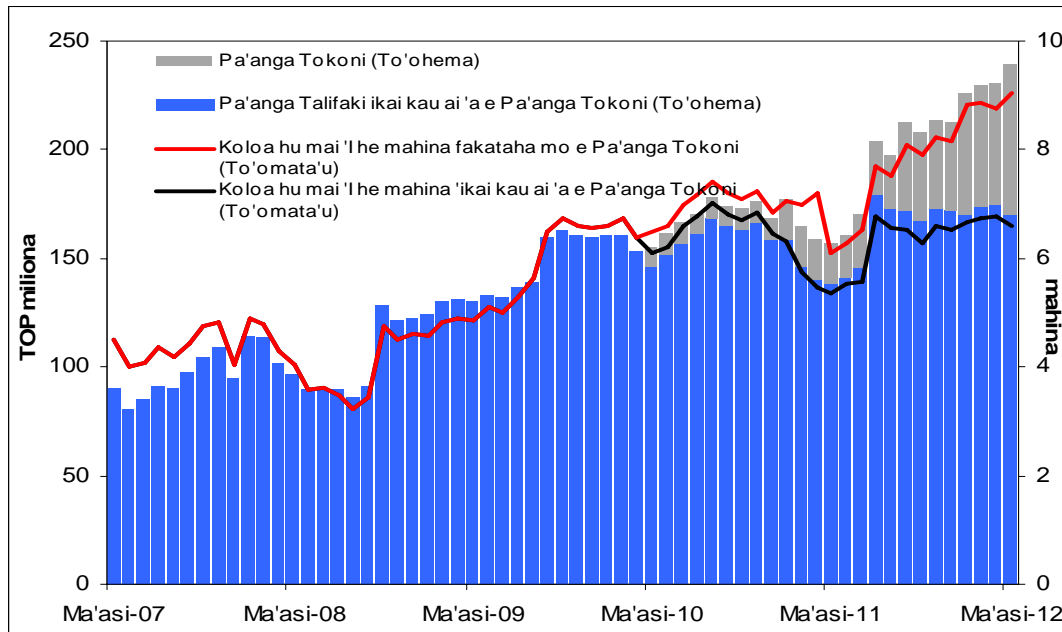
4.1 Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli

Na'e kake 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli 'i he mahina 'e ono kuohili, 'o a'u ai ki he tu'unga lekooti fo'ou ko e \$239.2 miliona 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2012. Ko e kake eni mei he \$208.1 miliona 'i he faka'osinga 'o Sepitema 2011 pea 'oku fe'unga mo e mahina 'e 9.1 'o e koloa humai 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2012. Na'e makatu'unga 'a e kake lahi 'i he tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli mei he ma'u mai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngaue fakalalakaka 'a Tonga kau ai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he Patiseti 'a e Pule'anga. Ko e tu'unga ma'olunga 'i he pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'oku ha mahino ai 'a e vaivai 'a e ngaahi fiema'u fakalotofonua.

'Oku 'asi eni 'i he 'alu hake 'a e palanisi 'a e pa'anga 'a e Pule'anga, 'aia ko e taha ia 'o e ngaahi taumu'a ngaue 'o e pa'anga tokoni ki he patiseti'. Ko e tu'unga ma'olunga 'o e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga, 'oku ha ai 'a e vaivai 'a e ngaahi fiema'u nō fakalotofonua fakataha mo e tō lalo 'a e talafi pa'anga mei muli' pea toe faingata'a ange 'a e founa nō 'aia 'oku ne fakalotosi'i 'a e kau nō. Hange koia na'e ha mahino mei talanga faka'ekonomika na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule 'a Tonga, na'e pehe 'e he kau nō mei he sekitoa fakatupu koloa', ko e ngaahi tu'utu'u ni ki he nō 'oku ne fakafe'atungia'i kinautolu mei hono fakafō'ou 'enau ngaahi koloa pea mo fakafō'ou foki 'a e ngaahi me'angaue 'oku nau ngaue'aki ki he'enau ngaue'. 'Oku ngaue foki 'a e Pule'anga fakataha mo e NRBT ke fai ha femahino'aki ki ha founa fakapangike 'e lava ke veteki'aki 'a e ngaahi palopalema 'oku fehangananga mo e nō.

Kapau he'ikai ke fakakau 'a e ngaahi tokoni mei muli', 'e tōlalo 'aupito 'a e pa'anga talifaki mo e lahi 'o e mahina 'e lava ketau hū koloa ai'. Tu'unga 'i he tokoni mai 'a hotau hoangaue 'i he fakalalakaka', 'oku tokoni ia ki he'etau pa'anga talifaki pea 'oku toe felave'i ia mo hono fakahoko lelei e ngaahi poloseki. Ka 'i he taimi tatau tene toe uesia 'a e lahi 'etau pa'anga talifaki'. Ko e ngaahi pa'anga tokoni mei muli' 'oku ne hiki'i hake 'a e lahi 'o e pa'anga talifaki 'a e fonua' ka 'oku fakatefito 'eni mei hano pukepuke 'e he pule'anga 'a e tu'unga fo'ou kuo a'usia. Kapau 'e holo 'a e ngaahi tokoni ki he patiseti pe to lalo ange 'a e pa'anga humai 'i he patiseti, pe ko e hiki hake 'a e ngaahi fakamole te ne uesia lahi 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga. Kuo mahino 'eni he pule'anga 'a e mahu'inga ke fokotu'utu'u 'ene ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he ngaahi fakamole (fiscal) mo e fakapa'anga (monetary). Pea to e ngaue vaofi ange mo e Pangikē Pule 'a Tonga ki hano solova e ngaahi palopalema.

Fakatātā 18 - Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli

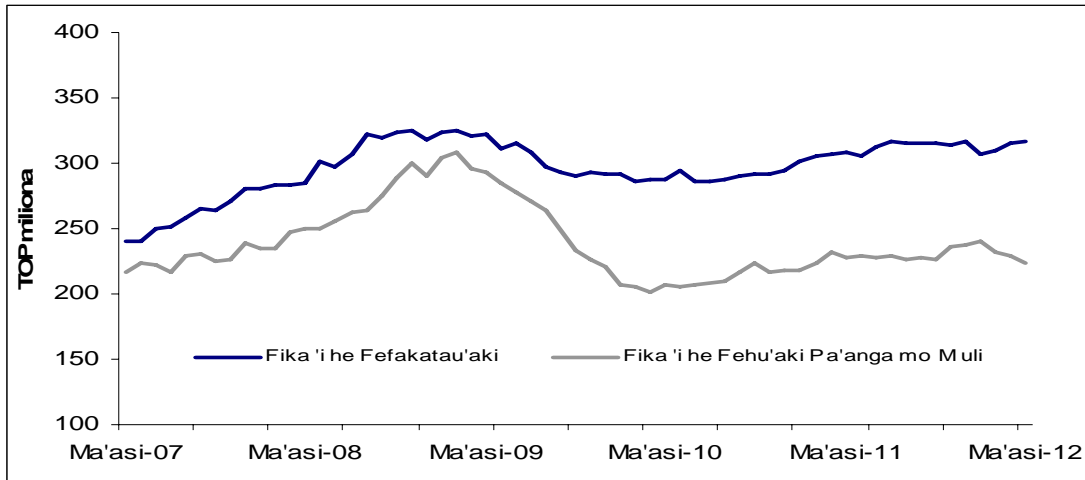
Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule 'a Tonga, Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ma'asi 2012

4.2 Pa'anga Totongi Atu ki muli

Na'e holo lahi 'a e lahi fakakatoa 'o e pa'anga totongi atu ki muli 'i he mahina 'e ono ki Ma'asi 2012 'aki 'a e \$50.9 miliona ki he \$170.2 miliona 'o fakafehoanaki ki he \$221.1 miliona na'e lekooti 'i he mahina 'e ono ki Sepitema 2011. Ko e holo ko 'eni na'e makatu'unga ia 'i he ma'ulaloange 'a e pa'anga hu atu tefito pea pehee ki he ma'ulaloange 'a e totongi koloa hu mai.

Na'e holo 'a e totongi koloa hu mai 'aki 'a e \$7.2 miliona ki he \$108.6 miliona 'i he mahina 'e ono ki Ma'asi 2012 mei he \$115.8 miliona 'i he mahina 'e ono ki Sepitema 2011. Ko e holo ko 'eni 'i he totongi koloa hu mai na'e makatu'unga ia mei he si'isi'i ange 'a e totongi ki he ngaahi koloa hu mai fakalukufua mo fakamovetevete kau ki ai mo e totongi lolo hu mai. Ko e holo 'i he koloa hu mai fakalukufua mo e fakamovetevete na'e ha mahino ai 'a e holo 'a e ngaahi fiema'u fakalotofonua makatu'unga mei he hokohoko atu 'a e holo 'a e li pa'anga taautaha mai mei muli. Ko e tu'uma'u 'a e tu'unga 'o e koloa hu mai 'i he fakafuofua mei he fefakatau'aki 'e malava pe ke kau ai 'a e koloa tokoni taautaha hu mai mei muli pea mo e koloa hu mai ki he ngaahi ngaue, 'oku fakapa'anga 'e he nō mei Siaina 'a ia 'oku 'ikai ke lekooti hono totongi 'i he fehu'aki pa'anga mo muli. 'I he fakata'u, na'e holo 'a e totongi koloa hu mai ki he \$224.4 miliona 'i he ta'u mei he \$226.8 miliona 'i he ta'u kuohili makatu'unga mei he ma'ulaloange 'a e totongi koloa hu mai fakalukufua mo e fakamotevete.

Fakatātā 19 - Totongi Koloa Hu mai mei Tu'apule'anga (Fakakatoa fakata'u)

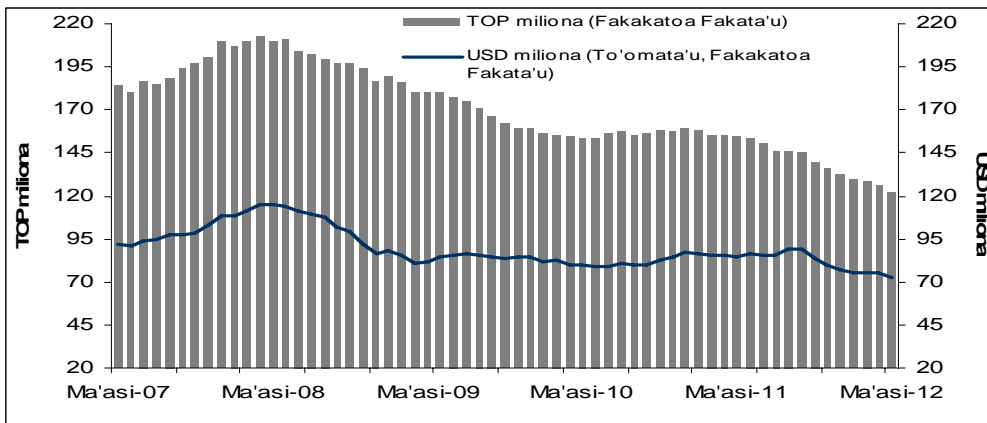
Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule 'a Tonga, Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ma'asi 2012

4.3 Pa'anga Hu mai mei muli

Na'e holo lahi 'a e fakakatoa 'a e pa'anga hu mai mei muli ki he \$194.2 miliona 'i he mahina 'e ono ki Ma'asi 2012 mei he \$280.4 miliona na'e lekooti 'i he mahina 'e ono ki Sepitema 2011, makatu'unga mei he ma'ulaloange 'a e pa'anga hu mai tefito. Na'e hokohoko atu 'a e holo 'a e li pa'anga taautaha mai mei muli 'i he vaha'a taimi tatau 'aki 'a e \$12.2 miliona ki he \$55.1 miliona 'i Ma'asi 2012 mei he \$67.3 miliona 'i he mahina 'e ono ki Sepitema 2011. Na'e holo 'aki 'a e pēseti 'e 21 (\$32.2 miliona) 'a e li pa'anga taautaha mei muli 'i he ta'u ki Ma'asi 2012 'o fakafehoanaki ki he kake pēseti 'e 0.9 (\$1.4 miliona) 'i he taimi tatau 'i he ta'u kuo'osi. Ko e malohiange 'a e pa'anga Tonga 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Amelika 'i he ta'u kuohili na'e kaunga mo ia ki he holo 'a e li pa'anga taautaha mai mei muli 'i he ta'u.

Ko e malohi koia 'a e pa'anga Tonga 'i he pa'anga 'Amelika 'oku hoko ia ke ne uesia ai 'a e talafi pa'anga mei muli; ka neongo ia, ko e ngaahi koloa humai 'oku totongi pa'anga muli, ko 'ene uesia 'i he ivi fakapa'anga 'a e Tonga ke ne lava fakatau 'aki e koloa humai 'oku

Fakatātā 20 - Talafi pa'anga taautaha mei muli

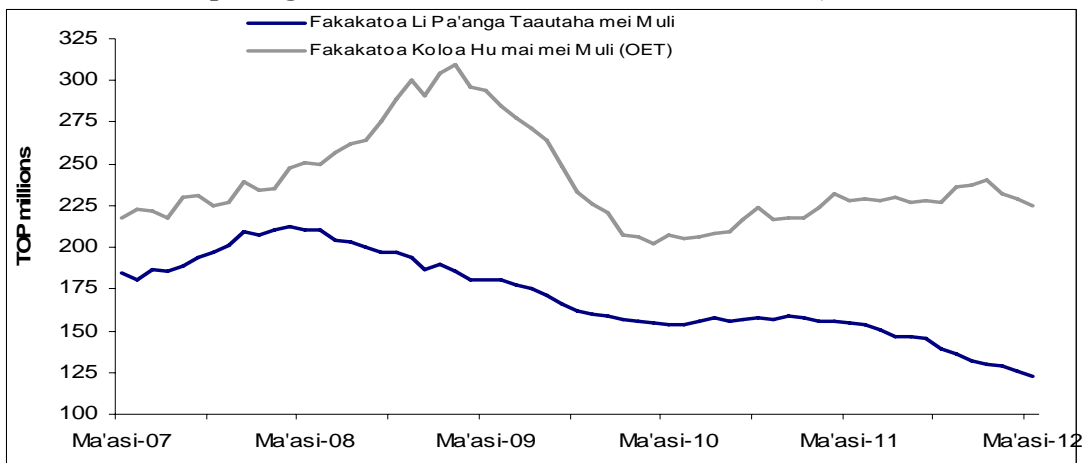
Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule 'a Tonga, Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ma'asi 2012

Na'e fe'unga 'a e li pa'anga taautaha mei muli mo e pēseti 'e 55 'o e fakakatoa 'a e koloa hu mai mei muli 'i he ta'u 'o ngata ki Ma'asi 2012 'o fakafehoanaki mo e pēseti 'e 62 'i he ta'u

'o ngata ki Sepitema 2011 pea mo e pēseti 'e 68 'i he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi. Ko e ha mahino mai ia 'a e lahiange 'o e koloa hu mai na'e fakapa'anga 'e he ngaahi tokoni pa'anga mei muli, mo e tokoni fakapa'anga taautaha 'oku hu mai ko e koloa Ko e liliu ko ia 'a e founga talafi pa'anga mei muli mei hono ngaue'aki 'o e pangikē, 'oku 'ikai lava ai 'o ma'u kakato 'a e ngaahi fika totonu ki he lahi 'o e pa'anga talafi mei muli. Fakatātā 'aki eni, 'oku malava ke ma'u 'a e lekooti 'a e lahi 'o e talafi pa'anga ngaue'aki 'o e telefoni, ka ko e koloa 'oku totongi 'i muli ka e ma'u 'i Tonga ni.'oku 'ikai ala ma'u. 'Oku fekumi 'a e pule'anga ki ha founga ke to e mahino'i ange 'a e ngaahi feliliuaki ni. Ko e malohi ange 'i he pa'anga Tonga fakahoa ki he pa'anga 'Amelika 'oku tokoni ia ke to e ma'ama'a ange 'a e totongi 'o e koloa humai, he ko e lahi taha 'o e ngaahi totongi ni 'oku fai ia 'i he pa'anga 'Amelika.

Na'e holo 'a e koloa hu atu ki muli ('i hono ngaue'aki 'o e fehu'aki pa'anga mo muli) ki he \$4.8 miliona 'i he mahina 'e ono ki Ma'asi 2012 mei he \$6.8 milion 'i he mahina 'e ono kuohili 'o ha mahino ai 'a e ma'ulaloange 'a e pa'anga hu mai mei he uta atu ki muli 'o e ahi mo e mokohunu. Ka neongo ia, na'e kake 'a e pa'anga hu mai mei he uta atu 'o e koloa ki muli 'aki 'a e pēseti 'e 25 ki he \$11.5 miliona 'i he ta'u 'o ngata ki Ma'asi 2012 'o fakahoa ki he holo pēseti 'e 0.8 'i he ta'u ki Sepitema 2011. 'Oku fakamo'oni'i pau 'oku 'ikai kakato hono lekooti 'a e fehu'aki e pa'anga ki hono hu atu e koloa ki muli. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi ngaue 'oku fiema'u pea ke fakalelei'i koe'uhi ke lava 'o tanaki 'a e ngaahi fakamatala fakafika.

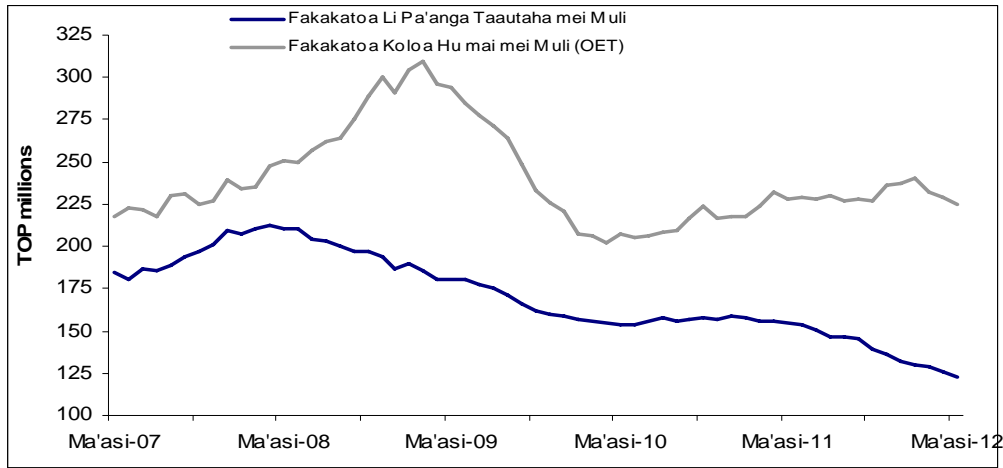
Fakatātā 21 - Lī pa'anga mei muli mo e koloa hu mai mei muli (Fakakatoa Fakata'u)

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule 'a Tonga, Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ma'asi 2012

Na'e holo 'a e pa'anga hu mai mei he folau'eve'eva ('i hono ngaue'aki 'o e fehu'aki pa'anga mo muli) 'aki 'a e \$2.7 miliona ki he \$27.5 miliona 'i he mahina 'e ono ki Ma'asi 2012, 'o ha mahino ai 'a e ngata 'a e faha'ita'u malolo 'eve'eva mo e ngaahi fakafiefia 'o e Kilisimasi. Na'e holo 'a e pa'anga hu mai mei he folau'eve'eva mei he \$59 miliona na'e lekooti 'i he ta'u ki Ma'asi 2011 ki he \$56 miliona 'i he ta'u 'o ngata ki Ma'asi 2012. Ko e konga lahi 'o e pa'anga hu mai mei he folau'eve'eva ko e ngaue'aki 'o e ngaahi kaati muli 'a ia 'oku lekooti ko e pa'anga hu mai mei he kau folau mai ki Tonga ni. 'Oku hoko eni ha ngaahi palopalema koe'uhi 'oku ngaue'aki 'e he kakai nofo fonua 'a e ngaahi kaati mei muli ki he 'enau fefakatau'aki.

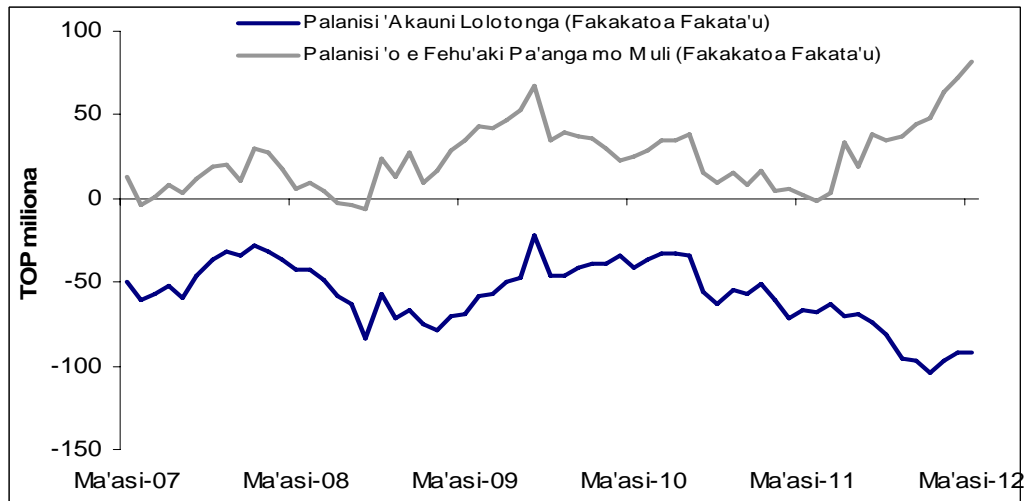
Fakatātā 22 - Talafi pa'anga mei muli mo e koloa hu mai mei muli (Fakakatoa Fakata'u)

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule 'a Tonga, Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ma'asi 2012

4.4 Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo muli

Fakatātā 23 - Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo muli (Fakafuofua OET)

Na'e kake 'a e fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga ki he \$43.9 miliona 'i he mahina 'e ono ki Ma'asi 2012 mei he \$37.4 miliona 'i he mahina 'e ono kimu'a ai 'o ha mahino ai 'a e ma'ulaloange 'a e pa'anga 'oku ma'u mai mei he li pa'anga taa'utaha mei muli. Na'e kaunga 'a e holo 'i he pa'anga hu mai tefito ki he holo 'a e 'akauni tefito mei he \$96.7 miliona 'i Septema 2011 ki he \$68.9 miliona 'i Ma'asi 2012. 'I he ta'u 'o ngata ki Ma'asi 2012, ko e hulu 'i he 'akauni tefito fakataha mo e hulu 'i he pa'anga hu mai te'eki lekooti na'e lahi ange ia 'i he fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga 'o makatu'unga ai 'a e hulu \$82.1 miliona 'i he palanisi fakalukufua 'o e fehu'aki pa'anga mo muli.

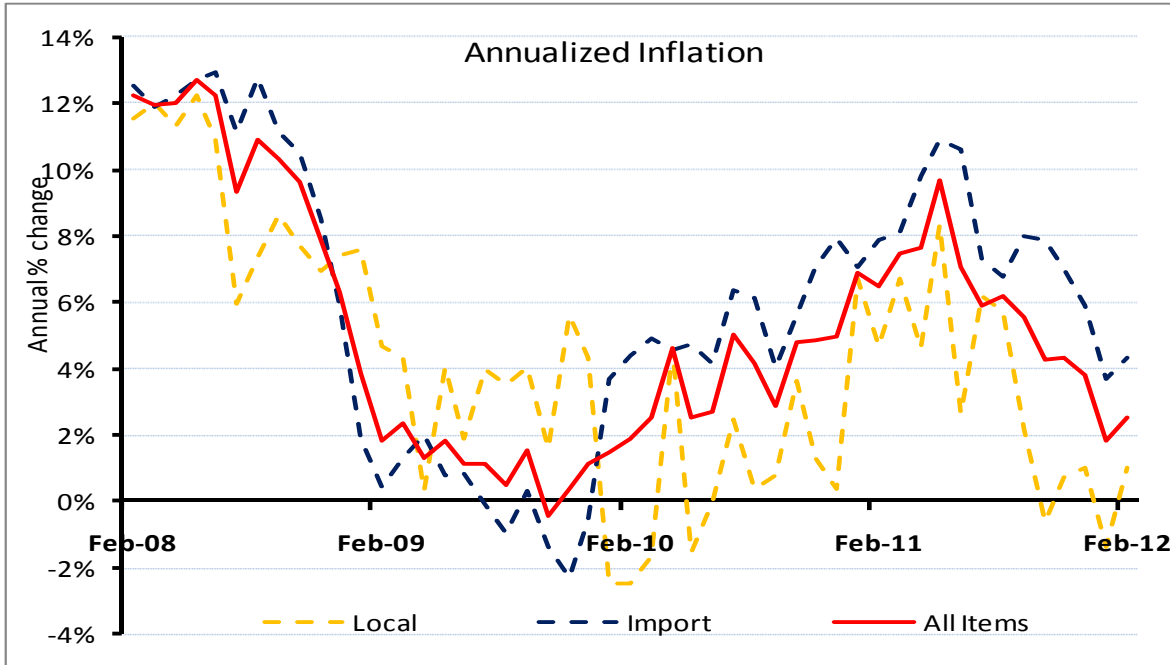
'Oku fakafuofua 'e kei nofo pe 'i he tu'unga ma'olunga 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli makatu'unga 'i he 'amanaki ke ma'u mai 'a e ngaahi pa'anga tokoni ki he pule'anga 'i he mahina 'e ono ka hoko mai. Ka neongo ia, ko e 'amanaki ke totongi fakafoki 'a e ngaahi nō pa'anga muli 'a e pule'anga mo e taa'utaha, te ne holoki ai 'a e tu'unga 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli. 'Oku 'amanaki ke kake 'a e ngaahi ngaue fakalotofonua mei

hono ngaue'aki 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga. Neongo 'a e ngaahi faka'ilonga 'a e kake 'i he 'ekonomika 'a 'Amelika pea mo e holo 'i he lahi 'o e ta'ema'u ngaue 'i he ngaahi fonua 'oku lahi taha mei ai 'a e li pa'anga mei muli, ko e tu'unga 'o e li pa'anga taautaha mai mei muli 'e kei tu'uma'u pe.

5 Vakai ki he Tu'unga Fakapa'anga

5.1 Hikihiki 'i he Totongi Koloa

Fakatātā 24 - Hikihiki 'i he Totongi Koloa Fakata'u, Fepueli 2008 – Fepueli 2012

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga

'I he 2010/2011, na'e mā'olunga taha ai e hikihiki 'i he totongi koloa 'i Me 2011, 'aki e pēseti 'e 9.7, pea talu mei ai 'ene holoholo māmālie hifo 'o a'u ki he pēseti 'e 2.6 'i Fepueli 2012, tupu eni mei he holo 'a e ngaahi totongi ki he me'akai' mo e lolo 'i tu'apule'anga'. lolotonga e vaha'a taimi tatau. 'I he faka'avalisi 'o e ngaahi hikihiki 'i he totongi koloa fakata'u', na'e tupu mei he pēseti 'e 1.7 'i he 2009/2010 ki he pēseti 'e 6.0 'i he 2010/2011 pea pēseti 'e 5.0 'i he konga ki mu'a 'o e ta'u 2011/2012. Na'e tupu eni mei he hiki 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hūmai', me'akai', lolo' mo e tapaka', pea pehe foki ki he totongi 'o e ngaahi me'akai' 'i he maketi fakalotofonua'.

Na'e hiki 'aki e pēseti 'e 10.6 'i Sune 2011 'a e hikihiki 'i he totongi koloa 'a e ngaahi koloa hūmai mei tu'apule'anga', mei he pēseti 'e 4.1 fakatatau ki he māhina tatau 'o e ta'u kuo'osi'. Ko e hiki 'i he totongi lolo' na'e tupu ia mei he ngaahi totongi mamafa 'o e lolo fakamamani lahi' – 'a ia na'e faka'avalisi, ke hiki mei he pa'anga 'Amelika 'e 76 ki he talamu lolo 'i Sune 2010, ki he pa'anga 'Amelika 'e 114 'i Sune 2011. Ka 'i he hokohoko atu e mālohi 'a e pa'anga Tonga' 'i he pa'anga 'Amelika', ne lava ai kene fakasi'isi'i e mamafa 'o e fu'u hiki lahi ko eni 'i he totongi lolo fakamamani lahi'. Fakatatau ki he pa'anga Nu'usila', na'e vaivai ange 'a e pa'anga Tonga', 'o to e mamafa ange ai e totongi 'o e ngaahi koloa hūmai mei

Nu'usila'. Fakataha mo e tukuhau 'ekisia 'a e pule'anga' 'i he tapaka', na'e to e tokoni ia ki hono hiki e totongi 'o e ngaahi koloa hūmai'.

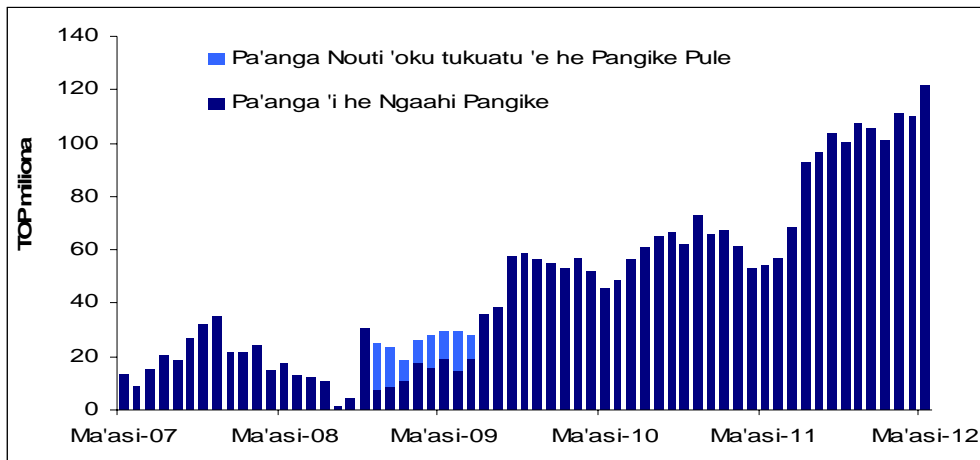
'I Sune 2011, na'e tupu 'aki e pēseti 'e 2.7 'a e hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa fakalotofonua', fakataha ki he'ene holo 'aki e pēseti 'e 1.0 'i Sune 2010; ko e tupu eni mei he hiki e totongi 'uhila', 'a ia ne taimi tatau ia mo e hiki 'a e totongi 'o e lolo tīsolo' ('aki e pēseti 'e 15). Ne tokoni foki e pule'anga' 'aki hono totongi e 'uluaki kilouati 'e 100 'a e ngaahi 'api nofo'anga takitaha 'oku nau ngaue'aki e 'uhila'; mei Sune 2011 ki Sepitema 2011. 'A ia ne tokoni eni ki hono ki'i fakasi'isi'i hifo e hikihiki totongi 'o e ngaahi koloa fakalotofonua'.

'Oku fakafuofua ke malava mapule'i māmālie ange 'a e hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa 'i he 2012' fakataha ia ki he ngaahi totongi mamafa ange 'i he ta'u 2011'. Na'e holo 'a e totongi fakata'u fakamamamani lahi 'a e me'akai 'i Ma'asi 2012' 'aki e pēseti 'e 6, fakataha ki he 'ene tupu fakata'u 'aki e pēseti 'e 25 'i Ma'asi 2011. 'Oku fakafuofua ke tu'u ma'u pē 'a e tu'unga 'o e totongi fakamamamani lahi ki he lolo', ka 'e kei tu'u lavea ngofua pē ki he ngaahi palopalema 'i he feliuliu'aki fakapolitikale 'a e feitu'u 'Isite Lotoloto'. 'I he ngaahi fakamatala kimui'ni', na'a ne fakahā mai ai 'oku faka'au ke to e mālohi ange 'a e pa'anga Tonga' 'i he pa'anga 'Amelika' mo e pa'anga Nu'usila' pea 'e malava eni ke tokoni ki hono fakasi'isi'i e hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa', 'o hange ko e to e ma'ama'a ange e totongi 'o e ngaahi koloa hūmai mei tu'apule'anga'.

5.2 Lahi 'a e pa'anga ngaue 'i he ngaahi pangikē

Na'e 'alu hake 'a e lahi 'a e pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangikē ki he \$121.3 miliona 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2012 mei he \$100.4 miliona 'i Sepitema 2011, 'o fenapasi mo e kake 'i he pa'anga talifaki 'a e pule'anga' 'i muli.

Fakatātā 25 - Pa'anga 'i he Ngaahi Pangikē

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule 'a Tonga, Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ma'asi 2012

5.3 Tupu 'i he ngaahi nō ki he tafa'aki taautaha

Na'e hokohoko atu 'a e holo 'a e tupu 'i he ngaahi nō na'e tuku atu 'e he ngaahi pangikē ki he tafa'aki taautaha 'i he mahina 'e ono kuohili ki Ma'asi 2012. Na'e holo 'a e tupu 'i he ngaahi nō 'aki 'a e pēseti 'e 11.5 'i he ta'u 'o ngata ki Ma'asi 2012, 'o fakahoa ki he holo pēseti 'e 8.4 'i he ta'u 'o ngata ki Sepitema 2011. Na'e holo 'a e ngaahi nō ki he tafa'aki fakapisinisi 'aki 'a e pēseti 'e 19 'i he ta'u 'o ngata ki Ma'asi 2012, tautefito ki he ngaahi

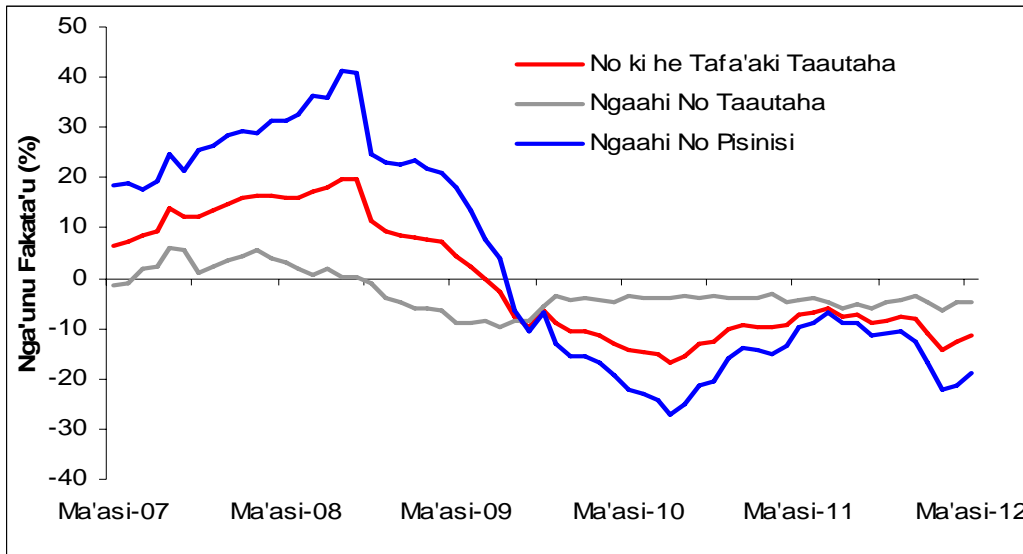
pisinisi fefakatau'aki fakalukufua mo fakamovetevete, 'o fakahoa ki he holo pēseti 'e 11.1 'i he ta'u 'o ngata ki Sepitema 2011. Ko e nō ki he ngaahi fiema'u taautaha na'e holo'aki 'a e pēseti 'e 4.8 'i he ta'u 'o ngata ki Ma'asi 2012, ko e holo tatau 'i he ta'u 'o ngata ki Sepitema 2011. Ka neongo ia, kapau na'e fakataha'i mo e nō mei Siaina ki he langa fo'ou 'o e ngaahi pisinisi na'e maumau 'i he ta'emanonga 'i he 2006, ko e lahi fakakatoa 'o e ngaahi nō ki he tafa'aki taautaha, na'e holo 'aki 'a e pēseti 'e 7.0 lolotonga 'a e ta'u 'o ngata ki Ma'asi 2012.

Ko e holo 'i he tupu fakakatoa 'i he ngaahi nō ki he tafa'aki taautaha na'e ha mahino mai ai 'a e totongi fakafoki 'o e ngaahi nō taautaha, fe'au'auhi mei he ngaahi nō 'a e Sino'i Pa'anga Vahenga Malolo 'a e Pule'anga, nō 'oku tuku atu 'e he ngaahi kautaha nō pa'anga iiki, fakaakeake mamalie 'i he 'ekonomika pea mo e kaniseli 'o e ngaahi nō ta'etotongi. Na'e uesia 'a e tupu 'i he ngaahi nō ki he tafa'aki taautaha 'i hono fakamalohi'i 'e he ngaahi pangikē 'enua tu'utu'uni ki he ngaahi fiema'u nō, 'i he taimi tatau ko e fiema'u nō fakalotofonua na'e holo makatu'unga 'i he holo lahi 'a e li pa'anga taautaha mai mei muli 'i he ta'u 'e 4 kuohili.

'I he faka'osinga 'o Ma'asi 2012, ko e pēseti 'e 53 'o e nō fakalukufua ki he tafa'aki taautaha na'e tuku atu ia ki he ngaahi fiema'u taautaha, pea ko e pēseti 'e 46 na'e tuku atu ia ki he tafa'aki fakapisinisi. Ko e lahi taha 'i he nō mei he ngaahi pangikē 'a ia na'e tuku atu ki he tafa'aki taautaha, na'e nō atu ia ki he ngaahi langa fale, 'i he taimi tatau, ko e konga lahi 'o e nō na'e tuku atu ki he tafa'aki fakapisinisi na'e nō atu ia ki he ngaahi pisinisi fefakatau'aki fakalukufua mo fakamovetevete.

Ko e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga 'i he ngaahi pangikē na'e hokohoko atu 'ene kake ki 'olunga 'i he mahina 'e ono ki Ma'asi 2012, makatu'unga 'i he ma'u mai 'a e ngaahi pa'anga tokoni mei he ngaahi hoa ngaue fakalalakala 'a Tonga.

Fakatātā 26 - Tupu 'i he Ngaahi Nō ki he Tafa'aki Taautaha

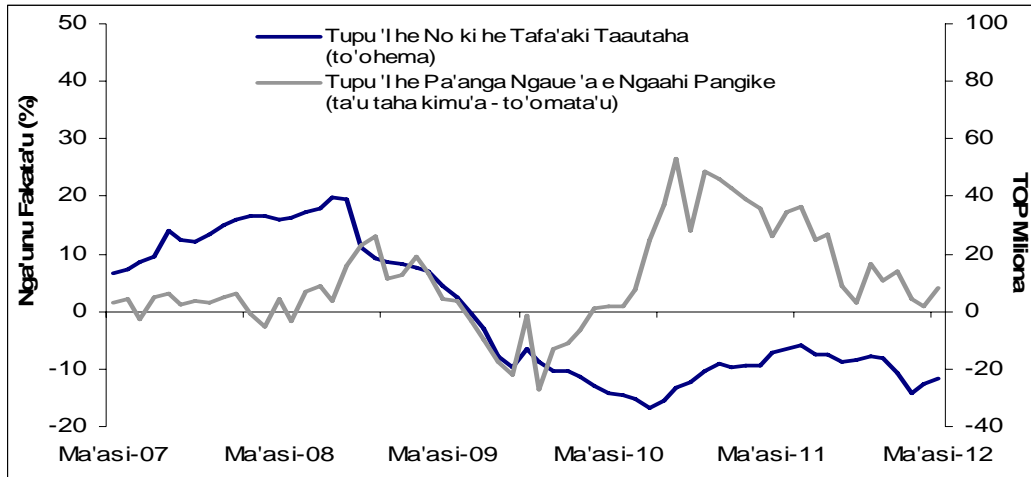
Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule 'a Tonga, Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ma'asi 2012

Ko e to lalo fakalukufua 'i he nō ki he sekitoa taautaha ko e ola ia 'o e totongi 'osi 'o e ngaahi nō lalahi fakataautaha, fe'au'auhi mei he ngaahi nō iiki mei he Sino'i Pa'anga Malolo, pea mo e nō mei he kautaha nō SPBD, mo e tuai 'i he fakaakeake 'a e tu'unga faka'ekonomika pea mo hono tamate'i e ngaahi nō palopalema. Ko e ngaahi tu'utu'uni ki he founa nō 'a e ngaahi pangikē 'oku hoko ia ke ne uesia 'a e nō ki he ngaahi sekitoa taautaha, taimi tatau, ko e ngaahi fiema'u nō fakalotofonua 'oku kei to lalo tupu mei he hokohoko atu 'a e holo 'i he talafi pa'anga mei muli 'i he ta'u 'e 4 kuohili.

'I he faka'osinga ko ia 'o Ma'asi 2012, ko e lahi 'o e nō ki he sekitoa taautaha, ko e pēseti 'e 53 mei ai na'e nō atu fakataautaha pea pēseti 'e 46 ki he sekitoa 'a e ngaahi pisinisi. Ko e nō fakataautaha 'a e ngaahi pangikē na'e mei 'alu kotoa ki he ngaahi nō fale ka 'i he taimi tatau ko e nō ki he ngaahi pisinisi na'e mei fakataumu'a kotoa ki he fefakatau'aki.

Ko e tu'unga 'o e nō 'a e pule'anga mei he ngaahi pangikē na'e kei hokohoko atu pe 'ene fakalalaka 'i he mahina 'e 6 'o a'u mai ki Ma'asi 2012, 'o fakaha mai ai 'a e feinga 'a e pule'anga ke ne langa hake 'a e pa'anga talifaki fakataha mo e pa'anga humai mei he ngaahi hoangaue ki he fakalalaka.

Fakatātā 27 - Pa'anga Ngaue 'a e Ngaahi Pangikē mo e Tupu 'i he Ngaahi Nō

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule 'a Tonga, Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ma'asi 2012

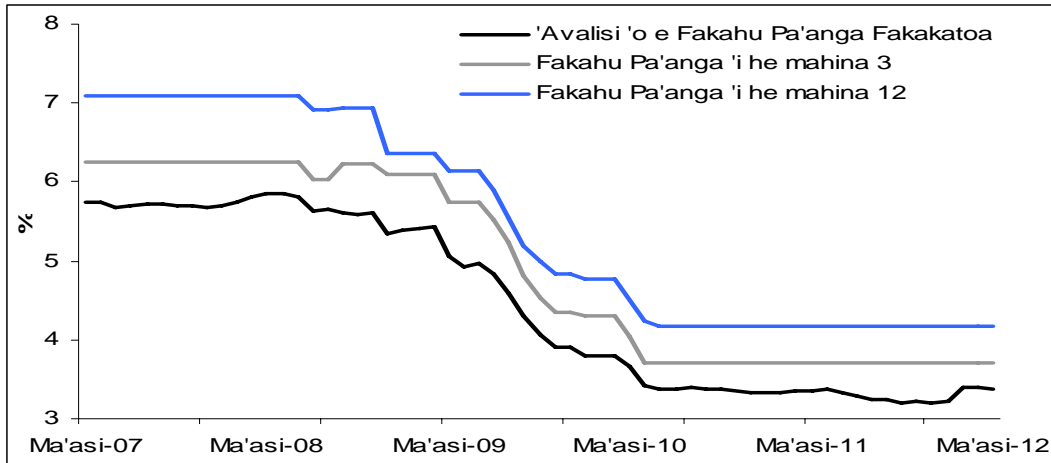
5.4 Ngaahi Totongi Tupu

Na'e tu'uma'u pe 'a e ngaahi totongi tupu ki he fakahu pa'anga mo e ngaahi totongi tupu ki he ngaahi nō 'i he mahina 'e ono kuo'osi ki Ma'asi 2012.

Ko e totongi tupu ki he fakahu pa'anga 'i he mahina 'e 3 mo e mahina 'e 12 na'e tu'uma'u pe 'i he pēseti 'e 3.70 mo e pēseti 'e 4.17. Ka neongo ia, ko e 'avalisi 'o e ngaahi totongi tupu 'oku totongi 'e he ngaahi pangikē fakakomesiale ki he fakahu pa'anga 'i he mahina 'e 3 ki he 48 na'e 'alu hake mei he pēseti 'e 3.89 'i Sepitema 2011 ki pēseti 'e 3.96 'i Ma'asi 2012, makatu'unga 'i he nga'unu 'a e kau fakahu pa'anga mei he fakahu pa'anga mahina 'e 3 ki he fakahu pa'anga taimi loloa. 'I he taimi tatau, ko e 'avalisi 'o e totongi tupu ki he fakahu pa'anga tohi pangikē na'e 'alu hake ki he pēseti 'e 1.82 'i Ma'asi 2012 mei he pēseti 'e 1.56 'i Sepitema 2011, makatu'unga 'i he holo 'a e fakahu pa'anga tohi pangikē.

Ko e totongi tupu ki he ngaahi nō, 'a ia ko e 'avalisi 'o e ngaahi totongi tupu ki he ngaahi nō taautaha mo e ngaahi nō pisinisi, na'e 'alu hake'aki 'a e poini 'e 8 'o e pēseti ki he pēseti 'e 11.26 'i Ma'asi 2012 mei he pēseti 'e 11.18 'i Sepitema 2011. Na'e makatu'unga eni 'i he holo 'a e lahi 'o e nō na'e tuku atu 'e he ngaahi pangikē ki he ngaahi sekitoa ko 'eni. Ko e 'avalisi 'o e totongi tupu ki he ngaahi nō fakapisinisi na'e tu'uma'u pe 'i he pēseti 'e 12.26. Ko e 'avalisi 'o e totongi tupu ki he ngaahi nō langa fale mo e ngaahi nō fiema'u taautaha kehe na'e tu'uma'u pe 'i he pēseti 'e 10.13 mo e pēseti 'e 14.51.

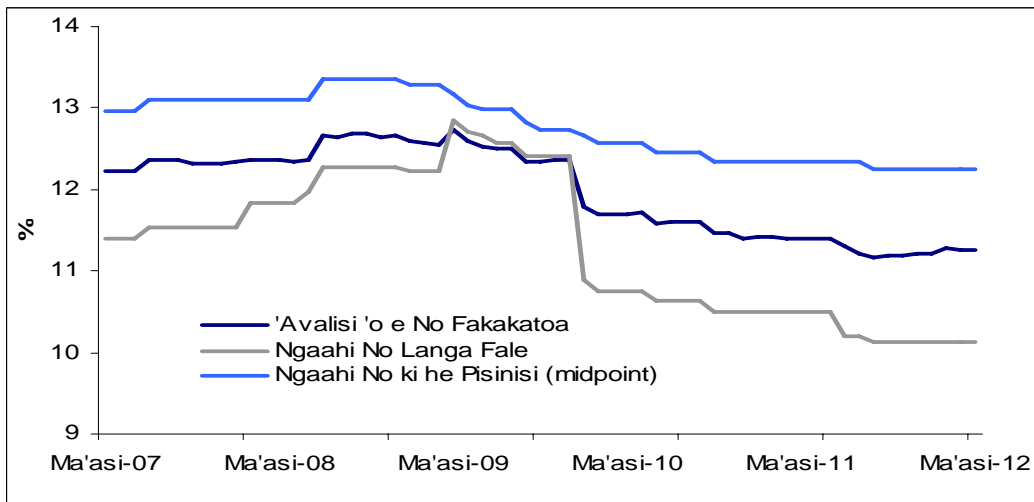
Fakatātā 28 - Tupu 'i he Fakahu Pa'anga

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule 'a Tonga, Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ma'asi 2012

Ko e me'afua ki he tu'unga nō, ko e 'avalisi ki he tupu 'i he ngaahi nō fakataautaha mo e ngaahi pisinisi, na'e tupu 'aki e pēseti 'e 8 ki he pēseti 'e 11.26 'i Ma'asi 2012 mei he pēseti 'e 11.18 'i Sepitema 2011. 'Oku 'asi heni 'a e holo 'i he ngaahi nō te'eki totongi mei he ngaahi sekitoa ni. Ko e 'avalisi ki he tupu 'a e ngaahi nō pisinisi na'e tu'uma'u 'i he pēseti 'e 12.26. Ko e 'avalisi 'o e nō ki he ngaahi nō fale mo e ngaahi nō taautaha kehe 'oku kei tu'uma'u pe 'i he pēseti 'e 10.13 mo e 14.51.

Fakatātā 29 Totongi Tupu 'i he Nō

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule 'a Tonga, Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ma'asi 2012

5.5 Fakafuofua ki he Kaha'u

'E kei lahi fe'unga pe 'a e pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangikē 'i he mahina 'e ono ka hoko mai, makatu'unga 'i he fakaakeake mamalie 'i he 'ekonomika mo e fakafuofua ke ma'u mai 'a e ngaahi pa'anga tokoni mei muli.

Ko e tupu 'i he ngaahi nō ki he tafa'aki taautaha 'oku fakafuofua ke kei holo pe 'i he mahina 'e ono ka hoko mai, lolotonga ia ko e tupu 'i he ngaahi nō fakalukufua 'oku fakafuofua ke kake si'i 'i he mahina 'e ono ka hoko, makatu'unga 'i he ngaahi nō fo'ou tautefito ki he

ngaahi pisinisi 'a e pule'anga. Ko e tu'unga 'o e nō 'i he fonua 'e hokohoko atu 'ene uesia mei he holo 'i he tu'unga faka'ekonomika, ko e uesia 'o e holo 'i he tupu faka'ekonomika 'i 'Aositelelia pea mo e kake mamalie 'i he 'ekonomika 'i 'Amelika.

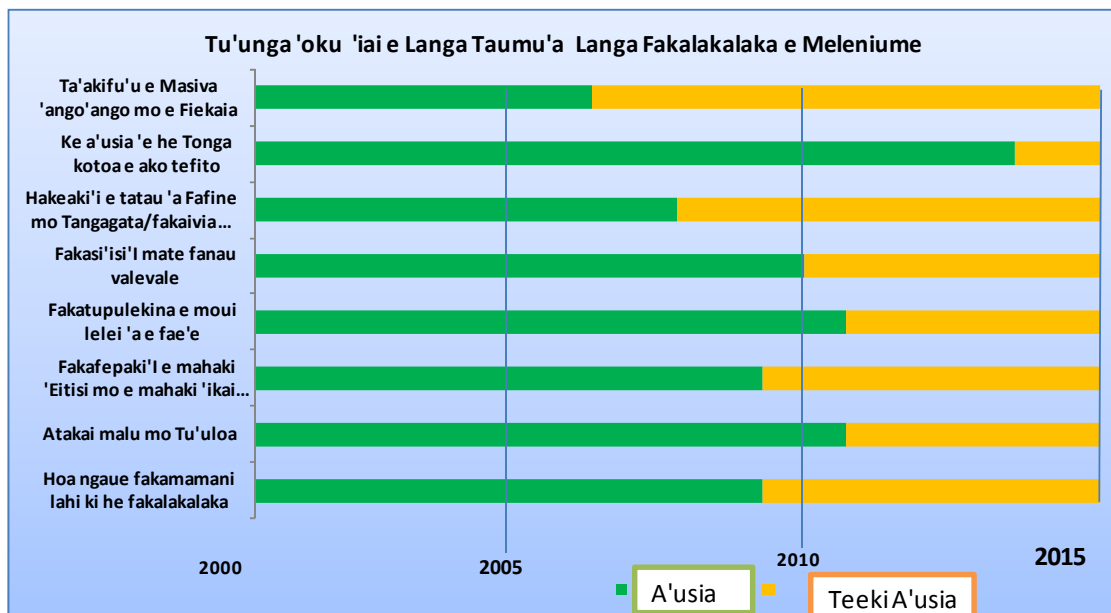
6 Tu'unga Lolotonga Fakasosiale mo e Fakakolo

6.1 Tu'unga lolotonga 'oku iai 'a Tonga he ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakaka e Meleniume(MDGs)

Na'e vakai e pule'anga ki he tu'unga lolotonga 'oku 'iai 'a Tonga 'i he taumu'a lalahi e Valu 'o e Langa Fakalalakaka e Melieniume, pea mo e ngaue kuo fai 'e he komiti ngaue fakafonua ki he Taumu'a Langa Fakalalakaka Meleniume. Ko e fakalalakaka kuo a'u mai kiai 'i he ngaahi taumu'a, 'oku tu'unga lelei pe taumu'a hono 2, 4,5,6,7 mo e 8 pea palotoloto he taumu'a 1 mo e 3 pea tomama'o he taumu'a 6c.

'Oku hokohoko atu ai e pule'anga ke fokotu'utu'u mo fakahoko ha ngaue ke teke'i faka'osi e ngaahi taumu'a 'oku tomu'i, ke lava 'o a'usia 'i he 2015. Pea mo fakatokanga'i 'e he pule'anga e fiema'u ke fakamalohi'i e tokanga fakapolitikale mo ha pa'anga fe'unga ke matauhi'aki e polokalama.

Fakatātā 30 - Tu'unga 'iai 'a e MDG 'i he 2011

Mauanga fakamatala: Lipooti hono ua 'a Tonga – Langa Fakalalakaka e Meleniume, 2010

Tu'unga lolotonga kuo a'usia e Tonga 'i he Langa Fakalalakaka e Meleniume 'oku fakafalalala ia he ngaahi me'a ko 'eni.

- Kakato e lipooti ki he tu'unga 'oku 'iai e Langa Fakalalakaka Meleniume;
- Fakakau atu e langa Fakalalakaka e Meleniume ki he Palani Fakalalakaka e Fonua (TSDf), ka e pehe ki he palani ngaue e ngaahi potungau felalave'i.
- Fepoupouaki e pule'anga mo e ngaahi kautaha sosaieti sivile ki hono ngaue'i e ngaahi taumu'a Langa Fakalalakaka e Meleniume.

6.1.1 Liliu kuo hoko ki he Fa'unga e Kakai 'o Tonga

'I he tohi kakai lolotonga 'oku ha ai ha me'a mahu'inga e ua fekauaki mo e faunga e kakai 'i he feinga ko 'eni ke a'usia e ngaahi Taumu'a langa Fakalalakaka e Meleniume.

1. Tokolahiangē e toutupu
2. 'Alu hake tu'unga e mate kakai

Ko e ngaahi me'a 'eni 'oku hokohoko kene ha'iha'i e ngaahi ngaue 'oku faingamalie maa'e ngaahi kolo ki uta mo e 'otumotu 'o Tonga ni. Ko e fefolauaki fakalotofonua 'o tupu ai hono teke e ngaahi langa lalahi ki he kolomu'a pea holo ai mo e ngaahi tokoni ki he 'otumotu mo e ngaahi kolo ki 'uta.

Ko e tokolahi 'a e toutupu 'oku totonu ke ma'ungaue 'i he ta'u kotoa 'oku hoko ia ko e me'a ke faima'u pe tokanga'i kiai. Ko e si'isi'i ha faingamalie ngaue maa'e toutupu 'oku ne fakatupunga ai ha palopalema fakasosiale ki he ngaahi kolomu'a 'o Tonga ni. Pea 'oku ne fakatupunga ai ha hoha'a lahi. 'I he taimi tatau ko e mole a e kau potoi'i ngaue 'i he potungaue mou'i mo e ako ki tuapule'anga 'oku ne uesia ai e fakahoko fakatonga.

'Oku 'alu hake ke fakatokanga'i 'e he pule'anga 'a e fiema'u ke fakalele'I e ngaahi fakamatala mo hono 'analaiso e faingata'a 'oku fehanga'anga'I mo e kakai mo 'enau fefolau'aki holo 'o tatau aipe ko e folau taimi loloa pe taimi nounou I he langa faka'ekonomika mo e sosiale. Ko e fokotu'u koia e potungaue setisitika 'a e pule'anga ko e konga ia fakalele'i ki he tanaki fakamatala. Ko e tokanga lahi leva ki he ngaahi palopalema ko 'eni ke fatu ha palani (Acceleration Plan) kene fakavave'I 'etau ngaue ki he Taumu'a Fakalalakak e Meleniume ki he 2015.

6.2 Ko e Tu'unga 'o e Ako.

Ko e fānau kotoa pē 'i Tonga 'oku nau 'i he vaha'a 'o e ta'u 6 ki he 14 kuo pau ke nau hū 'o Ako (ka 'e liliu ki he ta'u 18 'i he vave taha ka hoko mai). Kuo 'osi fakapa'anga mo langa 'e he Pule'anga 'a e 'apiako Pule'anga kotoa pē kau ki ai 'a e ngaahi 'apiako Tokamu'a, Lautohi si'i, Kolisi 'o a'u ki he ako 'oku to e ma'olunga ange' kau ki ai 'a e Kolisi Fakafaiako (TIOE) pea mo e Senitā ki he Fakalalakaka mo e Ako Ngāue ma'ae Komuniti (CDTC). Tupu mei' he ngaahi me'a ko eni, 'oku ma'u faingamalie ai 'a e fānau iiki kotoa pē ke nau hū 'o ako lautohi si'i ta'etotongi.

'I he līpooti Tohi Kakai 'o e 2006, na'e fakafuofua ko e pēseti 'e 98.6 'o e fānau 'oku' nau lava 'o lau konga mo tohi lelei, 'a ia 'oku mahino mai ai 'a e lelei 'o e tu'unga 'o e ako' 'i Tonga. Ne fehu'ia foki e fika ko eni 'i hono vakai 'i (review) 'a e Palani Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF) 'i he 2011, pea na'e fiema'u ke to e tānaki mai ha fakamatala 'oku tonu ki hono 'analaiso.

Tepile 16 : Fakakātoa 'o e Fānau Ako Lesisita ki he Lautohi si'i mo e Kolisi

	2009	2010	2011p
Lautohi Si'i	16,719	16,848	16,923
Kolisi	14,676	14,777	14,874
FAKAKATOA 'o e Lesisita	31,395	31,625	31,797

Source: Annual Report, Ministry of Education, Women Affairs and Culture

'I he ta'u 'e tolu kuo hili, na'e to e tokolahi ange fānau ako na'a' nau lesisita 'i he Lautohi si'i mo e Kolisi 'o faka'avalisi ki he fānau ako 'e 31,300 mei' he 2009 ki he 2011 'a ia 'oku hā 'i

he Tepile 16. 'Oku kau ki heni 'a e 'apiako Pule'anga, Siasi mo e Taautaha. Ne fakaako'i 'e he 'apiako 'a e Siasi 'a e pēseti 'e 11 'o e fānau ako Lautohi' pea pēseti 'e 64 'o e fānau Kolisi' 'i he 2010. Ko e tokolahi 'o e ta'ahine ako ki he tamasi'i ako na'e lekooti ofi 'i he 1: 2 'i he 2011.

Na'e fakafuofua ki he 2011, ko e pēseti 'e 60 'o e fānau ako na'a' nau kamata 'i he kalasi taha, pea ko e pēseti 'e 96 'o e fānau na'a' nau lava 'o a'u ki he kalasi 6. 'Oku hā mai heni 'i he lautohi si'i 'oku ma'u lalo pē 'i he pēseti 'e 21 'a e faingamālie ke to e nofo 'a e tamasi'i mo e ta'ahine ako 'i he kalasi tatau 'i he ta'u. Ko ia ai, 'oku kei 'i ai pe faingamālie ke to e lelei ange, makatu'unga 'i he tokolahi 'a e lesisita ki he ako Tokamu'a mo e ako to e ma'olunga ange. 'Oku fakafuofua 'e to e lelei ange ola ki he ta'u ka hokohoko mai. 'Oku 'i ai foki e hoha'a ki he tokolahi ange fānau 'oku nofo mei' he pea mo e li'aki ako' makatu'unga pē mei' he vaivai e poupu mai 'a e matu'a mei 'api pea mo e faingata'a'ia fakapa'anga foki.

'I he ta'u 'e tolu kuo hili' na'e fakafuofua ko e tokolahi 'o e faiako ki he tamasi'i ako 'oku ofi 'i he 1: 24 'i he lautohi si'i pea 1: 14 'i he Kolisi. Na'e fakangāue'i 'e he Potungāue Ako, Kakai Fefine mo e 'Ulungaanga Fakafonua 'a e kau faiako ke ngāue fakataimi ki he ngaahi kalasi 'oku malōlō fakataimi 'enau faiako' pea mo tokoni ki he ngaahi kalasi 'oku fu'u tokolahi. 'Oku 'i ai ako 'oku fakahoko ki he kau faiako 'i he Ako 'Ikai Fakapule'anga ke fakapapu'i 'oku nau tuha mo taau ki he fiema'u 'o e "**Faiako Ma'a Tonga**" pea mo ha faiako lelei ke faiako ma'ae ngaahi ako 'i Tonga. Ko e tokoni ki he ngaahi ako ko eni' ne hiki hake mei he T\$200 ki he T\$400 ki he tamasi'i ako 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi (2011/12) ke tokoni ki hono fakangāue'i mai pea mo pukupuke 'a e kau faiako lelei ke nau ngāue pe ma'ae ngaahi ako' ni. 'Oku lahi hake 'i he toko 200 'a e kau faiako he ngaahi ako'anga ko eni 'oku fiema'u ke fakaako'i kinautolu 'i he ta'u e 4 pe 5. Ko e kau faiako kotoa pē 'i Tonga' ni 'oku fiema'u ke lesisita kinautolu 'i he kaha'u vave mai ka e toki malava ke nau faiako.

Ko e silapa/polokalama ako ki he ako Tokamu'a (*ta'u 4 mo e 5*), Lautohi Si'i (*Kalasi 1 ki he Foomu 2*), Kolisi (*foomu 3 ki he 7*) pea mo e ako to e Ma'olunga ange 'oku lolotonga vakai'i pea mo fakalelei'i. 'Oku 'amanaki ke kakato eni ki he ta'u 'e nima ka hoko.

Ko e me'afua (MSS) 'oku ngaue'aki ke fua 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ako' 'i he 'elia lalahi 'e fa:

1. Ola 'o e tamasi'i Ako
2. Tu'unga Faka-Ako mo e taukei ngaue 'a e kau Faiako
3. 'Atakai Ako mo e Faiako
4. Pule'i e fakahoko fatongia 'a e Ako

'Oku kei palopalema pe hono fakahoko 'a e fakalelei'i 'o e ngaahi loki ako 'i he lēvolo 'o e 'apiako kotoa pē mo e langa fo'ou 'o e ngaahi fale ako' ke taau pea ke tuha mo e fiema'u', pea mo e feinga ke to e lelei ange 'a e me'a ngāue ki he ako' mo e faiako'. Ka 'oku hokohoko atu pē fekumi 'a e Pule'anga ki ha ngaahi tokoni mei' he ngaahi Hoa Tokoni ki he Fakalalaka ke feau 'aki e ngaahi fiema'u ko eni.

6.3 Ko e Tu'unga 'o e Mo'ui

Na'e kakato 'i Mē 2012 'a e konga faka'osi hono fakalelei'i 'o e Falemahaki Vaiola, 'a ia na'e malava ke fakahoko eni 'i he tokoni 'a e Pule'anga Siapani. 'Oku tokoni lahi foki eni ke

to e lelei ange fakahoko fatongia 'i he tafa'aki 'o e Mo'ui. Ne malava ke fokotu'u e senitā mo'ui 'i Vainī pea mo Mu'a, ko e tokoni 'a e Pule'anga Siaina. Na'e fakalelei'i mo e senitā mo'ui 'i Nukunuku, Kolonga pea mo Houma, na'e fakapa'anga ia he va'a tokoni 'a 'Aositēlēlia. Ne lava lelei foki hono fokotu'u e Kiliniki fo'ou ki he Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD) 'i he Falemahaki Niu'eiki, 'Eua ko e fakapa'anga ia mei he Pule'anga Siapani.

Ko e kotoa 'o e kakai 'i Tonga 'oku nau ma'u faingamālie ke ngāue'aki e ngaahi ngāue faka-Falemahaki. 'I he kakai 'e toko 100,000 kotoa pē 'i he 2010, 'oku 'i ai e neesi mo e kau mā'uli 'e 406, toketā 'e 44 mo e senitā mo'ui 'e 21.

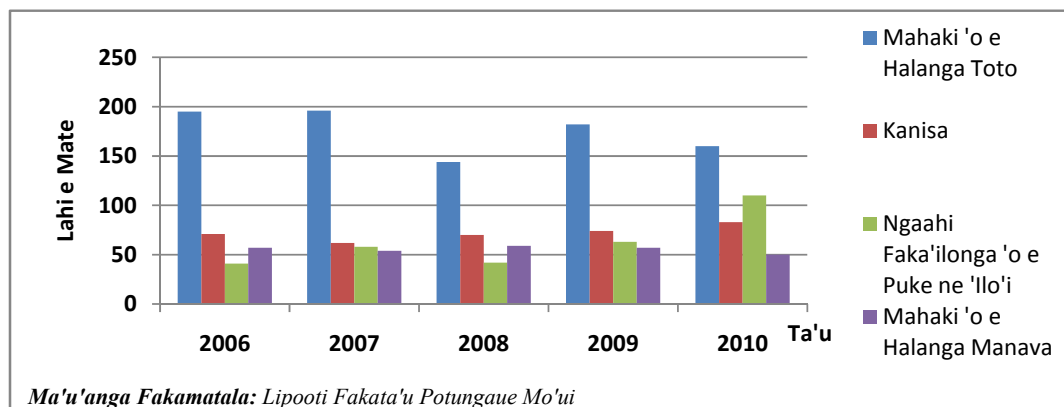
Teipile 17 : Ngaahi Me'afua ki he Tu'unga 'o e Mo'ui

Ngaahi Me'afua ki he Tu'unga 'o e Mo'ui	2008	2009	2010
Fuolaa Taimi Mo'ui Mei hono Fa'ele'i			
<i>Fuolaa Taimi Mo'ui (Tangata)</i>	70	70	65
<i>Fuolaa Taimi Mo'ui (Fefine)</i>	72	72	69
<i>Fakafuofua 'a e Mate Fanau Iiki ('i he fā'ele mo'ui kotoa pē 'e 1,000)</i>	11.7	17	21.5
Fakafuofua ki he Mate Te'eki Sivi	5.2	5.5	5.3
<i>Fakafuofua ki he Mate Feitama ('i he fā'ele mo'ui kotoa pē 'e 1,000)</i>	36.5	114.4	37.1

Ma'u'anga Fakamatala: Lipooti Fakata'u e Potungaue Mo'ui, 2010

'I he Lipooti Fakata'u e Potungāue Mo'ui, ne ha mai ai ko e 'avalisi e fuolaa e mo'ui ne to e nounou ange 'i he ta'u 2010, mei he ta'u 70 ki he 65 'a e kakai tangata pea ta'u 72 ki he 69 'a e kakai fefine. Ko e to e nounou ange ko eni e mo'ui 'a e tangata ki he kakai lalahi 'oku makatu'unga ia 'i he lahi e mate tupu'anga mei' he Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi (NCDs) pea mo e Mahaki 'o e halanga toto. Ko e palopalema ko eni 'o e halanga toto ko e tefito'i 'uhinga ia ne tokolahi ai e mate 'a e kakai Tonga 'i he ta'u e ono kuo hili.

Fakatātā 31 - Ngaahi 'UHINGA Tu'u ki Mu'a 'e 4 'o e Mate 'i Tonga he 2006-2010.

Ma'u'anga Fakamatala: Lipooti Fakata'u Potungaue Mo'ui

Na'e lekooti 'a e mate 'a e fānau iiki ki he 21.5 (*'i he fā'ele mo'ui kotoa pē 'e 1,000*) 'i he 2010, 'a ia 'oku ki'i ma'olunga 'i hono fakahoa ki he ngaahi ta'u kuo hili. 'Oku fakafuofua ki he 10.4 (*'i he fā'ele mo'ui kotoa pē 'e 1,000*) 'a e mate ne hoko 'i he 'uluaki uike 'e 4 hili 'a e fā'ele fakahoa ki he 22.4 (*'i he fā'ele mo'ui kotoa pē 'e 1,000*) 'i he 2009. 'I he ta'u tatau ai

pē ne faka'avalisi ki he 5.3 'a e fakalukufua 'o e mate te'eki sivi. 'Oku ma'ulalo 'aupito 'a e Mate feitama 'a ia na'e fetō'aki pe 'i he 114.4 (*'i he fā'ele mo'ui kotoa pē 'e 100,000*) 'i he 2009 ki he 37.1 (*'i he fā'ele mo'ui kotoa pē 'e 100,000*) 'i he 2010 (*Līpooti Fakata'u e Potungāue Mo'ui, 2010*). Ko e fakafuofua ki he mate longa'i fānau 'i lalo hifo he ta'u 'e 5 ne holo mei he pēseti 'e 20 (*'i he fā'ele mo'ui kotoa pē 'e 1,000*) 'i he 2000 ki he pēseti 'e 19 'i he 2009 (*Kautaha Fakamāmāni Lahi ki he Mo'ui, 2011*).

Neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha mate 'i Tonga tupu'anga mei' he HIV/AIDS ka na'e 'i ai e toko 2 ne sivi pea 'ilo 'i he 2010 'oku' na fokoutua he mahaki ko eni talu mei he toko 18 ne 'ilo' 'i he 1987. 'Oku malava ke fakahoko pe 'i Tonga' ni e sivi mo e tesi ki he Mahaki STIs 'i he **laboratory** 'i Falemahaki Vaiola pea ko e fakafuofua ki he toko 498 'oku nau mo'ua he fokoutua ko eni, lahi taha pe ki he ta'u 16-30 (*Fakamatala Fakata'u Potungāue Mo'ui, 2010*). Neongo 'oku ma'ulalo pe 'a e kakai 'oku nau fokoutua 'i he HIV/AIDS, ka 'oku 'i ai e hoha'a ki he tokolahi e kakai 'oku puke he STIs ko e 'uhinga 'oku tokoni e STIs ki hono fakamafola e Vailasi HIV/AIDs. 'Oku fu'u fiema'u ke fakahoko ha polokalama ako fakataumu'a ki he to'utupu mo e fānau iiki ke fakamamafa'i e tō'onga mo'ui faka'ehi'ehi mei he fokoutua ko eni ke fakasi'isi'i e kakai 'oku nau fetuku holo e vailasi.

'I he lelei ko eni 'a e ngaahi me'afua ki he tu'unga 'o e mo'ui, 'oku' ne fakamo'oni'i mai e lelei 'a Tonga 'i he fakahoko fatongia ki he mo'ui, ngaahi langa lalahi 'i he sekitoa mo'ui mo e tokangaekina 'o e mo'ui he taimi kimu'a mo e 'osi 'a e fā'ele, polokalama huhu malu'i, fā'ele ne fakahoko 'e he kau neesi ne 'osi ako'i, vai 'oku ma'a mo malu mo e polokalama faka'auha 'o e veve.

Ko e lelei 'o ha founa ngāue ki he mo'ui pea mo 'enau tukupā ki he Taumu'a hono 4 'o e Taumu'a Fakalalakaka 'o e Milēniume (MDG), 'oku tala ia mei he lahi 'o e faingamālie huhu malu'i mei' he ngaahi puke 'a e longa'i fānau mo e mīsele. Ko e pēseti 'e 98.5 'o e fānau na'a' nau kau atu ki he polokalama huhu malu'i mei' he ngaahi puke 'a e longa'i fānau, pēseti 'e 99.4 ne huhu malu'i mei he mīsele, pea pēseti 'e 98.5 'o e fānau toki fā'ele' i na'e huhu malu'i mei' he kona hamu. Ko e polokalama huhu malu'i ko eni 'oku fu'u tokoni 'aupito ia ki he mo'ui' 'i Tonga pea to e tokoni ke malu'i e sino mei he ngaahi mahaki. 'E tokoni lahi e polokalama ko eni ki hono fakasi'isi'i 'o e mate fānau iiki fakatatau ki he fakalalakaka fakasōsiale, lahi mo e faingamālie ke mo'ui 'a e fānau toki fānau'i mai pea holo ai pē mo e mate kakai feitama.

Meimei ko e tokolahi 'o e kakai fefine 'i Tonga 'oku nau fā'ele pē 'i Falemahaki pē ko 'api kae tokoni' i 'e ha neesi taukei pe 'osi ako'i, pe ko ha ma'uli. Ko e va'a ki he mo'ui lelei 'a e fā'ē mo e pēpē 'a e Potungāue Mo'ui 'oku' nau talatalaifale ma'u pē ki he kakai feitama ke nau fā'ele 'i Falemahaki pe ko ha kiliniki/senitā mo'ui pea mo fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e fai fā'ele ha tokotaha taukei pe Mataotao 'i he tafā'aki ko eni. 'I he 2011, 'oku fakafuofua ko e pēseti 'e 98 'o e pēpē kotoa pē na'e fā'ele'i ne fai fā'ele ai 'a e neesi 'osi ako'i. 'Oku ha mahino mai heni ko e tokosi'i pē 'o e kakai feitama 'oku fai fā'ele ai e kau mā'uli (*Līpooti Fakata'u e Potungāue Mo'ui, 2010*). Meimei ko e pēseti 'e 98.5 'o e kakai fefine feitama 'oku' nau sivi tu'o taha pe lahi hake ai 'i he vaha'a taimi (mahina 'e 9) kimu'a pea fā'ele.

Koe'uhi ko e lava 'o ta'ota'ofi mo pukupuke e Mahaki Pipihi (Communicable Disease), 'oku to e ma'olunga ange kakai 'oku nau fokoutua 'i he Mahaki 'Ikai Pipihi pea 'oku kau ia 'i he fakafe'atungia 'i he va'a ngāue ki tu'a ki he mo'uilelei. 'I he 2010, ko e pēseti 'e 60 'o e fakakātoa 'o e mate (326 mei he 553) 'i Tonga tupu'anga mei he Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD). Ne kau atu foki 'a Tonga fakataha mo e ngaahi fonua he Pasifiki 'i he faka'ilonga'i mo fakamahu'inga'i 'a e ngaahi uesia/nunu'a 'a e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD). Tukukehe

ange mei he'ene hoko ko e mate'anga ki he tokolahi 'o e kakai hotau fonua, ka 'oku' ne kovi e tu'unga 'o e mo'ui 'e ni'ihi, to e tokolahi ange kau faingata'a'ia, pea to e hilifaki mai foki e kavenga fakapa'anga ki he founa ngāue ki he mo'ui tautautefito ki he natula e ngaahi mahaki ko eni. 'Oku fika hongofulu 'a Tonga 'i he faka hokohoko 'o e ngaahi fonua 'o mamani 'a e tokolahi 'o e kakai 'oku fokoutua 'i he Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD) (*Līpooti hono 2 'o e Ngaahi Taumu'a Fakalalaka 'o e Milēniume, 2010*). Koe'uhi ko e ngaahi nunu'a ko eni 'o e Mahaki 'Ikai Pipihi (NCDs) na'e fa'u ai e Palani Ngaue 'a Tonga ke ne ta'ota'ofi e Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD) kae tafataha pe ki he me'a lalahi 'e fa 'oku ne fakatupu e mahaki ko eni, 'a ia ko e: ifi tapaka, kai me'akai 'ikai fakatupu mo'uilelei, si'isi'i e fakamālohisino, mo e ma'u kavamālohi foki. Ko e pēseti 'e 31 'o e kakai lalahi ta'u 15 pea mo lahi hake ai 'oku nau ma'u e tapaka.

Ko e fengāue'aki 'a Tonga mo 'Aositēlēlia 'i he ngaahi poloseki ki he sekitoa mo'ui, 'oku kau ia he fengāue'aki lelei mo e ngaahi Hoa Tokoni ki he Fakalalaka (Development Partners) 'i he'enua ngāue fakataha ke fakasi'isi'i e nunu'a mo e fakafe'atungia 'o e Mahaki 'Ikai Pipihi (NCDs), fakataha mo e polokalama ngāue ki tu'a ke malu'i e mo'ui, pea tokoni ki hono ta'ota'ofi e nunu'a kovi 'o e Mahaki 'Ikai Pipihi (NCD).

6.4 Holoki e nofo Masiva mo malu'i e nofo Fakasosiale

'Oku taumu'a e Pangikē Fakalalaka 'a Esia mo Siapani ke tokoni'i e puleanga 'aki 'ena polokalama 'oku fakapatonu ki hono holoki e nofo masiva, 'aki hano fakalalaka'i ha faingamalie fakasosiale mo faka'ekonomika maa'e kakai 'oku nau faingataa'I mo tu'u lavengofua ki he ngaahi faingataa'ia faka'ekonomika'oku lolotonga kafo ai e fonua (Asian Development Bank and the Japan Fund for Poverty Reduction (ADB/JFPR), pea ke faka'ilo ha ngaahi polokalama ko ha paletu'a ki he ngaahi faingataa'ia fakasosiale. Ko e poloseki ko 'eni 'oku kongā e tolu: **Konga A:** tokoni ki he kakai fefine 'oku faingataa'ia aki ha faingamalie nō iiki kenau noo mei ai, mo ha tokoni ki ha kulupu kehe 'oku nau faingataa'ia; **Konga E:** fakahoko ha talanga fakafonua ke fakailo mo fatu ha polokalama fakasosiale ma'a kinautolu oku faingataa'ia; pea **Konga F:** ko ha fakataha maa'e ngaahi fonua pasifiki kenau fevahevaheaki e ngaahi polokama 'oku fakahoko honua ngaahi feitu'u ki hono tokoni'i e tuunga fakasosiale e kakai. Ko e lahi fakakatoa e tokoni ma'a Tonga he polokama ko 'eni ko e paanga amelika e US\$900,000.00.

'I he fengāue'aki 'i he vaha'a Pangikē 'a Esia/Siapani, Va'a pule ki he poloseki mo e puleanga Tonga na'e mahino ai 'e fokotu'u ha ngaue ke tokoni ki he kau toulekeleka mo e faingataa'ia fakasino pea ke fakahoko 'eni mo tokanga'i 'e he kautaha ta'e fakapuleanga (NGO), ngaahi siasi mo e pule'anga. Ko e polokalama ni 'e fakahoko ia 'i Siulai 2012 'o lele 'ahi'ahi 'i ha mahina e tahaua (12) ki he tahavalu (18). 'Oku fakafuofua patiseti ki he polokalama maa'e kau toulekeleka mo e faingataa'ia faksino ki he pa'anga Tonga TOP\$ 300,000 ki he ta'u.

'Oku fengāue'aki e Pangikē a 'Esia /Siapani, Va'a pule e poloseki mo e Pule'anga Tonga mo e pangikē fakalalaka 'a Tonga ke fatu ha founa ki hono fakalele fanga ki'i noo iiki ke faingamalie mei ai ha taha, pe kulupu 'oku faingataa'ia 'i he ngaahi kolo mo e komuniti kotoa 'i Tonga ni. Ko e taumu'a e polokalama ni ke 'oange ha faingamalie ke fakatupu pa'anga mo fakatupulekina e tu'unga fakapa'anga e kakai faingataa'ia. 'Oku ngaue fakataha ai heni e pule'anga mo e hoa ngaue ki he fakalalaka ke fokotu'u ha ako maa'e polokalama ni mo ha tupu ma'ulaloange 'i he tupu angamaheni he maketi, pea ikai foki ha totongi makehe pe koloa malu'i ki he noo ko 'eni, pea ke 'oange mo ha taimi ko e mahina e tolu pea toki kamata e totongi fakafoki e noo, mo taumu'a ke fakahu ha pa'anga ki he pangikē. Ko e polokalama ko 'eni e kamata lele ahiahi ia 'i Siulai 2012 pea lele ia he mahina e tahaua (12)

ki he tahavalu (18). 'Oku fakafuofua e patseti ki he polokama noo iiki maa'e kau faingataa'ia vivili mo e pa'anga Tonga TOP \$400,000 he ta'u.

FAKALAHII III: FAKAMATALA FAKAPA'ANGA FAKALUKUFUA

1 Fakalalakaka Fakapa'anga 'a e Pule'anga

KAVEINGA Ó E PATISETI: "Fakatupu Faingamalie 'i he Taimi Faingata'a"

1.1 Fakalukufua

Makatu'unga he ngaahi fakamatala fakapa'anga 'a e pule'anga (GFS), koe tu'unga fakapa'anga fakalukufua 'a e pule'anga ki he 2012/2013 'oku fakafuofua 'e hulu 'aki 'a e \$1.2 miliona.

'E holo 'a e ngaahi pa'anga huatu pea mo e nō haohaoa 'aki 'a e \$22.6 miliona 'o lahi hake ia 'i he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012. Ko e holo ni 'oku makatu'unga ia he holo 'i he pa'anga huatu fakakatoa, kau ai mo e noo mei he Pangikē EXIM Siaina 'a ia 'oku tu'unga he holo 'i he fakamole fakakatoa 'aki 'a e \$13.9 miliona mei he \$230.0 miliona ki he \$216.1 miliona 'i he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012.

Ko e fakakatoa 'o e pa'anga humai mo e ngaahi pa'anga tokoni¹⁷ 'e hiki hake 'aki 'a e \$2.3 miliona mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012. Ko e hiki ko 'eni 'oku tupu ia mei he toe hiki hake 'a e ngaahi pa'anga tokoni ('a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi pa'anga poloseki mo e tokoni ki he patiseti (Budget Support)) 'aki 'a e \$2.2 miliona. Koe pa'anga humai 'a e pule'anga mei he tukuhau 'oku fakafuofua 'e a'u ki he \$127.7 miliona 'i he 2012/2013, koe tupu 'aki ia 'a e \$3.1 miliona fakafehoanaki ki he 'esitimeti fakaangaanga 2011/2012. 'Oku holo'aki 'e he tokoni ki he patiseti (Budget Support) 'a e \$14.6 miliona 'i hono fakafehoanaki mo e 'esitimeti fakaangaanga ki he 2011/2012.

Na'e ha he ngaahi fika na'e ngaue'aki 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga, 'e 'i ai 'a e fe'amokaki fakapa'anga 'a e Pule'anga ko e \$23.7 miliona ki he 2011/2012 'o fakafehoanaki ia ki he tupu \$1.2 miliona 'oku fakafuofua ki he 2012/2013. Ko e ola ia tupu ma'olunga ange 'a e ngaahi fakamole lalahi 'oku fekau'aki mo e ngaahi poloseki mei Siaina. 'Oku ha 'i he *Tepile 18* 'a e tu'unga fakapa'anga fakalukufua 'o ngaue'aki 'a e Fakamatala Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS).

¹⁷ Fakamatala Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS) ko 'eni 'oku 'ikai 'asi ai 'a e totongi koloa, ka ko e koloa no pe, koe 'uhi pe 'oku ne uesia 'a e fakapa'anga fakalukufua. Ko e tokoni koloa te ne hiki 'a e katoa pa'anga hu atu mo e hu mai 'i he mahu'inga tatau.

Teipile 18 : Palanisi Fakapa'anga Fakalukufua (\$miliona)

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Katoa 'o e Pa'anga Hu mai moe Tokoni	203.8	206.7	215.5	217.8
Katoa 'o e Pa'anga Hu mai	151.0	139.3	149.3	149.3
Pa'anga Tokoni	29.2	39.5	29.2	46.0
Tokoni FakaPatiseti	23.6	27.9	37.1	22.5
Katoa 'o e Fakamole & No Haohaoa	261.1	232.1	239.2	216.6
Katoa 'o e Fakamole	249.9	214.4	230.0	216.1
No haohaoa	11.2	17.7	9.2	0.5
	-	-	-	-
Palanisi	(57.3)	(25.4)	(23.7)	1.2
	-	-	-	-
Katoa 'o e Fakapa'anga	57.3	25.4	23.7	(1.2)
Fakapa'anga mei Muli	65.5	25.4	43.5	(1.2)
Fakapa'anga fakalotofonua	(8.2)	-	(19.9)	0.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Puha 1: Ngaahi Pa'anga Ngaue mo e Pa'anga Humai 'a e Pule'anga

Koe fakamatala patiseti 'oku ngaue'aki 'a e ngaahi fakamatala sitetisitika fakapa'anga 'a e pule'anga (GFS) ke fenapasi mo e fiema'u fakatu'apule'anga. 'I he 'uhinga ko ia ko e meá mahu'inga taha ki he pule'anga ko e fakakatoa á e pa'anga koia óku ne pulei. Kimuá hono fakahoko koia á e founga patiseti fakamatala fakapa'anga 'o fakatahai á e patiseti pule'anga mo etokoni pa'anga, naé úhinga ia ki he patiseti lolotonga (recurrent). Ne hoko éni ke kehe ai á hono úhingaí o e totongi nō mei he fakamatala sitetisitika fakapa'anga (GFS). Ko e totongi nō óku lau ia ko e fakamole he pa'anga huatu pea mo e toho ó e nō he pa'anga humai, lolotonga ia óku í he GFS óku ha ia ko e totongi fakapa'anga. Ko e kotoa á e pa'anga humai mo e huatu á ia óku pulei é he pule'anga óku ui ko e totongi atu mo e totongi maú mai úhinga pe ke óua é levei á e fakakaukau mo e fakamatala sitetisitika fakapa'anga 'a e pule'anga.

Ngaahi Fakamole mo e Pa'anga Humai 'a e Pule'anga

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Fakakatoa Ngaahi Fakamole	177.5	170.9	170.2	180.0
Ngaahi Vahenga	98.8	92.5	92.4	95.9
Fakatau 'o e Koloa moe Ngaue	20.2	19.1	18.5	21.1
Tokanga'l e Ngaahi No 'a e Pule'anga	25.0	20.9	18.9	23.7
Ngaahi Fakamole Makehe	33.5	38.4	40.4	39.2
	-	-	-	-
Fakakatoa Pa'anga Hu mai	185.7	170.9	190.1	180.0
Pa'anga Humai 'a e Pule'anga	162.1	143.0	153.0	157.4
Tokoni FakaPatiseti	23.6	27.9	37.1	22.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Nouti: Ko e vahenga \$95.9 miliona kau ai kotoa fakamole ki he ngaahi fakamole i he kupu 10 ó e vahevahe fakapatiseti (fakamole ki he kau ngaue tu'imaui) fakakatoa é \$93.4 miliona mo e kupu 11 (íkaí ngaue tu'imaui) ko e kotoa é \$2.5 miliona.

Nouti: Ngaahi totongi atu kau ai pa'anga huatu tanaki mo e totongi nō, lolotonga pa'anga maú mai kau ai pa'anga humai, pa'anga tokoni ki he patiseti mo e toho nō fakalotofonua.

Ko e fakamole totongi atu lolotonga 'a e 2011/2012 na'e vaofi pe pea mo e 'Esitimeti Kamata. Na'e laka hake 'i he pa'anga 'e \$19.2 miliona 'o e pa'anga hu mai 'i he 'esitimeti kamata tupunga ia mei he lelei 'o e tanaki 'i he totongi tukuhau humai pea mo hono ma'u mai 'o e tokoni fakapatiseti mei he pule'anga faktahataha 'o 'Iulope 'a ia na'e totonu ke hu mai 'i he 2010/11. 'Oku fakafuofua ke hiki'aki 'a e \$9.9 miliona pe ko e pēseti 'e 6 'a e ngaahi fakamole 'a e pule'anga 'i he 2012/13 ke feau 'a e ngaahi fakamole 'i he ngaahi 'elia mahu'inga ki he pule'anga. 'Oku fakafuofua 'e hiki hake 'a e ngaahi fakamole 'i he vahenga 'o si'i hifo 'i he pēseti 'e 4 'a ia 'oku ne fakahaa'i mai 'a e tokanga mavahe 'a e pule'anga ki hono holoki 'a e kongá 'o e fakamole 'oku vahe'i ki he vahenga. Oku kavekaveá á e pule'anga ke palanisi pe 'a e patiseti ki he 2012/13.

2 Pa'anga Humai mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni

Koe fakakatoa 'o e pa'anga humai mo e pa'anga tokoni 'oku fakafuofua ki he \$217.8 miliona ki he 2012/2013, 'aia 'oku lahi'aki 'a e \$2.3 miliona mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012 ko e \$215.5 miliona. Ko e pa'anga humai mei he tukuhau 'oku fakaangaanga ke hiki hake'aki 'a e \$3.1 milion pea mo e pa'anga tokoni 'oku fakaangaanga ke hiki 'aki 'a e \$2.2 milion, fakafehoanaki ki he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012. Ko e tokoni ki he patiseti (Budget Support) ko e \$22.5 miliona, 'aia 'oku ne ma'ulalo'aki 'a e \$14.6 miliona mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012. 'I he Tepile 19, 'oku 'iai 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e pa'anga humai mo e pa'anga tokoni.

Tepile 19: Fakalukufua Pa'anga Humai mo e Tokoni (\$miliona)

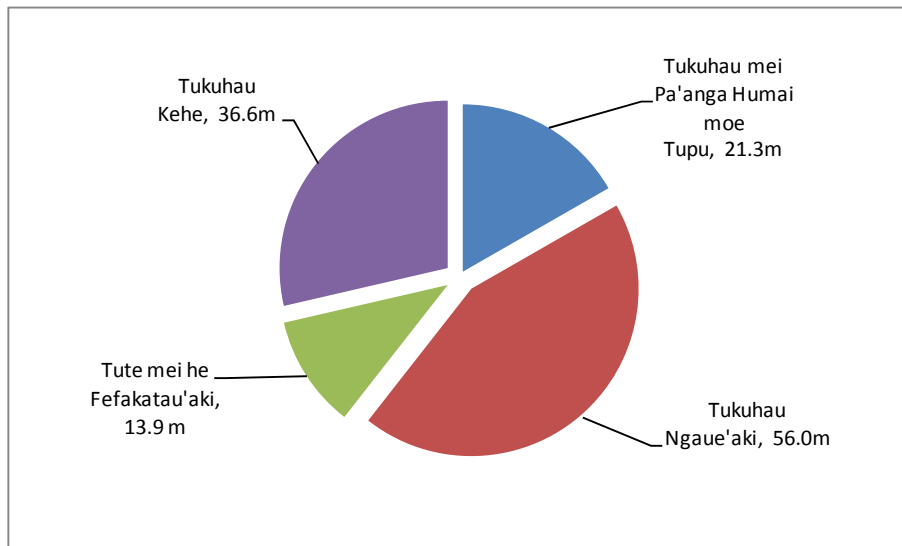
	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Katoa Pa'anga humai mo e Ngaahi Tokoni	203.8	206.7	215.5	217.8
Katoa Pa'anga Humai	151.0	139.3	149.3	149.3
Pa'anga Humai	149.1	137.7	147.7	147.0
Pa'anga Humai mei he Tukuhau	133.0	114.5	124.6	127.7
Tukuhau mei Pa'anga Humai moe Tupu	38.3	21.2	21.9	21.3
Tukuhau Ngaue'aki	49.6	49.4	54.4	56.0
Tute mei he Fefakatau'aki	12.7	12.6	13.7	13.9
Tukuhau Kehe	32.4	31.3	34.7	36.6
Pa'anga Humai 'ikai Tukuhau	16.1	23.2	23.1	19.3
Pa'anga Humai Koloa Lalahi	2.0	1.6	1.6	2.3
Ngaahi Tokoni	52.8	67.4	66.3	68.5
Tokoni Pa'anga Poloseki	29.2	39.5	29.2	46.0
Tokoni Pa'anga Patiseti	23.6	27.9	37.1	22.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

2.1 Pa'anga Humai mei he Tukuhau

'Oku 'amanaki 'e ki'i fakalalakaange 'a e pa'anga humai mei he tukuhau 'aki 'a e \$3.1 miliona pe ko e 2.5% mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012. 'Oku ha 'i he Fakatātā 32 'a e fakaikiiki 'o e pa'anga humai mei he tukuhau 'oku tokoni ki he hiki ni.

Fakatātā 32 - Pa'anga Humai mei he Tukupau 2012/13 (\$miliona)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Nouti: Tukupau kehe kau ai– Tukupau he koloa(Property), Ékisia, Ngaahi Pisinisi mo e Laiseini, Laiseni mo e lesisita meálele, mo e tukupau ngaahi koloa mo e ngaue.

2.2 Tukupau'i 'o e Vahenga mo e Tupu

Koe pa'anga humai mei hono tukupau'i 'o e vahenga mo e tupu ki he 2012/2013 'oku fakafuofua ke fe'unga mo e \$21.3 miliona. Ko e holo eni 'aki 'a e \$0.6 miliona mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012. 'Oku 'amanaki ko hono fakamalohi'i ange 'o e founga ki hono tanaki 'o e ngaahi tukupau 'e tokoni ki hono hiki hake 'a e tukupau kautaha 'aki 'a e \$0.4 miliona pe 4.5%. Kaekehe, ko e ngaahi hiki hake ko 'eni 'e fetamate'aki pe ia mo e holo 'i he tukupau vahenga pea mo e ngaahi mo'ua tuku fuoloa. 'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu pe ke holo 'a e ngaahi mo'ua tuku fuoloa 'o makatu'unga pe ia he ngaue lahi na'e fakahoko ki he tanaki mo'ua 'i he ongo ta'u kuo maliu atu. Ko e tepile ni 'oku ne fakahaa'i e ngaahi kongokonga lalahi 'o e tukupau 'oe vahenga mo e tupu.

Tepile 20: Tukupau Vahenga mo e Tupu (\$miliona)

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Tukupau Vahenga	11.73	9.40	11.25	11.10
Tukuhaue Kautaha	11.86	8.41	8.80	9.20
Ngaahi Mo'ua Tukupau (Corporate)	14.76	3.40	1.83	1.00
FAKAKATOA	38.35	21.21	21.88	21.30

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

2.3 Tukupau Ngaue'aki

Koe tukupau ngaue'aki ki he 2012/2013 'oku fakafuofua ki he \$56.0 miliona 'aia oku hiki hake 'aki 'a e \$1.6 miliona pe ko e 3% mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012. 'Oku kau 'a e leleiangé 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi founga tanaki pa'anga, lahiange ngaahi

fakamole 'i he poloseki, hikihake 'a e fakamole 'a e ngaahi famili, pea pehe ki hono fokotu'u 'a e polokalama noo mei he pa'anga vahenga maloo, ki hono pukepuke 'a e tu'unga 'oku 'iai 'a e tanaki 'o e tukupau ngaue'aki 'o tatau pe 'i he fakalotofonua pea pehe ki he tukupau 'i he koloa humai.

Tepile 21: Tukupau Ngaue'aki (\$miliona)

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Tukupau mei he koloa humai	44.9	43.5	45.9	47.7
Tukupau Ngaue'aki fakalotofonua	4.3	5.0	6.0	7.0
Tukupau Ngaue'aki 'a e Pule'anga	0.3	0.3	1.8	0.3
Ngaahi Mo'ua Tukupau (CT)	-	0.6	0.6	1.0
Fakakatoa	49.6	49.4	54.4	56.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

2.4 Tukupau 'Ekisia

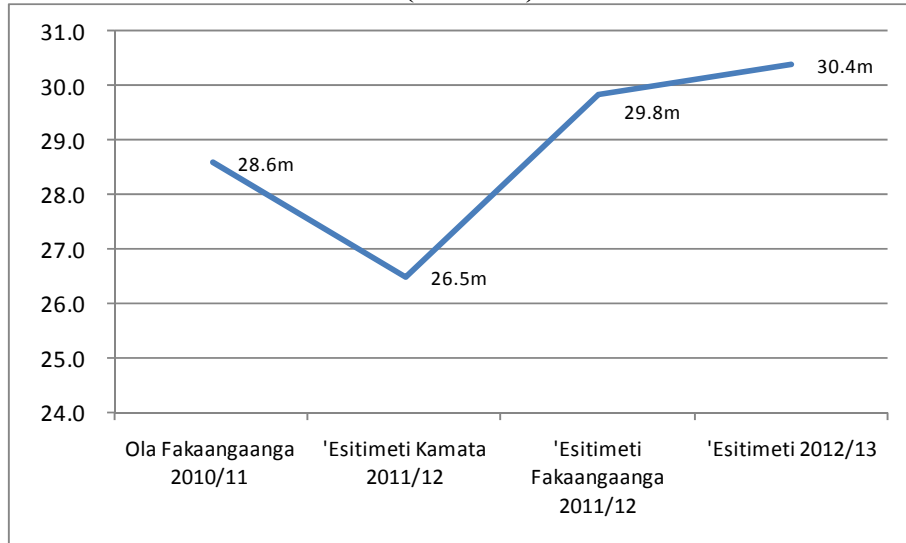
'Oku fakaangaanga ke hiki hake 'a e tukupau 'ekisia 'i he 2012/2013 'aki 'a e \$0.6 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he 'esitimeti fakaangaanga 2011/2012. Ko e hiki ko 'eni 'oku ne fakahaa'i 'a e ngaahi liliu 'i he tukupau 'ekisia 'o e tapaka humai mei he \$200 ki he \$210 ki he fo'i tapaka 'e 1,000 'i he kilo.

Tepile 22: Tukupau 'Ekisia (\$miliona)

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Tukupau 'Ekisia	28.6	26.5	29.8	30.4
Tukupau 'Ekisia 'a e Pule'anga	0.0	0.0	0.0	0.0
Fakakatoa	28.6	26.5	29.8	30.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakatātā 33 - Tukupau 'Ekisia (\$miliona)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakaafonua

2.5 Tukupau 'i he Fefakatau'aki

Ko e tukupau mei he koloa humai ki he 2012/2013 'oku fakafuofua 'e ki'i ma'olunga ange ia 'i he 'esitimetri fakaangaanga 'o e 2011/2012 'aki 'a e \$0.2 milion. Ko e hiki ko 'eni 'oku makatu'unga ia mei he leleiange 'a e founga 'oku ngaue'aki ki hono tanaki 'o e pa'anga tukupau.

Tepile 23: Tukupau 'i he Fefakatau'aki (\$miliona)

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimetri Kamata 2011/12	'Esitimetri Fakaangaanga 2011/12	'Esitimetri 2012/13
Tute mei he koloa humai	12.7	12.6	13.7	13.9
Ngaahi tute kehekehe mei he koloa humai	-	-	-	0.0
Fakakatoa	12.7	12.6	13.7	13.9

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakaafonua

2.6 Pa'anga Humai 'ikai Tukupau

Ko e pa'anga humai 'ikai ke tukupau'i 'oku fakafuofua ke holo 'i he 2012/2013 'aki 'a e \$3.8 miliona pe ko e 16.5% mei he 'esitimetri fakaangaanga 'o e 2011/2012, hange koia 'oku ha atu 'i he Tepile 24. Ko e holo ni 'oku fakatefito ia mei he holo 'a e pa'anga humai 'oku 'amanaki ke tanaki mei he pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e pule'anga pea mo e pa'anga humai mei he ngaahi ngaue 'a e pule'anga.

Tepile 24 : Pa'anga Humai 'ikai Tukupau (\$miliona)

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Inasi mei he Kautaha 'a e Pule'anga	3.3	7.6	7.6	5.9
Ngaahi Totongi	11.2	15.1	15.1	13.0
Totongi Tautea	0.6	0.5	0.5	0.5
Totongi Makehe	1.0	0.0	0.0	0.0
FAKAKATOA	16.1	23.2	23.1	19.3

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

2.6.1 Pa'anga Humai mei he Pisinisi mo e Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga

'Oku hulu'i mai 'e he holo 'i he pa'anga humai mei he tupu 'o e ngaahi pisinisi 'a e pule'anga 'oku fakaangaanga ki he 2012/2013 'a e ola 'o e fe'au'auhi 'i he sekitoa fetu'utaki, 'a ia 'oku ne holoki 'a e tupu 'a e Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga (TCC) pea mo e tō 'a e pa'anga tupu mei he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga 'aia 'oku ha 'i he *Tepile 24* mo e *Tepile 25*.

Ko e totongi tupu, pa'anga humai mei he Talite Kautaha Toutai, pea mo e totongi ngaue'aki 'o e kekelele 'oku fakafuofua tenau holo foki.

Tepile 25: Pa'anga Humai mei he Pisinisi mo e ngaahi Koloa 'a e Pule'anga (\$miliona)

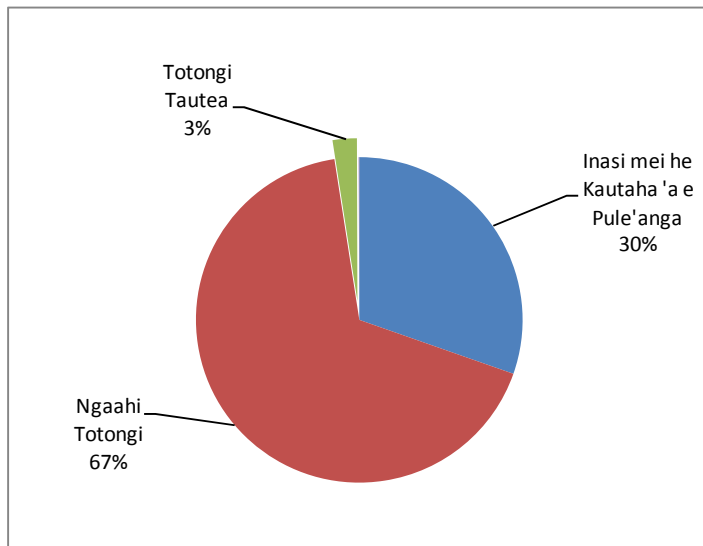
	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Ngaahi Totongi Tupu	0.39	0.32	0.32	0.28
Ngaahi 'Inasi	2.42	6.52	6.52	4.95
Inasi mei he kautaha toutai 'a e Pasifiki	0.10	0.35	0.35	0.30
Totongi ki hono ngaue'aki 'o e kekelele	0.37	0.37	0.37	0.33
Fakakatoa	3.28	7.55	7.55	5.86

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

2.6.2 Pa'anga Humai mei he Ngaue 'a e Pule'anga

'Oku fakafuofua ke holo 'a e totongi ki he ngaahi ngaue 'a e pule'anga 'aki 'a e \$2.1 miliona 'i he 2012/2013 ki he \$13.0 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012. 'Oku kau e tōlalo 'i he pa'anga humai mei he totongi ngaue 'a e fetu'utaki 'i he kongalahi e holo 'i he pa'anga humai 'oku fakaangaanga ke tanaki mei he pa'anga humai mei he ngaue 'a e pule'anga.

Fakatātā 34 - Pa'anga Humai 'Ikai Tukupau (\$miliona)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua
 Nouti: tukuhau kehe: pa'anga humai.

2.7 Pa'anga Humai mei he Ngaahi Ngaue Lalahi 'a e Pule'anga

'Oku fakafuofua 'a e pa'anga humai mei he ngaahi ngaue lalahi 'a e pule'anga ki he 2012/2013 ke \$2.3 miliona, ko e hiki hake'aki ia 'a e \$0.7 miliona mei he \$1.6 miliona 'o e 'esitimetri fakaangaanga 2011/2012. Ko e hiki ko 'eni 'oku tefito ia mei he totongi tupu 'i he noo mei he pule'aga. 'Oku 'ikai ha koloa 'a e pule'anga 'e fokotu'utu'u ke fakatau atu 'i he 2012/2013. Na'e toloi 'a e fokotu'utu'u koia ke fakatau atu 'a e Kautaha Paaki 'a Tonga ko e 'uhinga ko e ngaahi tala mahu'inga na'e fai mai ki he koloa ni na'e ma'ulalo ia 'i he mahu'inga ne tukuatu'aki e koloa 'i he maketi.

2.8 Fakakatoa 'o e Pa'anga Tokoni ki he 2012/2013

2.8.1 Poloseki Tokoni

'Oku fakafuofua ke tupu'aki e \$16.8 miliona pe ko e 57.5% 'a e pa'anga tokoni poloseki 'i he 'esitimetri fakaangaanga 'o e 2011/2012 fakafehoanaki ki he 2012/2013. Ko e tupu ko 'eni 'oku kau fakataha ia mo e hiki 'i he tokoni mei muli pea pehe foki ki he ngaahi poloseki 'oku kei fakahoko talu mei he ngaahi ta'u kuohili.

'Oku kau 'a 'Aositelelia, Nu'usila pea mo e Fonua Fakatahataha 'o 'Iulope 'i he ngaahi tefito'i fonua 'oku nau tokoni'i fakapa'anga 'a Tonga. 'Oku kau 'i he ngaahi poloseki lalahi 'a e: ngaahi Polokalama Tokoni ki he Mo'ulelei 'i Tonga (THSP), tokoni ki he ngaahi Sekitoa Ako 'a Tonga (TESP), langa 'o e Falemahaki Niuatoputapu, tokoni ki he Ako Ngaue 'i Tonga (TVET), tokoni ki he Polokalama Fakalalakala 'a e Potungaue Polisi 'a Tonga (TPDP), pea mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi naunau fetu'utaki 'i he ngaahi kolo 'i Tonga ni.

2.8.2 Pa'anga Tokoni ki he Patiseti

Tepile 26 : Pa'anga Tokoni ki he Patiseti ki he 2010/2011 - 2012/2013

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Pa'anga tokoni 'a 'Aositelelia ki he patiseti	3.7	4.0	8.9	9.0
Pa'anga tokoni mei Nu'usila ki he patiseti	1.9	2.5	-	2.5
Pa'anga tokoni mei he Pangike Fakalalaka 'a 'Esia ki he patiseti	8.5	-	-	-
Pa'anga tokoni mei he Pangike 'a Mamani ki he patiseti	9.5	8.7	15.4	8.5
Pa'anga tokoni mei he EU ki he patiseti	-	12.8	12.8	2.5
FAKAKATOA	23.6	27.9	37.1	22.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakaonua

Sources: Ministry of Finance and National Planning

Ko e hiki 'i he patiseti tokoni (Budget Support) mei he fuofua 'esitimeti 'o e 2011/2012 ko e \$27.9 miliona ki he \$37.1 miliona 'o e 'esitimeti fakaangaanga na'e tupunga ia mei he tomui hono ma'u mai 'a e patiseti tokoni (Budget Support) na'e fokotu'utu'u ke ma'u mai 'i he 2010/2011 pea mo e feto'aki 'i he fakafetongi pa'anga. 'Oku fakafuofua 'e holo 'a e patiseti tokoni (Budget Support) 'aki 'a e \$14.6 miliona mei he \$37.1 miliona 'o e 'esitimeti fakaangaanga 2011/2012 ki he \$22.5 miliona 'o e 'esitimeti 2012/2013.

3 Pa'anga Huatu mo e Nō Haohaoa

3.1 Katoa Pa'anga Huatu mo e Nō Haohaoa

Ko e fakakatoa 'o e ngaahi fakamole pa'anga huatu mo e totongi nō fakafoki haohaoa 'a e pule'anga ki he 2012/2013, fakatatau ki he sitetisitika ki he ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS) 'e fe'unga mo e \$216.6 miliona, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e fakakatoa 'o e ngaahi fakamole fe'unga mo e \$216.1 miliona, mo e totongi nō fakafoki haohaoa ko e \$0.5 miliona. Ko e holo ko eni 'i he fakakatoa 'o e fakamole mo e totongi nō fakafoki haohaoa 'aki 'a e \$22.6 miliona mei he \$239.2 miliona 'i he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012 'oku makatu'unga ia mei he kakato hono fakahoko e ngaahi poloseki ngaue langa mei he nō mei he Pangikē (EXIM) Siaina.

Tepile 27: Ngaahi Fakamole mo e Totongi Nō (\$miliona)

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Katoa Pa'anga Huatu mo e totongi nō fakafoki haohaoa	261.1	232.1	239.2	216.6
Katoa Huatu	249.9	214.4	230.0	216.1
Pa'anga Huatu	175.5	185.1	181.1	201.4
Ngaahi vahenga	91.8	85.5	87.3	90.0
Tanaki ki he Pa'anga Malolo	9.1	9.3	9.2	9.0
Ngaahi Fakatau kehe 'o e Koloa mo e Ngaue	50.8	65.6	61.0	75.5
Totongi Tupu	6.5	6.8	6.8	7.0
Ngaahi tokoni mo e foaki makehe	17.4	17.9	16.8	19.9
Pa'anga Huatu ki he Koloa Lalahi	74.4	29.3	48.9	14.7
mei he; no mei he Pangike EXIM Siaina	60.4	16.2	41.2	5.1
Kātoa 'o e nō pea to'o mei ai 'a e totongi fakafoki	11.2	17.7	9.2	0.5
mei he; no mei he Pangike EXIM Siaina	11.05	15.8	8.7	-

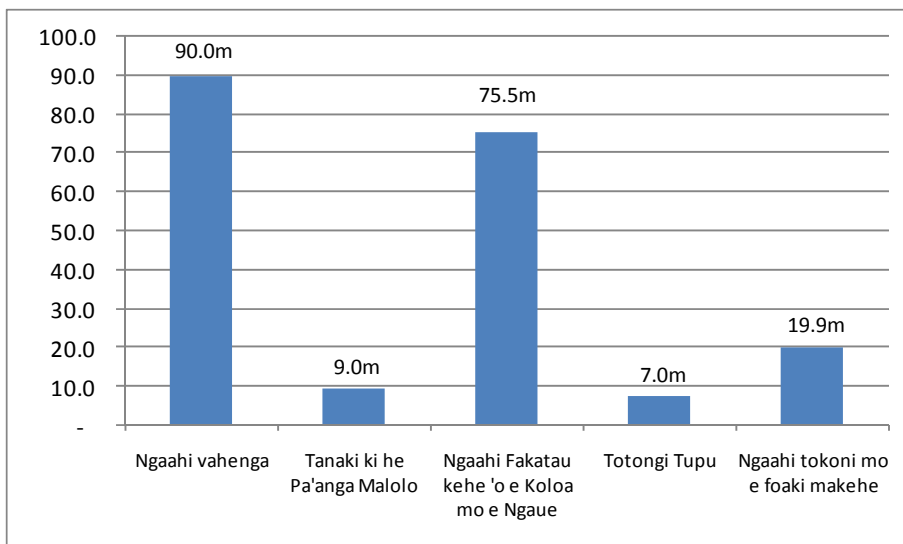
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakaonua

NOUTI: 1. Ngaahi Vahenga 'oku kau ai 'a e ngaahi kalasi fakamole 10,11 mo e 14, 'oku toe kau foki ki heni mo e ngaahi fakamole tokoni mei tu'apule'anga. 2. Ko e ngaahi Tanaki ki he Pa'anga Malolo 'oku kau ki heni 'a e sino'i pa'anga 'oku totongi 'e he Pule'anga ki he vahenga malolo pea mo e 'inasi 'o e kau ngaue tu'uma'u ki he vahenga malolo.

3.2 Pa'anga huatu ki hono fakalele 'o e pule'anga

Ko e pa'anga huatu ki he fakamole ki hono fakalele 'o e pule'anga 'oku fakafuofua ke hiki 'i he ta'u fakapa'anga 2012/2013 'aki 'a e \$20.3 miliona mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e ta'u 2011/2012. Ko e konga lahi 'o e hiki ko eni óku tupunga mei he fakafuofua 'e hiki 'a e ngaahi fakamole ki he koloa mo e ngaue mei he ngaahi poloseki tokoni mei muli pehe foki ki he hiki 'i he fakamole ki he ngaahi vahenga 'a e kau ngaue tu'uma'u. Na'e hiki foki mo e ngaahi fakamole kehe ka na'e 'ikai ke fu'u lahi 'o hange ko ia ko e vahenga ki he kau ngaue lau 'aho mo tu'uma'u pea pehe foki ki he fakamole ki he ngaahi koloa mo e ngaue. Ko e fakamole ki hono fakalele 'o e pule'anga 'a ia 'oku fakafou mai 'i he ngaahi poloseki fakapa'anga mei muli, 'oku fakafuofua 'e hiki 'i he 2012/2013 'o fakafehoanaki ki he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012 koe'uhi koe toloi 'a hono fakahoko 'a e ngaahi poloseki.

Fakatātā 35 – Fakamole ki he 2012/13

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakaafonua

'Oku ha 'i he *Fakatātā 35* 'a e ngaahi kongakonga lalahi 'e nima 'o e ngaahi fakamole ki hono fakalele 'o e pule'anga ki he 2012/2013. Ko e fakamole ki he fakatau 'o e koloa mo e ngaue 'a e fika ua lahi taha 'i he hiki 'o fakatatau ki he fakakatoa 'o e ngaahi fakamole. 'Oku kei hokohoko atu ai pe 'a e hoko 'a e vahenga ki he kau ngaue tu'uma'u mo lau'aho 'i he vahevahe lahi taha 'o e fakamole 'o fakatatau ki he patiseti fakalukufua.

3.2.1 Ngaahi Vahenga

Ko e pa'anga huatu ki he fakamole ki he ngaahi vahenga ki he ta'u fakapa'anga 2012/2013 'oku fakafuofua ke 'i he \$90.0 miliona, 'a ia ko e hiki 'aki eni 'a e \$2.7 miliona pe 3% mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012. Ko e \$90.0 miliona ko eni, 'oku 'i ai 'a e \$88.1 miliona ko e fakapa'anga 'e he pule'anga pea \$1.9 miliona ko e ngaahi poloseki fakapa'anga

mei he tokoni mei muli. Ko e pēseti 'e 90 'o e fakamole ki he ngaahi vahenga 'oku vahe'i ia ki he vahenga 'a e kau ngaue tu'uma'u. Ko e pēseti ko eni ko e hiki si'i ia mei he 2011/2012 'o makatu'unga mei he hiki vahenga fakata'u 'a e kau ngaue tu'uma'u.

Kuo fokotu'u 'e he pule'anga ha taketi fakapa'anga ki he fakamole ki he ngaahi vahenga ko e 45% 'o e fakakatoa 'o e fakamole 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga. Ko e taketi ko'eni 'oku faka'amu ke a'u ki he ta'u 'e ua ka hoko kuo malava 'o fakahoko. Koe vahevahe ko eni na'e 'i he 39.9% 'i he 2011/2012 pea 'oku ki'i hiki hake ki he 41.6% 'i he patiseti 2012/2013. Kaekehe, ko e fakamole ki he ngaahi vahenga 'oku 'ikai ke holo hono tu'unga fakapa'anga lolotonga ka ko hono kongā 'i he patiseti 'oku holo 'o makatu'unga ia 'i he mamalie ange 'ene hiki fakafēhoanaki ki he hiki 'a e fakamole fakalukufua.

Teipile 28: Ngaahi Vahenga 2010/11 - 2012/13 (\$miliona)

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimetri Kamata 2011/12	'Esitimetri Fakaangaanga 2011/12	'Esitimetri 2012/13
Vahenga	81.4	76.6	75.8	80.1
'Ovataimi	1.4	1.6	2.0	1.6
Vahe Lau'aho	2.2	1.9	2.1	2.2
Kau ngaue fakataimi	0.1	0.1	0.2	0.3
Vahenga 'a e kau Pulefakavahe mo e 'Ofisa Kolo	1.8	1.2	1.2	1.2
Vahenga 'a e Tu'i	0.3	0.3	0.3	0.4
Ngaahi vahenga kehe	4.5	3.8	5.6	4.2
Fakakatoa	91.8	85.5	87.3	90.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'Oku fakatokanga'i 'e he pule'anga 'a e mahu'inga ke fakapalanisi 'a e ngaahi fakamole makehe mei he ngaahi vahenga ke fakapapau'i hano hiki'i 'a e tu'unga 'o e fakahoko fatongia. 'Oku tokanga mavahe 'a e pule'anga ke kei pukepuke 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fakamole ki he vahenga 'i he'ene tu'u ki he kaha'u 'aki 'a hono siofi ke malava 'o mapule'i lelei 'a e tokolahi 'o e kau ngaue fakapule'anga pea mo vakai'i lelei ha ngaahi fokotu'utu'u ke hiki 'a e vahenga.

3.2.2 Pa'anga vahe'i atu ki he Vahenga Malolo

'I he'ene a'u ki Siulai 2012/2013, ko e pa'anga kuo vahe'i atu 'e he pule'anga ki he vahenga malolo kau ki ai mo e Taumalu'i Fonua 'a Tonga ko e 10% ia 'o e vahenga ki he kau ngaue tu'uma'u ki he'enua pa'anga malolo. Ko e pa'anga kuo vahe'i atu ki he vahenga malolo 'oku fakafuofua ki he \$9.0 miliona 'i he patiseti 2012/2013 'a ia 'oku i loto ai 'a e \$7.1 miliona 'oku vahe'i ki he pa'anga malolo pea \$1.9 miliona ko e sino'i pa'anga 'oku totongi 'e he Pule'anga ki he Poate Vahenga Malolo (transfer value).

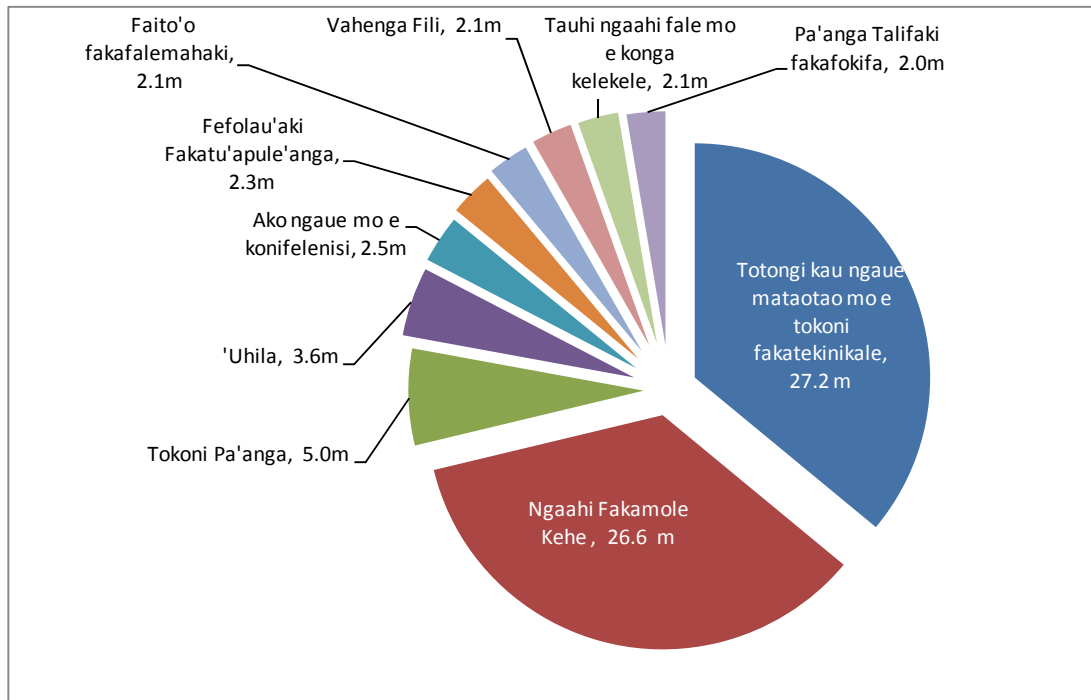
3.2.3 Totongi Koloa mo e Ngaue

Ko e pa'anga hu atu ki he fakamole ki he totongi koloa mo e ngaue 'oku hiki hake ki he \$75.5 miliona 'a ia ko e hiki 'aki eni 'a e 23.8% mei he 'esitimetri fakaangaanga 'o e 2011/2012. 'I he \$75.5 miliona ko ia, 'oku 'i ai 'a e \$34.9 miliona 'oku fakapa'anga mei he ngaahi Fonua tokoni mei muli, pea koe \$40.6 miliona koe fakapa'anga mei he pule'anga. 'Oku 'amanaki ke toe hiki hake 'a e kongā 'o e fakamole ki he totongi koloa mo e ngaue 'a ia 'oku ne fakahaa'i ai 'a e ngaue mahu'inga ki hono fakapalanisi 'a e ngaahi fakamole mavahe mei he vahenga.

Ko e tafa'aki na'e fakatefito ai 'a e hiki 'i he patiseti 2012/2013 fakahoa ki he 'esitimetri fakaangaanga 'o e 2011/2012 'a ia ko e fakamole ki hono totongi 'a e kau ngaue mataotao mo e tokoni fakatekinikale fe'unga mo e \$27.2 miliona; faito'o fakafalemahaki \$2.1 miliona;

Pa'anga Talifaki fakafokifa \$2.0 miliona; Tauhi ngaahi fale mo e konga kelekele \$2.1 miliona; Vahenga Fili \$2.1 miliona; Fefolau'aki fakavaha'apule'anga \$2.3 miliona; Ako ngaue mo e konifelenisi \$2.5 miliona; 'Uhila \$3.6 miliona mo e tokoni pa'anga \$5.0 miliona.

Fakatātā 36 - Ngaahi Pa'anga Huatu kihe Fakamole Lalahi ki he Totongi Koloa mo e Ngaue (\$miliona)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua

NOUTI: Ngaahi Fakamole Kehe 'oku kau ai 'a e Totongi ngaue'aki, me'atokoni, naunau faka'ofisi, fefolau'aki fakalotofonua, tauhi 'a e ngaahi hala pule'anga, paaki mo e kumi 'o e naunau faka'ofisi, pa'anga vahenga malolo fakafonua, ngaahi maama hala.

3.2.4 Totongi Tupu

'Oku fakafuofua 'a e totongi tupu ke 'i he \$7.0 miliona 'i he 2012/2013, koe hiki pēseti 'e 3 'eni mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2011/2012 na'e fe'unga mo e \$6.8 miliona. Ko e konga lahi 'o e fakamole ki he totongi tupu ko e nō langa mei he Pangikē (EXIM) Siaina pea mo e nō ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi hala. 'Oku fakamatala fakaikiiki 'eni 'i he konga 'a e "Ngaahi Nō" 'a e pule'anga.

3.2.5 Tokoni mo e Ngaahi Monu'ia

Ko e pa'anga huatu ki he fakamole ki he ngaahi tokoni mo e 'ave pa'anga 'oku fakafuofua ki he \$19.9 miliona 'i he 2012/2013. 'Oku fe'unga 'a e hiki ni mo e \$3.1 miliona mei he 'esitimeti fakaangaanga 2011/2012 'aia 'oku fe'unga mo e \$16.8 miliona. Ko e 'ave pa'anga ki he ngaahi kautaha 'oku kau ai 'a e \$0.1 miliona ki he Kosilio ki he Fakalalaka Faka'ekonomika Fakafonua mo e \$0.28 miliona ki he Komiti Fakalalaka. 'Oku kau 'i he 'ave pa'anga ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai ke nau fakataumu'a ke ma'u ha tupu 'a e ngaahi

tokoni fe'unga mo e \$6.8 miliona ki he Poloseki ma'ae Sekitoa Ako 'a Tonga (TESP), 'uhila, pea mo e fefolau'aki fakalotofonua 'i he vakatahi mo e vakapuna, sino'i pa'anga ki hono Fakamaketi'i 'o e Ngoue ko e \$1.0 miliona, tokoni pa'anga ki he sipoti, ngaahi kautaha ngaue'ofa mo e ngaahi fakamole 'a e pule'anga ki he ngaahi poloseki fakalakalaka 'oku fakafuofua 'e a'u ki he \$0.96 miliona. Ko e 'ave pa'anga ki he ngaahi famili 'oku kau ai 'a e penisoni mo e ngaahi me'a'ofa, sikolasipi mo e me'a'ofa ma'ae fanau ako 'oku fe'unga mo e \$7.8 miliona. Ko e totongi 'inasi ki he pule'anga mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga 'oku fakafuofua ki he \$2.9 miliona.

3.3 Pa'anga Huatu Koloa Lalahi

Ko e pa'anga huatu ki he fakamole ki he ngaahi ngaue lalahi ki he 2012/2013 'e a'u ki he \$14.7 miliona, 'a ia ko e holo'aki ia 'a e \$34.2 miliona mei he \$48.9 'o e 'esitimeti fakaangaanga ki he 2011/2012. Ko e holo ko eni, 'oku fakatefito ia mei he holo 'o e fakamole ki he ngaahi ngaue lalahi 'i he nō mei he angike (EXIM) 'a Siaina ki he langa 'o loto Nuku'alofa 'a ia kuo kakato. Kaekehe, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e 'i ai ha ngaahi tokoni koloa mo e ngaue mei he ngaahi kautaha tokoni ki he ngaahi ngaue lalahi.

Ko e ngaahi tokoni pa'anga mei he ngaahi kautaha tokoni ki he 2012/2013, 'oku fakafuofua ki he \$6.6 miliona, koe hiki eni 'aki 'a e peseti 'e 76 mei he \$3.7 miliona 'o e 'esitimeti fakaangaanga ki he 2011/2012. Ko e ngaahi tokoni lalahi, 'oku kau ai 'a e Kautaha Fakatahataha 'a 'Iulope 'a ia 'oku nau fakapa'anga 'a e ngaue ki he falemahaki 'o Niuatoputapu fe'unga mo e \$2 miliona pea mo e \$1.7 miliona ki he Polokalama Fakalakalaka 'a e Polisi Tonga; \$0.8 miliona ki he Fakatokanga Peaukula 'a Tonga; \$0.5 miliona ki he Sisitemi Fakatokanga tokamu'a 'a Niuatoputapu; \$0.6 miliona ki he ngaahi me'a ngaue mo e naunau ki he Palasi Fakatu'i; \$0.6 miliona ki he Poloseki 'a e Sekitoa ki he Ako 'o Tonga; \$0.6 miliona ki he Polokalama tokoni ki he sisitemi 'a e Tonga ki he mo'ui lelei; \$0.1 miliona ki he Polokalama tokoni ki he Takimamata 'a Tonga; \$0.1 miliona ki he ngaahi me'a kehe. Ko e fakamole 'a e pule'anga ki he ngaahi ngaue lalahi 'oku fakafuofua ki he \$2.8 miliona ki he 2012/2013. Ko e hiki eni 'aki 'a e \$0.3 miliona mei he \$2.5 miliona 'o e 'esitimeti fakaangaanga ki he 2011/2012. Ko e lahitaha 'o e fakamole 'a e pule'anga ki he ngaahi poloseki ki he ngaahi ngaue lalahi, ko e hokohoko atu ko ia 'o e ngaue ki hono langa 'a e 'ahanga 'o Foa.

4 Fakapa'anga

Tepile 28 ha atu ai á e ngaahi fakapa'anga í he patiseti 2012/13. Ko e fakalukufua á e tu'unga fakapa'anga ki he 2012/13 óku ámanaki é hulu áki á e \$1.2 miliona mei he faikehekehe ó e totongi mo e toho 'a e nō mei muli.

Tepile 29 : Fakafuofua ki he fakapa'anga fakalukufua (\$miliona)

	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Fakapa'anga Fakalukufua	57.3	25.4	23.7	(1.2)
Fakapa'anga mei Muli	65.5	25.4	43.5	(1.2)
Koe pa'anga kuo/'e ma'u mai	71.4	32.0	49.9	5.1
mei he; no mei he Pangike EXIM Siaina	71.4	32.0	49.9	5.1
Totongi No Fakafoki	6.0	6.6	6.4	6.3
	-	-	-	-
Fakapa'anga Fakalotofonua	(8.2)	-	(19.9)	0.0
Ponite/no fakalotofonua	10.4	3.0	3.0	7.5
Totongi Fakafoki 'o e Ponite kuo taimi ke totongi atu mo e ngaahi no kotoa	10.4	3.0	3.0	7.5
Liliu 'i he palanisi 'a e Pule'anga mo e 'inivesimani (- fakahu, + toho mei he 'akauni)	(8.2)	-	(19.9)	0.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakalotofonua, óku ámanaki á e puleánga ke fakahoko hono tukuatu á e ponite \$7.5 miliona í he 2012/2013 í he úhinga hono fakapa'anga á e \$7.5 miliona óku toe tukuatu á ia óku matuótuá, ki he 2012/13. Óku íkai í ai ha uesia heni á e fakapaánga.

5 Ngaahi Faka'atä ki he Tukupau mo e Tute

Ko e ngaahi faka'ata tukuhau 'oku i ai éne uesia i he fe'amokaki á e patiseti koeúhi ko e fakamole koia i he pa'anga ngaue á e patiseti. Ko ia ai, koe fakamatala 'i he kongá ko eni 'oku mahu'inga ia ki he ngaahi fatongia 'a e pule'anga ki he ngaahi me'a fakapa'anga ke 'ata ki tu'a.

Ko e fakakatoa 'o e ngaahi faka'ata tukuhau ki he ta'u fakapa'anga 2009/2010 na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e \$18.2 miliona. 'Oku ne fakamatala ai 'a e hiki peseti 'e 71 'o laka he pa'anga 'e \$10.6 miliona 'o e ngaahi faka'ata tukuhau 'i he 2009/2010. 'Oku ha atu 'i he tepile 'i lalo 'a e mahu'inga fakapa'anga 'a e ngaahi fakamole ne tala'ofa 'i he 2009/10 pea mo e 2010/2011.

Tepile 29 : Ngaahi Faka'ataa Tukuhau Fakakatoa (\$ pa'anga)

Fakafa'ahinga e Fakamole Tukuhau	2009/10	2010/11
Faka'ata e totongi tukuhau ki he lolo ma'ae kau toutai	426,584	617,160
Faka'ata e totongi tukuhau ki he lolo ma'ae ngaahi vakapuna fakavaha'apule'anga	832,551	1,678,981
Faka'ata e totongi tukuhau ki he lolo ma'ae ngaahi vakapuna fakalotofonua	412,830	475,509
Faka'ata e totongi tukuhau ki he lolo ma'ae ngaahi vaka uta pasese fakalotofonua	669,172	669,172
Ma'u'anga 'uhila	5,482,273	6,071,539
Ngaahi Polokalama Tokoni Fakalalakala	2,040,585	8,059,529
Ngaahi koloa hu mai 'oku poupu ki he Ako	14,220	84,983
Faka'ata e totongi tukuhau ki he ngaahi ngaue fakatipilometika	507,618	196,922
Faka'ata e totongi tukuhau ki he ngaahi ngaue tokoni	20,238	27,022
Faka'ata e totongi tukuhau ki he ngaahi ngaue kehe pe	235,640	362,525
Total	10,641,711	18,243,343

Ma'u'anga fakamatala mei he Va'a Kasitomu

Ko e hiki ko ia 'o e faka'ata tukuhau fakakatoa mei he 2009/2010 ki he 2010/2011 na'e makatu'unga ia mei he lahi e ngaahi tala'ofa ki he ngaahi polokalama tokoni ki he fakalalakala (hiki 'aki e pa'anga 'e \$6.0 miliona). Na'e makatu'unga eni mei he lahi e ngaahi koloa hu mai ki he langa 'o e falemahaki Vaiola 'a ia na'e 'i he mahu'inga ko e pa'anga 'e \$7.8 miliona 'i he 2010/2011 (na'e hiki 'aki e pa'anga 'e \$6.2 miliona mei he ta'u 2009/2010).

Na'e kau foki ki he hiki 'a e ngaahi totongi 'oku faka'ata ki he tukuhau 'o e lolo ki he ngaahi misini 'uhila (na'e hiki 'aki 'a e pa'anga 'e \$0.6 miliona). Na'e kau atu mo e ngaahi totongi 'oku faka'ata ki he tukuhau tala'ofa 'o e lolo ki he ngaahi vakapuna fakavaha'apule'anga na'e hiki ki he pa'anga 'e \$1.7 miliona 'i he 2010/11 (na'e hiki 'aki e pa'anga 'e \$0.85 miliona). Na'e holo e ngaahi totongi 'oku faka'ata ki he ngaahi ngaue fakatipilomatika ki he pa'anga 'e \$0.19 miliona 'i he 2010/2011 (holo 'aki e pa'anga 'e \$0.31 miliona).

FAKALAH I IV: Ngaahi Poloseki Fakalalakalaka

1 Tokoni Fakalalakalaka 'i hono vahevahe ki he ngaahi vahefonua

Ko e kongā ni 'oku ne fakaha mahino mai 'a e ngaahi tokoni kehekehe mei he ngaahi hoa tokoni fakalalakalaka ki he ngaahi vahefonua takitaha. 'Oku kau fakataha heni 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mo e ngaahi tokoni koloa 'o 'ikai hange ko ia 'oku ha 'i he Sitetisitika ki he Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga. Kuo nga'unu foki 'a e ngaahi hoa tokoni fakalalakalaka mei he tokoni fakapoloseki ki he tokoni fakapolokalama mo fakasekitoa. 'Oku tatau ai eni faka'amu 'a e pule'anga.

'Oku ki'i faingata'a hono fakalalakalasi fakafeitu'u 'a e tokoni fakalalakalaka 'o hange, ko hono to e langa 'o e falemahaki 'i 'Eua, 'a ia 'oku mahino mai 'oku fakahoko pe eni 'i 'Eua pea ngaue'aki pe 'e he kakai 'o 'Eua, ka ko e fakafou ki he falemahaki Vaiola 'oku fakahoko pe ia 'i Tongatapu, ka 'e kau lelei ki he kakai kotoa 'o e fonua. Ko e ngaahi ngaue lalahi lahi hange ko e falemahaki, 'oku fakahoko kotoa pe 'i Tongatapu tautautefito ko Nuku'alofa 'a e kolomu'a pea mo e ngaahi ngaue lalahi ki he fefolau'aki tahi mo vakapuna, 'aia 'oku ne fakahoko 'a e fonua mo e toenga 'o mamani. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi poloseki ki he ngaahi vahenga 'o tanaki eni ki he ngaahi poloseki ki he fonua fakakatoa, ka 'oku faingata'a hono vahevahe fakapa'anga.

Ko e ngaahi fika 'oku ha atu 'i lalo ko e ngaahi tefito'i poloseki ia na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2011/12 mo ia 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he 2012/13. Kuo 'i ai e ngaahi poloseki kuo fakapapau'i mai hono pa'anga ka 'oku te'eki mahino mai 'a e ngaahi ngaue 'e fakahoko mo e ngaahi feitu'u 'e fakahoko ai, ko ia ai ko e patiseti 'oku te'eki ai fakapapau'i hono ngaahi feitu'u.

1.1 Ko e ngaahi poloseki 'oku fakahoko 'i Tongatapu

Hange ko ia 'oku ha 'i 'olunga, ko e ngaahi poloseki lalahi fakafonua 'oku fakahoko pe ia 'i Tongatapu, ka 'oku ma'u faingamalie ai 'a e kotoa 'o e fonua, pe ko e ngaahi vahenga pe 'i he fonua.

Ko e ngaahi ngaue langa ki Tongatapu 'i he 2012/13 'oku fakafuofua ke 'i he \$38m, kau ai 'a e hala 'oku fakapa'anga mei he nō Siaina \$5m, Poloseki Fakatahataha ki hono langa fakalalakalaka 'o e 'elia 'i kolo (IUDP) \$6m 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē Langa Fakalalakalaka 'Esia, Poloseki ki hono fakatahataha'i e sekitoa fefononga'aki(TSCP) 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani \$12m, tokoni ki hono Fakalelei'i 'o e mala'evakapuna (PAIP) 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani, \$5m.

Ko e fakafuofua ki he ngaahi poloseki 'oku tokoni ki he ma'u'anga ivi 'oku 'i he \$13m ki he 2012/13, 'e tokoni eni ki hono fakahoko lelei 'o e Mape Halafononga ki he Ma'u'anga Ivi 'aia ko e sekitoa pe ia 'a Tonga ki he anga hono pule'i 'o e sekitoa ki he ma'u'anga ivi 'o hange ko e ngaahi ma'u'anga ivi mei he la'a ki he ngaahi 'otu motu 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē Langa Fakalalakalaka 'Esia, \$2m, tokoni mei he Pangikē 'a Mamani 'o fakafou mai he ngaahi fale'i fakatekinikale pea mo e tokoni fakapa'anga foki.

Ko e tokoni ki he ako 'oku fakafuofua ke 'i he \$22m ki he 2012/13, 'oku kau heni 'a e \$10m ki he tokoni ki he ako (TESP), 'oku fakapa'anga fakataha ia 'e he pule'anga 'Aositelelia mo Nu'usila, neongo ko hono fa'u 'e fakahoko pe ia 'i Tongatapu, ka 'e faingamalie ai 'a e ngaahi ako kotoa 'i he fonua, hange ko hono fakalalakalaka'i 'o e tu'unga fakaako ma'ulalo taha. Ko e sikolasipi \$2m 'e hokohoko atu pe hange ko e anga maheni, pea mo e tokoni ki he

ako ngaue mo e ako fakatekinikale ki he ta'u ka hoko 'a ia ko e \$1.5m. 'Oku 'i ai foki mo e 'amanaki 'e lava hano toe fakalelei'i 'o e 'apiako Kolisi Tonga 'e fakahoko 'i he ta'u kaha'u fe'unga mo e \$10m.

Ko e tokoni ki he ako 'oku fakafuofua ke 'i he \$22m ki he 2012/13, 'oku kau heni 'a e \$10m ki he tokoni ki he ako (TESP), 'oku fakapa'anga fakataha ia 'e he pule'anga 'Aositelelia mo Nu'usila, neongo ko hono fa'u 'e fakahoko pe ia 'i Tongatapu, ka 'e faingamalie ai 'a e ngaahi ako kotoa 'i he fonua, hange ko hono fakalalakaka'i 'o e tu'unga fakaako ma'ulalo taha. Ko e sikolasipi \$2m 'e hokohoko atu pe hange ko e anga maheni, pea mo e tokoni ki he ako ngaue mo e ako fakatekinikale ki he ta'u ka hoko 'a ia ko e \$1.5m. 'Oku 'i ai foki mo e 'amanaki 'e lava hano toe fakalelei'i 'o e 'apiako Kolisi Tonga 'e fakahoko 'i he ta'u kaha'u \$10m.

Ko e ngaahi poloseki ki he Feliliuaki 'o e 'ea 'oku fakafuofua ke 'i he \$3.7m ki he ta'u 2012/13 pea ko e \$3m ai ko e konga ia 'o e Poloseki fakaangaanga ki hono matu'uaki 'o e Feliliuaki 'o e 'ea 'a ia 'oku fe'unga kotoa mo e pa'anga 'Amelika \$5m mei he Pangikē Fakalalakaka 'Esia. 'Oku lolotonga lele pe foki 'a e ngaahi poloseki angamaheni ki he Feliliuaki 'o e 'ea 'oku 'i he \$0.35m.

Tepile 30 : Vahevahe 'o e Ngaahi Poloseki : Tongatapu

	'Esitimeti 2011/12 (\$m)	Fakafuofua 'Esitimeti 2011/12 (\$m)	'Esitimeti 2012/13 (\$m)
<i>Ngaue Langa</i>	79.9	75.6	38.1
<i>Ma'u'anga Ivi</i>	28.1	13.4	13
<i>Feliliu'aki 'o e 'Ea</i>	3.1	1.4	3.8
<i>Ako</i>	7.9	8.5	22.7
<i>Mo'ui</i>	6.3	2.9	5
<i>Hala Pule'anga</i>	2.2	-	1.8
<i>Lao mo e Maau</i>	3.3	1.2	3.4
<i>Ngaue Fakapa'anga</i>	0.3	0.2	0.3
<i>Ngaue Makehe</i>	11.6	4.6	12.7
<i>Fakakatoa</i>	142.7	107.9	119.8

1.2 Ngaahi Poloseki 'oku fakahoko 'i Vava'u

Ko e komiti fakalalakaka 'a Vava'u na'e fokotu'u ia ke ne tokanga'i 'a e ngaahi fiema'u fakalalakaka 'i Vava'u. Kuo fakapapau'i ai 'e he pule'anga ha ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua fakatahataha 'a 'Alepea, 'a ia te nau fokotu'u ai ha misini ma'u'anga ivi mei he la'a (500megawatt) ki Neiafu fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e \$4m, 'e tokoni eni ki hono fakasi'isi'i 'o e totongi 'uhila. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e tokoni 'a Siapani ki he ma'u'anga vai 'aki 'enau fokotu'u ha ngaahi ma'u'anga vai ki Mataika mo Ta'anea. 'Oku 'amanaki ke kakato 'a e ma'u'anga vai 'a Vaimalo mo Ovaka ki he 2012/13. 'I he polokalama tokoni ki hono fakalelei'i 'o e mala'evakapuna 'o kau ai 'a Tongatapu ko e pa'anga 'Amelika 'e \$14m pea mo Vava'u ko e pa'anga 'Amelika 'e \$2m.

Tepile 31 : Ngaahi Poloseki 'oku fakahoko 'i Vava'u

	'Esitimeti 2011/12 (\$m)	Fakafuofua 'Esitimeti 2011/12 (\$m)	'Esitimeti 2012/13 (\$m)
<i>Ngaue Langa</i>		0.05	2.05
<i>Vai</i>		0.30	0.01
<i>Ma'u'anga Ivi</i>		0.50	4.00
<i>Fakakatoa</i>		0.85	6.06

1.3 Ngaahi Poloseki 'oku fakahoko 'i Ha'apai

Ko e taumu'a 'a e komiti fakalalakaka 'a Ha'apai ke "fakalalakaka 'a e anga 'o e mo'ui 'a e kakai 'o Ha'apai faka'ekonomika mo fakasosiale". Ko 'enau taumu'a 'oku fakatefito pe ia he Palani Langa Fakalalakaka 'a Ha'apai 2011/12-2020/21 'o hange pe ko e ngaahi palani 'o e ngaahi vahenga kehe, 'o fakatefito pe ia 'i he ngaahi fiema'u vivili 'o e ngaahi motu 'aia na'e fai ki ai 'a e talanoa mo e ngaahi tukui kolo.

Na'e nofo pe foki 'a e tokanga 'a e komiti ki hono langa 'o e 'ahanga Foa, 'oku fakapa'anga mei he Pule'anga Siamane 'i he felotoi ke 'oua toe totongi fakafoki 'e he pule'anga Tonga 'e ne nō 'e ua, kae fakapa'anga 'aki ia 'a e langa ni. Ko e fakakatoa 'o e poloseki 'oku fakafuofua ki he \$4.4m.

'Oku fiefia foki 'a Ha'apai 'i he a'utaki ange 'a e tangike vai 'e 215 taki lita 5000 fe'unga fakakatoa ki he \$0.8m, 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'Aositelelia 'i he'enau polokalama tokoni ki he ngaahi kolo (TCDS) ka kuo ngata ia. Na'e tufa eni ki he ngaahi 'api nofo'anga taautaha, ngaahi ako mo e ngaahi feitu'u fakapule'anga.

'I he ta'u fakapa'anga 2012/13 'e fakahoko ai 'a e ngaahi ngaue ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi 'api polisi 'o fakafou 'i he polokalama tokoni ki he Potungaue Polisi, fakalelei'i 'o e ma'u'anga vai 'a Nomuka mo Ha'afeva. 'E 'i ai foki mo e misini ngaahi 'aisi ki Tongaleleka ke feau 'enau fiema'u faka'aisi ke tokoni'i mo faka'ai'ai 'a e toutai pea hoko ko e ma'u'anga pa'anga mo ha faingamalie ki he tukui motu.

Tepile 32 : Vahevahe 'o e Ngaahi Poloseki - Ha'apai

	'Esitimeti 2011/12 (\$m)	Fakafuofua 'Esitimeti 2011/12 (\$m)	'Esitimeti 2012/13 (\$m)
<i>Ngaue Langa</i>	0.70	0.0	0.03
<i>Vai</i>	0.0	0.80	0.23
<i>Fakakatoa</i>	0.70	0.80	0.26

1.4 Ngaahi Poloseki 'oku fakahoko 'i 'Eua

Ko e Komiti fakalalakala 'a 'Eua 'oku nau tokangaekina 'a e fakalalakala 'o e motu 'o fakatatau ki he Palani Ngaue Fakalalakala 'a 'Eua 2007-2015. 'Oku fakaha heni 'enau ngaahi fiema'u vivili ki he ngoue, vao'akau, toutai, takimamata, 'ataikai, fakalalakala ngaahi tukui kolo mo e tokoni ki he sekitoa taautaha. 'I he 2011/12 na'e kakato ai hono to e fakafo'ou 'o e mala'e vakapuna 'Eua, 'aia na'e fakapa'anga 'e he polokalama tokoni 'a Nu'usila fe'unga mo e \$3m. Na'e toe 'i ai foki mo e tokoni 'a e pule'anga Siapani 'o fakafou 'i he'enau Polokalama Tokoni ki he kau masiva ki he uooti ki he fanau 'i he falemahaki Niu'eiki fakakatoa ki he \$0.17m.

'I he ta'u fakapa'anga 2012/13 ko e polokalama tokoni ki he kau masiva te ne fakapa'anga 'a hono fakafo'ou 'o e 'apiako lautohi pule'anga 'a Ha'atu'a fe'unga mo e \$0.17m. 'I he tokoni ko eni ki he Potungae Polisi 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga Nu'usila, 'Aositelelia mo Tonga, 'e toe fakafo'ou 'o e 'api polisi 'a 'Eua.

Tepile 33 : Vahevahe 'o e Ngaahi Poloseki - 'Eua

	'Esitimeti 2011/12 (\$m)	Fakafuofua 'Esitimeti 2011/12 (\$m)	'Esitimeti 2012/13 (\$m)
Ngaue Langa	3.50	3.40	0.50
Ako	0.0	0.0	0.20
Mo'ui	0.0	0.20	0.0
Ngaue Fakapa'anga	0.0	0.0	0.20
Fakakatoa	3.50	3.60	0.90

1.5 Ngaahi Poloseki 'oku fakahoko 'i Niuatoputapu mo Niuafu'ou

Ko e fakalalakala 'a Niuafu 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi fakalalakala ki he ongo Niuafu. Na'e lahi foki 'a e ngaahi tokoni 'a e ngaahi hoa tokoni fakalalakala ki Niuatoputapu hili 'a e peaukula ko ia 'o e 2009. 'I he hili koia e ngaahi tokoni fakavavevave na'e kamata leva 'a e palani ki ha fakaakeake ki Niuatoputapu. Na'e kau ai heni 'a e ngaahi langa kau ai 'a e fale nofo'anga fo'ou 'e 75 mo e fakalelei ki he ngaahi 'api 'e 51 mo e ngaahi fale fakakolo 'a ia na'e fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani pa'anga 'Amelika \$5m, ko e ngaue ni 'oku lolotonga fakahoko pea 'e kakato ia ki he faka'osinga 'o e 2012. Ko e ngaahi tokoni mei he

'Iunioni 'a 'Iulope ki he ngaue langa 'oku kau ai 'a e falemahaki fo'ou 'oku 'i he \$2m. 'Oku toe tokoni foki mo e Pule'anga fakatahataha ki ha me'a fakaongo fakatamaki pea oku 'amanaki ke kakato 'a e ngaue ki he tu'utu'uni fakapa'anga ki he 2012. Kuo fakaha foki 'e Siapani ko e kakato ko eni 'o e ngaahi langa te nau fokotu'u ha ngaahi ma'u'anga vai ki he ngaahi 'api nofo'anga fo'ou.

'I he ta'u fakapa'anga 2011/12 na'e 'ave ai ki Niuafu'ou ha ngaahi tangike vai lita 'e 5000 'o fakapa'anga 'e he pule'anga 'Aositelelia.

Tepile 34 : Vahevahe 'o e Ngaahi Poloseki - Niuatoputapu

	'Esitimeti 2011/12 (\$m)	Fakafuofua 'Esitimeti 2011/12 (\$m)	'Esitimeti 2012/13 (\$m)
Ngaue Langa	9.20	6.80	1.50
Vai	0.0	0.0	0.30
Feliliuaki 'o e 'Ea	0.0	0.0	0.50
Mo'ui	0.0	0.0	2.00
Fakakatoa	9.20	6.80	4.30

NGAAHI FAKAMATALA TOKONI

TEPILE

- Tepile 1. Koe ngaahi me'afua faka'ekonomika kihe 2005/2006-2010/11
- Tepile 2: Ngaahi Sekitoo Langa Fakalakalaka 2005/06 -2010/11
- Tepile 3: 'Avalisi ngaahi totongi fakatau kihe ta'u 2006 - 2011
- Tepile 4: Feliuliu'aki fakapeseti (%) fakata'u 'ihe ngaahi totongi fakatau kihe mahina ko Tisema 2006 kihe 2011
- Tepile 5: Ko e Koloa Fakalotofonua Huatu 'a Tonga, 2005/06 -2010/11
- Tepile 6: Koloa Huatu 'o FakaSekitoo Lalahi, 2004/05 - 2010/11
- Table 7: Koloa Huatu ki he Fonua Takitaha, 2004/2005-2010/2011
- Tepile 8: Koloa Humai 'I he ngaahi vahevahe lalahi Faka-Kasitomu 2004/2005-2010/2011
- Tepile 9: Koloa Humai 'I he Ngaahi Sekitoo Lalahi, 2004/2005-2010/2011
- Tepile 10: Koloa Humai Fakatautu ki he Fonua na'e ha'u mei ai, 2004/2005-2010/2011.
- Tepile 11: Ko e Fakamatala ki he Fehu'aki 'a e Pa'anga 'a Tonga 2005/2006-2010/2011.
- Tepile 12. Tonga: Savea Fakapa'anga, 2005/06–2010/11
- Tepile 13: Pa'anga Ngaue 'a e Pule'anga, 2007/08 – 2010/11
- Tepile 14: Pa'anga Humai 'a e Pule'anga, 1991/92 – 2010/11
- Tepile 15: Pa'anga Humai mei he Tukuhau 2007/08 – 2010/11
- Tepile 16: Pa'anga Huatu 'a e Ngaahi Potungaue ki he 2007/08 – 2010/11 (Pa'anga Ngaue 'a e Pule'anga)
- Tepile 17: Sitetisitika ki he ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS), 2009/10 – 2012/13
- Tepile 18: Fakapa'anga Fakalukufua 'a e Pule'anga fakatautu ki he Sitetisitika ki he Ngaahi Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga GFS 2009/10 – 2012/13

Tepile 1. Koe ngaahi me'afua faka'ekonomika kihe 2005/2006-2010/11						
	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11
Fakalukufua Pa'anga Mohe Fakatu'apule'anga						
(faka'osinga e ngaahi ta'u)						
Fakatatau kihe Pa'anga e miliona	83.2	91.6	89.1	136.3	170.5	203.8
Lahi e mahina e lava ke tau hu koloa mai 'aki 'ae pa'anga mohe mei tu'apule'anga	4.3	4.4	3.5	5.1	7.1	7.4
Ngaahi mo'ua ki tu'apule'anga						
Mo'ua tu'apule'anga/Koloa fakalukufua fakalotofonua	27.8	26.8	24.0	30.5	32.2	34.7
Tu'unga fetongi pa'anga (faka'avalisi kihe ta'u)						
T\$ per US\$ (end-period) Pa'anga Tonga kihe pa'anga 'Amelika (faka'osinga e ta'u)	2.1	1.9	1.9	2.0	2.0	1.8
T\$ per US\$	2.1					104.8
Tu'unga totonu 'oe fetongi pa'anga (1990=100)	104.4	102.0	113.8	114.5	112.2	104.8
Tu'unga fetongi pa'anga fakata'u (1991=100)	62.7	59.8	58.6	59.5	59.2	59.9

Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule 'o Tonga mo e Potungaue Sitetisitika

1/ Ta'u fakapa'anga kamata 'i Siulai.

2/ Fakamatala kihe ngaahi koloa hu atu moe totongi: Potungaue Sitetisitika

3/ Fakamatala kihe ngaahi me'a fakapa'anga 'ae pule'anga moe ngaahi no mei tu'apule'anga: Potungaue Pa'anga moe Palani Fakafonua

4/ Fakamatala kihe Pa'anga moe ngaahi No pehe kihe Fefakatau'aki fakavaha'a pule'anga, pa'anga mohe moe fetoni pa'anga: Pangike Pule Fakafonua Tonga

Tepile 2: Ngaahi Sekitoa Langa Fakalalaka 2005/06 -2010/11

	2005/06(efa)	2006/07(efa)	2007/08(efa)	2008/09(efa)	2009/10(efa)	2010/11(eft)
Mahu'inga 'o e Koloa Ngaahi Fakalotofonua						
I he mahu'inga Pa'anga Tonga	594.6	602.9	659.3	664.3	711.4	783.4
I he mahu'inga Pa'anga 'Amelika	289.2	292.3	337.3	314.4	368.2	427.1
GDP ki he Fo'i'ulu (US\$)	2846.6	2865.2	3292.8	3056.4	3564.4	4118.2
Tokolahi 'o e Kakai (Fakafuofua 'Akauni F:	101605.7	102025.0	102446.0	102868.7	103293.2	103719.4
Peseti 'oe Fakalukufua Koloa Fakalotofonua						
Fakalukufua Koloa Fakalotofonua (Totongi l o fakafou mai ia mei he:	-1.6	-4.1	1.2	2.9	2.7	4.7
Ngoue, Vaotata moe Toutai	(8.2)	0.6	(5.8)	(2.1)	(0.7)	3.7
Pisinisi Fo'u koloa	1.1	(3.4)	(0.6)	(7.6)	(2.5)	7.2
Ngaahi Langa	(10.5)	(2.8)	0.9	35.0	21.7	16.9
Fefakatau'aki, Falekai moe ngaahi hotele	(4.2)	(2.9)	5.7	7.7	(5.5)	3.4
Fefononga'aki moe fetu'utaki	7.6	(1.1)	3.9	15.1	13.4	2.3
Pa'anga moe ngaahi Kelekele Fakakomesia	2.4	(1.8)	2.6	(16.3)	(1.4)	0.6
Ngaahi ngaue 'ae Pule'anga	(0.3)	(15.1)	4.6	2.5	0.9	0.5

(efa)-esitimeti fakaangaanga

(eft)-estimetri fakataimi

Ma'u 'anga Fakamatala: Potungaue Sitesika 'ae Pule'anga

Tepile 3: 'Avalisi ngaahi totongi fakatau kihe ta'u 2006 - 2011
Vaha'a taimi 'oku makatu'unga ai hono liliu ('Okotopa 2010=100.0)

	Fakakato a	Me'akai	Fale	Ngaahi koloa faka'api	Vala moe su	Fefononga 'aki	Tapaka moe 'olokaholo	Ngaahi me'a keheke 'ikai ke kau ha kalasi	Fakakatoa koloa humai	Koloa fakalotofo nua
<i>Ta'u fakatefito ai e liliu</i>	<u>100.0</u>	<u>45.8</u>	<u>2.5</u>	<u>20.8</u>	<u>3.2</u>	<u>11.9</u>	<u>6.0</u>	<u>9.8</u>	<u>57.8</u>	<u>42.2</u>
2006	80.1	76.5	92.6	86.4	84.4	86.0	71.2	88.6	82.2	78.8
2007	84.7	82.2	96.5	94.8	89.3	88.3	73.0	93.3	86.4	83.7
2008	93.6	88.5	99.5	104.5	96.2	109.0	78.9	101.4	94.3	93.0
2009	94.9	95.4	103.8	98.5	100.8	95.2	82.9	104.1	97.9	93.2
2010	98.3	98.3	102.1	99.3	99.8	100.5	93.7	99.4	98.3	98.1
2011	104.4	104.7	99.8	101.6	104.6	112.6	101.6	101.7	102.3	106.1

Ma'u 'anga fakamatala: Potungae Setisitika

Tepile 4: Feliuliu'aki fakapeseti (%) fakata'u 'ihe ngaahi totongi fakatau kihe mahina ko Tisema 2006 kihe 2011

	Fakakatoa	Me'akai	Fale	Ngaahi koloa faka'api	Vala moe su	Fefononga 'aki	Tapaka moe 'olokaholo	Ngaahi me'a keheke 'ikai ke kau ha kalasi	Fakakat oa koloa humai	Koloa fakalotof onua
<i>Ta'u fakatefito ai e liliu</i>	<u>100</u>	<u>45.8</u>	<u>2.5</u>	<u>20.8</u>	<u>3.16</u>	<u>11.93</u>	<u>6.00</u>	<u>9.83</u>	<u>57.8</u>	<u>42.2</u>
2006	4.9	4.5	6.4	9.5	6.9	4.7	1.7	3.9	3.3	7.9
2007	6.8	7.9	1.6	3.4	4.3	10.8	6.2	4.1	8.2	4.2
2008	6.4	2.7	7.5	10.4	7.8	10.4	8.1	7.3	6.0	7.4
2009	1.1	8.3	-1.5	-7.7	3.2	-7.6	-1.4	3.5	-0.6	4.3
2010	5.0	3.8	-3.1	1.6	-0.6	4.4	24.0	-5.5	7.9	0.4
2011	4.2	3.2	0.0	5.4	4.6	8.8	1.8	2.6	5.9	1.0

Ma'u 'anga fakamatala: Potungae Setisitika

Tepile 5: Ko e Koloa Fakalotofonua Huatu 'a Tonga, 2005/06 -2010/11

Kouti Faka-Kasitomu KOE NGAHI VAHEVAHE	2005/06		2006/07		2007/08/p		2008/09/p		2009/10		2010/11	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Monumanu Mo'ui; Ngaahi Koloa mei he Monumanu	5,340	28.9	7,357	34.7	5900.0	34.1	4147.4	28.0	9856.8	64.3	9905.4	49.9
Koloa Vesitapolo	12	0.1	11,778	55.61	7321	42.3	7087.1	47.8	4019.3	26.2	8056.3	40.5
Ngaahi Koloa Fakakemikale pe Faitatau	344	1.9	580	2.74	1489	8.6	907.7	6.1	585.3	3.8	646.5	3.3
Akau pe koloa Ngaohi mei he 'Akau	507	2.7	488	2.30	323	1.9	601.6	4.1	321.9	2.1	432.8	2.2
Koloa Ngaohi Kehekehe	0	0.0	6	0.03	23	0.1	5.7	0.0	22	0.1	5.2	0.0
Ngaue Fakamea'a, Mutumutu'i Koloa	20	0.1	33	0.15	72	0.4	44.6	0.3	16.6	0.1	56.1	0.3
Ngaahi Koloa Humai Kehe	12,271	66.4	938	4.43	2160	12.5	2,032	13.7	505	3.3	766	3.9
FAKAKATO	18,494	100.0	21,180	100	17,288	100.0	14,827	100.0	15,327	100.0	19,869	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika
p: fika fakaangaanga

Tepile 6: Koloa Huatu 'o FakaSekitoo Lalahi, 2004/05 - 2010/11

SEKITOO NGAUE'ANGA	2004/05		2005/06		2006/07		2007/08/p		2008/09/p		2009/10		2010/11	
	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%
Sekitoo Taautaha	27,123	100	18,494	100	21,180	100	17,288	100	14,827	100	15,327	100	19,863	100
Sekitoo Pule'anga	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5.7	0
Sekitoo Fiofio FakaPule'anga	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
FAKAKATO	27,123	100	18,494	100	21,180	100	17,288	100	14,827	100	15,327	100	19,869	100

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika

Table 7: Koloa Huatu ki he Fonua Takitaha, 2004/2005-2010/2011

FONU	2004/05		2005/06		2006/07		2007/08/p		2008/09p		2009/10		2010/11	
	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%
Nu'usila	6,203	22.9	1,813	9.8	4,244	20.0	5,278	30.5	5,283	35.6	3,264	21.3	3,269	16.5
Aositelelia	816	3.0	404	2.2	1,303	6.2	817	4.7	1,743	11.8	693	4.5	581	2.9
Fonualahi, 'Amelika	3,269	12.1	2,018	10.9	2,581	12.2	2,939	17.0	2,636	17.8	2,551	16.6	2,685	13.5
Hauai'i	2,069	7.6	2,991	16.2	2,140	10.1	1,531	8.9	227	1.5	131	0.9	-	0.0
Siapani	12,151	44.8	10,143	54.8	7,550	35.6	2,244	13.0	1,967	13.3	517	3.4	2,862	14.4
Singapoa	2	0.0	16	0.1	48	0.2	104	0.6	17	0.1	458	3.0	2	0.0
Ha'amoia Amelika	655	2.4	285	1.5	443	2.1	635	3.7	428	2.9	178	1.2	213	1.1
Hong Kong	407	1.5	4	0.0	40	0.2	171	1.0	551	3.7	6,433	42.0	7,537	37.9
Falanise	1	0.0	-	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	1	0.0
Ngaahi fonua kehe	1,551	5.7	820	4.4	2,831	13.4	3,569	20.6	1,975	13.3	1,103	7.2	2,719	13.7
FAKAKATO	27,123	100.0	18,494	100.0	21,180	100.0	17,288	100.0	14,827	100.0	15,327	100.0	19,869	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika
p: fika fakaangaanga

Tepile 8: Koloa Humai 'I he ngaahi vahevahe lalahi Faka-Kasitomu 2004/2005-2010/2011

Kouti Faka-Kasitomu KOE NGAAMI VAHEVAHE	2004/05		2005/06		2006/07		2007/08/p		2008/09/p		2009/10		2010/11	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
1. Monumanu Mo'ui; Ngaahi Koloa mei he														
Monumanu	2,452	1.2	25,698	11.0	30,162	12.0	30,742	10.0	36,426	11.8	39,502	13.8	40,464	12.7
2. Koloa Vesitapolo	7,362	3.6	7,302	3.1	8,244	3.3	9,610	3.1	10,695	3.5	9,347	3.3	10,216	3.2
3. Me'akai Ngaahi; Kavamalohi & Tapaka	28,538	14.1	31,719	13.6	37,228	14.8	46,221	15.1	44,154	14.3	45,633	16.0	39,041	12.3
4. Ngaahi Koloa Fakakemikale pe Faitatau	10,935	5.4	8,430	3.6	9,268	3.7	14,464	4.7	11,699	3.8	13,684	4.8	13,675	4.3
5. 'Akau pe koloa Ngaahi mei he 'Akau	8,536	4.2	9,424	4.0	8,096	3.2	11,065	3.6	7,269	2.3	7,164	2.5	11,244	3.5
6. Misini mo e Koloa FakaMekanika	28,685	14.2	19,051	8.2	25,380	10.1	38,901	12.7	37,671	12.2	39,244	13.7	41,372	13.0
7. Koloa Ngaahi Kehekehe	6,457	3.2	4,964	2.1	6,175	2.5	6,479	2.1	4,899	1.6	4,838	1.7	5,415	1.7
8. Me'alele, Vakapuna, Vaka & Naunau fekau'aki mo e Fefononga'aki	12,986	6.4	9,672	4.2	10,341	4.1	17,374	5.7	17,615	5.7	15,908	5.6	16,110	5.1
9. Ngaue Fakamea'a, Mutumutu'i Koloa	1,422	0.7	19,752	8.5	12,281	4.9	13,765	4.5	14,899	4.8	4,074	1.4	1,194	0.4
10. Ngaahi Koloa Humai Kehe	95,156	47.0	96,844	41.6	104,418	41.5	118,392	38.6	124,017	40.1	106,360	37.2	138,897	43.7
FAKAKATO	202,528	100.0	232,856	100.0	251,596	100.0	307,013	100.0	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika

p: fika fakaangaanga

Tepile 9: Koloa Humai 'I he Ngaahi Sekitoo Lalahi, 2004/2005-2010/2011

SEKITOO NGAUE'ANGA	2004/05		2005/06 /p		2006/07		2007/08/p		2008/09/p		2009/10		2010/11	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Sekitoo Taa'utaha	204,436	91.0	210,386	90.4	231,272	91.9	291,762	95.0	294,348	95.2	277,502	97.1	297,987	93.8
Sekitoo Pule'anga	15,070	6.7	17,437	7.5	11,162	4.4	12,457	4.1	11,114	3.6	5,120	1.8	9,227	2.9
Sekitoo Fiofio Pule'anga	5,087	2.3	5,033	2.2	9,161	3.6	2,794	0.9	3882.1	1.3	3132.7	1.1	10414	3.3
FAKAKATO	224,593	100	232,856	100	251,595	100.0	307,013	100.0	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika

p: fika fakaangaanga

Tepile 10: Koloa Humai Fakatatau ki he Fonua na'e ha'u mei ai, 2004/2005-2010/2011.

COUNTRY	2004/05		2005/06		2006/07		2007/08 /p		2008/09 /p		2009/10		2010/11	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Nu'usila	85,030	37.9	81,603	35.0	84,365	33.5	100,123	32.6	81,870	26.5	88,715	31.0	107,985	34.0
Aositelelia	39,948	17.8	24,962	10.7	34,666	13.8	34,899	11.4	33,349	10.8	32,714	11.4	23,736	7.5
USA	19,216	8.6	21,289	9.1	25,795	10.3	26,348	8.6	35,884	11.6	41,273	14.4	35,741	11.3
Pilitania Lahi	410	0.2	551	0.2	276	0.1	391	0.1	714	0.2	1,118	0.4	70	0.0
Fisi	39,157	17.4	62,780	27.0	68,710	27.3	32,568	10.6	41,411	13.4	31,007	10.9	25,861	8.1
Siapani	6,641	3.0	8,338	3.6	5,845	2.3	8,354	2.7	11,375	3.7	6,844	2.4	8,848	2.8
Singapoa	4,715	2.1	6,292	2.7	5,883	2.3	63,666	20.7	62,679	20.3	50,039	17.5	74,804	23.6
Ngaahi Fonua Kehe	29,475	13.1	27,041	11.6	26,056	10.4	40,664	13.2	42,061	13.6	34,043	11.9	40,582	12.8
TOTAL	224,593	100.0	232,856	100.0	251,596	100.0	307,013	100	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika

p: fika fakaangaanga

Tepile 11: Ko e Fakamatala ki he Fehu'aki 'a e Pa'anga 'a Tonga 2005/2006-2010/2011.
(pa'anga 'e laui miliona, kae'oua kuo talaatu)

	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09 /p	2009/10/p	2010/11/p
Palanisi 'o e Fefakatau'aki Koloa	-214.4	-190.8	-268.3	-273.2	-296.3	n.a
Koloa Huatu, f.o.b	31.0	26.7	23.5	18.3	14.9	n.a
Konga ai: ko e Hina	8.3	5.6	2.7	1.9	n.a	n.a
Koloa Humai, f.o.b	-245.4	-217.5	-291.8	-291.5	-311.2	n.a
Palanisi 'o e Ngaahi Ngaue	-15.7	-35.9	-24.7	-28.5	-16.3	n.a
Totongi Mai	50.9	38.8	66.1	76.4	75.4	n.a
Konga ai, Pa'anga mei takimamata	27.0	24.1	33.3	36.7	39.7	n.a
Totongi Atu	-66.6	-74.7	-90.8	-104.9	-91.7	n.a
Palanisi 'o e tupu 'i he Ngaahi 'Inivesi (haohac	5.7	7.1	14.3	13.1	7.6	n.a
Totongi Mai	9.9	12.9	22.6	21.0	22.4	n.a
Totongi Atu	-4.2	-5.8	-8.3	-7.9	-14.8	n.a
Palanisi 'o e Talafi Pa'anga (haohaoa)	178.5	168.6	200.4	184.6	n.a	n.a
Fe'ave'aki Pa'anga Faka'ofisiale (haohaoa)	0.0	-0.1	8.4	19.4	n.a	n.a
Fe'ave'aki Pa'anga Taaataha (haohaoa)	178.5	168.7	192.0	165.2	n.a	n.a
Fe'ave'aki Pa'anga Faka'ofisiale (haohao	0.5	0.5	8.7	20.8	n.a	n.a
Totongi Pa'anga Faka'ofisiale	-0.5	-0.6	-0.3	-1.4	n.a	n.a
Pa'anga ma'u mei he Fe'ave'aki Fakataau	205.0	186.8	220.1	185.2	n.a	n.a
Totongi Pa'anga Fakataaataha	-26.5	-18.1	-28.1	-20.0	n.a	n.a
Palanisi 'o e 'Akauni Lolotonga	-45.9	-51.0	-78.3	-104.0	n.a	n.a
(Peseti 'o e GDP)	-7.7	-8.5	-11.9	-15.7	n.a	n.a
Palanisi 'Akauni Ngaue	45.2	53.9	68.9	188.9	n.a	
Ngaue Faka'ofisiale (haohaoa)	16.8	19.7	42.7	146.5	n.a	
No Faka'ofisiale (haohaoa)	0.0	0.0			n.a	n.a
Totongi Atu	0.0	0.0			n.a	n.a
Amortization	0.0	0.0			n.a	n.a
Pa'anga Humai Ngaue Faka'ofisiale	22.8	24.7	52.6	148.0	n.a	n.a
Pa'anga Huatu Ngaue Faka'ofisiale	-6.0	-5.0	-9.9	-1.5	n.a	n.a
Ngaue Fakataaataha (haohaoa)	28.4	34.2	26.2	42.4	n.a	n.a
Pa'anga Humai Ngaue Fakataaataha	37.5	39.9	32.6	43.7	n.a	n.a
Pa'anga Huatu Ngaue Fakataaataha	-9.1	-5.7	-6.4	-1.3	n.a	n.a
Akauni Fakapa'anga	14.4	21.0	38.4	-1.4	n.a	n.a
Ngaahi Mo'ua Kehe	37.5	47.1	35.9	-48.6	n.a	n.a
Talfaki Faka'ofisiale	-1.1	-8.4	2.5	47.2	n.a	n.a
Ngaahi Mo'ua Kitu'a	22.0	17.7	0	0	n.a	n.a
Palanisi Tefito	13.7	23.9	29.0	83.5	n.a	n.a
Fehalaaki mo e Li'aki	-12.6	-15.5	-31.5	-36.3	n.a	n.a
Palanisi Fakalukufua	1.1	8.4	-2.5	47.2	n.a	n.a
Ngaahi Item Makehe						
Ngaue, Vahe & Fe'ave'aki Pa'anga	168.5	139.7	198.4	188.6	n.a	n.a
Totongi Mai	266.3	239.0	317.5	303.4	n.a	n.a
Totongi Atu	-97.8	-99.2	-127.5	-134.2	n.a	n.a
Pa'anga Mohe 'I Muli Fakalukufua (TOP\$mili	83.2	91.6	89.1	136.3	170.5	203.8
Hu koloa 'i he Mahina	4.3	4.4	3.5	5.1	7.1	7.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika

Source: Statistics Department

Tepile 12. Tonga: Savea Fakapa'anga, 2005/06–2010/11

	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11
Ngaahi Koloa Muli Haohao	72.6	81.7	79.9	121.3	176.3	215.2
Koloa Muli	95.0	103.6	99.9	154.0	192.9	221.6
Ngaahi Mo'ua Muli	-22.5	-21.9	-20.0	-32.7	-16.6	-6.5
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohao	156.3	179.3	202.9	156.2	133.7	95.0
Ngaahi Mo'ua Fakalotofonua Haoh	213.5	245.0	282.2	262.3	251.3	208.4
Pule'anga (haohaoa)	-19.1	-11.7	-29.1	-32.7	-14.6	-32.5
Kautaha Fakapule'anga 'ikai Faka	3.9	2.5	3.7	3.9	18.0	13.2
Sekitoo Taautaha	233.8	260.5	311.8	302.8	247.9	227.7
Ngaahi Pangike 'ikai Fakapa'anga	-5.2	-6.3	-4.2	-11.7	-7.5	-10.9
Ngaahi Me'akehe (haohaoa)	-57.1	-65.7	-79.3	-106.1	-117.6	-113.4
Lahi 'o e Pa'anga Fakalotofonua (M2)	228.9	261.0	282.8	277.3	302.5	299.2
Pa'anga Vave (M1)	55.7	73.8	72.6	77.9	97.8	96.9
Pa'anga 'i tu'a 'i he Pangike	17.1	18.5	18.8	21.9	26.3	27.3
Fakahupa'anga taimi nounou	38.6	55.3	53.8	56.0	71.5	69.7
Quasi money	173.2	187.2	210.2	199.4	204.7	202.3
Fakahupa'anga	53.2	49.3	48.8	43.6	48.5	51.0
Fakahupa'anga taimi loloo	108.2	125.2	150.1	143.0	142.9	139.5
Ngaahi 'Akauni Pa'anga Muli	11.8	12.8	11.3	12.8	14.1	11.8
Ngaahi Koloa Muli (Haohaoa)	-6.0	12.6	-2.2	51.8	45.4	22.0
Ngaahi Koloa Muli	3.5	9.0	-3.6	54.2	25.2	14.9
Ngaahi Mo'ua Muli	53.8	-2.5	-8.7	63.7	-49.4	-61.0
Ngaahi Koloa Fakalotofonua (haohac	27.2	14.7	13.2	-23.0	-14.4	-28.9
Private sector	23.2	11.4	19.7	-2.9	-18.1	-8.1
Pa'anga Fakalukufua Fakalotofonua (14.4	14.0	8.4	-1.9	9.1	-1.1
Pa'anga Vave (M1)	-18.9	32.5	-1.6	7.3	25.5	-0.9
Pa'anga Tu'uma'u	31.8	8.1	12.3	-5.1	2.6	-1.1
Ngaahi Koloa Muli (Haohaoa)	35.2	43.0	42.1	60.3	90.4	72.9
Ngaahi Koloa Muli	46.1	54.5	52.6	76.6	98.9	75.1
Ngaahi Mo'ua Muli	-10.9	-11.5	-10.5	-16.3	-8.5	-2.2
Ngaahi Me'a Kehe;						
lahi 'o e vilo 'a e pa'anga (GDP/aval	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Fetongi Pa'anga (pa'anga ki he U.S.	2.1	1.9	1.9	2.0	2.0	3.0
Avalisi M2 (pa'anga miliona)						
Fika GDP (pa'anga milions)						

Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

Tepile 13: Pa'anga Ngaue 'a e Pule'anga, 2007/08 - 2010/11

I he faka'osinga 'o Sune 30	2007/08	2008/09/p	2009/10(p)	2010/11(p)
Katoa Pa'anga humai mo e Ngaahi Tokoni	172.2	225.7	192.1	203.8
Katoa Pa'anga Humai	163.6	179.9	143.6	151.0
Pa'anga Humai	163.6	152.7	143.6	149.1
Pa'anga Humai mei he Tukupau	139.1	131.5	116.2	133.0
Pa'anga Humai 'ikai Tukupau	24.5	21.2	27.3	16.1
Pa'anga Humai Koloa Lalahi	0.0	27.2	0.00	2.0
Ngaahi Tokoni (fakapa'anga)	8.7	45.8	48.60	52.8
Katoa Pa'anga Huatu, ngaahi no pea to'o mei ai 'a e totongi no fakafoki haoh	161.5	220.6	230.1	261.1
Katoa Pa'anga Huatu	161.5	186.5	211.7	249.9
Pa'anga Huatu	158.5	167.4	193.2	175.5
Pa'anga Huatu ki he koloa lalahi	3.04	19.1	18.4	74.4
<i>No mei he Pangike EXIM Siaina</i>		1.2		60.4
Kātoa 'o e nō pea to'o mei ai 'a e totongi fakafoki	-0.05	34.1	18.5	11.2
<i>No mei he Pangike EXIM Siaina</i>		2.6		11.0
Fakalukufua fe'amokaki/hulu	10.8	5.1	-38.0	-57.3
Fakapa'anga Fakalukufua	-10.8	-5.1	38.0	57.3
Fakapa'anga mei Muli	-5.0	(1.0)	24.7	65.5
Fakapa'anga Fakalotofonua	-5.8	(4.1)	13.3	(8.2)
Katoa Pa'anga humai mo e Ngaahi Tokoni	26.1	34.0	27.0	26.0
Katoa Pa'anga Humai	24.6	27.1	20.2	19.3
Pa'anga Humai	24.6	23.0	20.2	19.0
Pa'anga Humai mei he Tukupau	20.9	19.8	16.3	17.0
Pa'anga Humai 'ikai Tukupau	3.7	3.2	3.8	2.1
Pa'anga Humai Koloa Lalahi	0.0	4.1	0.0	0.2
Ngaahi Tokoni (fakapa'anga)	1.3	6.9	6.8	6.7
Katoa Pa'anga Huatu, ngaahi no pea to'o mei ai 'a e totongi no fakafoki haoh	24.3	33.2	32.3	33.3
Katoa Pa'anga Huatu	24.3	28.1	29.8	31.9
Pa'anga Huatu	23.9	25.2	27.2	22.4
Pa'anga Huatu ki he koloa lalahi	0.5	2.9	2.6	9.5
Kātoa 'o e nō pea to'o mei ai 'a e totongi fakafoki	0.0	5.1	2.6	1.4
Fakalukufua fe'amokaki/hulu	1.6	0.8	-5.3	(7.3)
Fakapa'anga Fakalukufua	-1.6	(0.8)	5.3	7.3
Fakapa'anga mei Muli	-0.7	(0.2)	3.5	8.4
Fakapa'anga Fakalotofonua	-0.9	(0.6)	1.9	(1.0)
Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua GDP (\$ miliona)	659.3	664.3	711.4	783.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungau'e Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Source: Ministry of Finance and National Planning

Tepile 14: Pa'anga Humai 'a e Pule'anga, 1991/92 - 2010/11

Ta'u Fakapa'anga	Tukuhau Fefakatau'aki ki Tu'apule'anga (\$)	Tukuhau Fakalotofonua (\$)	Pa'anga Humai Makehe (\$)	Fakakatoa (\$)
1991/92	21,409,800	8,695,200	16,124,120	46,229,120
1992/93	23,862,540	11,591,670	16,832,960	52,287,170
1993/94	26,470,240	11,808,990	16,462,630	54,741,860
1994/95	26,774,790	11,068,060	20,375,610	58,218,460
1995/96	27,285,570	13,808,570	23,549,900	64,644,040
1996/97	27,231,170	14,469,290	19,776,140	61,476,600
1997/98	27,132,550	13,882,720	21,687,170	62,702,440
1998/99	27,513,660	17,589,220	21,804,800	66,907,680
1999/00	33,984,206	18,224,700	22,374,923	74,583,829
2000/01	35,777,155	19,692,515	29,300,678	84,770,348
2001/02	48,426,692	23,248,611	22,490,991	94,166,294
2002/03	56,227,260	24,845,971	23,422,871	104,496,101
2003/04	58,443,338	26,316,445	27,560,492	112,320,275
2004/05	66,984,098	30,100,037	20,661,601	117,745,736
2005/06	81,282,340	40,089,379	26,824,876	148,196,594
2006/07	91,206,168	33,605,628	26,695,806	151,507,602
2007/08	100,327,543	37,854,765	23,592,346	161,774,654
2008/09/p	81,698,070	46,060,396	59,063,262	186,821,728
2009/10/p	80,920,362	34,582,975	44,096,676	159,600,013
2010/11/p	86,244,071	46,753,268	18,039,796	151,037,135

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua
p: fika fakaangaanga

Source: Ministry of Finance and National Planning, p: provisional numbers

Tepile 15: Pa'anga Humai mei he Tukupau 2007/08 - 2010/11

	2007/08		2008/09 /p		2009/10/p		2010/11/p	
	\$	%	\$	%	\$	%	\$	%
Tute Koloa Humai	40,533,515	29.4	16,059,175	12.2	14,914,998	12.8	12,654,874	9.5
Tukupau ki he Uafu mo e Ngaahi Ngaue		0.0		0.0			-	0.0
Tukupau 'Ekisia	10,835,808	7.9	23,974,263	18.2	25,207,291	21.7	28,644,464	21.5
Tukupau Vahenga	26,845,560	19.5	40,258,007	30.6	28,070,338	24.1	38,346,253	28.8
Tukupau 'i he Fefakatau'aki	59,676,719	43.3	47,192,812	35.9	42,908,911	36.9	49,600,697	37.3
Katoa	137,891,602	100.0	127,484,257	96.9	111,101,537	95.6	129,246,288	97.2
Ngaahi Tukupau Makehe	-	0.0	4,043,330	3.1	5,140,092	4.4	3,751,051	2.8
Fakakatoa	137,891,602	100.0	131,527,587	100.0	116,241,629	100	132,997,339	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

p: fika fakaangaanga

Tepile 16: Pa'anga Huatu 'a e Ngaahi Potungaue ki he 2007/08-2010/11 (Pa'anga Ngaue 'a e Pule'anga)

	2007/08		2008/09/p		2009/10/p		2010/11/p	
	\$	%	\$	%	\$	%	\$	%
Potungaue Ako,	22,450,556	15.1	24,200,091	11.6	26,563,614	15.1	31,879,985	18.0
Potungaue Mo'ui	19,212,939	12.9	20,900,972	10.1	22,500,834	12.8	22,430,180	12.6
Potungaue Ngaue	4,250,745	2.9	8,484,544	4.1	3,347,700	1.9	10,048,278	5.7
'Ofisi Palemia	8,333,077	5.6	8,999,712	4.3	8,344,844	4.7	6,330,447	3.6
Katoa	54,247,316	36.4	62,585,319	30.1	60,756,992	35	70,688,890	40
Potungaue Polisi	8,381,583	5.6	10,880,495	5.2	9,884,854	5.6	9,139,717	5.1
Potungaue Ngoue	5,052,231	3.4	5,717,328	2.8	5,540,339	3.2	5,785,623	3.3
Tau Malu'I Fonua 'a Tonga	8,078,335	5.4	9,894,917	4.8	8,141,516	4.6	7,244,281	4.1
Fale Alea	3,935,384	2.6	4,719,628	2.3	4,049,559	2.3	3,844,079	2.2
Ngaahi No 'a e Pule'anga	15,592,374	10.5	17,487,685	8.4	26,398,727	15.0	22,801,034	12.8
Potungaue Ngaahi Ngaue ki Muli	6,767,524	4.5	14,187,765	6.8	10,627,047	6.0	11,052,518	6.2
Ngaahi Fakalahi ki he Fakahu Atu Fakapa'anga	9,784,920	6.6	41,033,088	19.7	19,108,411	10.9	18,093,192	10.2
Katoa	57,592,352	38.7	103,920,906	50.0	83,750,453	47.6	77,960,444	43.9
Ngaahi Potungaue Kehe	37,077,358	24.9	41,330,702	19.9	31,302,798	17.8	28,828,106	16.2
FAKAKATO	148,917,026	100.0	207,836,927	100.0	175,810,243	100.0	177,477,440	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

p: fika fakaangaanga

Teipile 17: Sitetisitika ki he ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS), 2009/10 - 2012/13

	Ola Fakaangaanga 2009/10	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimetri Kamata 2011/12	'Esitimetri Fakaangaanga 2011/12	'Esitimetri 2012/13
Katoa Pa'anga humai mo e Ngaahi Tokoni	192,122,174	203,827,438	206,718,629	215,545,121	217,828,849
Pa'anga Humai	143,554,436	149,084,630	137,714,031	147,710,895	147,027,313
Pa'anga Humai mei he Tukuahu	116,241,629	132,997,339	114,544,255	124,596,028	127,734,503
Tukuahu vahenga mo e tupu	28,118,228	38,346,253	21,210,000	21,879,677	21,305,000
Tukuahu mei he ngaahi koloa	76,882	119,059	61,500	61,500	71,000
Totongi Tukuahu Fakalotofomu ki he Koloa mo e Ngaue	72,372,748	81,877,153	80,702,755	88,993,840	92,466,424
Tukuahu Ngaue'aki	42,908,955	49,600,697	49,425,000	54,392,967	56,005,335
Ngaahi tukuahu kehe	29,463,793	32,276,456	31,277,755	34,600,873	36,461,089
Tukuahu mei he ngaahi fefakatau'aki fakavaha'a pule'anga	14,935,478	12,654,874	12,570,000	13,661,012	13,852,080
Tukuahu fefakatau'aki	14,914,998	12,635,635	12,520,000	13,611,012	13,800,000
Ngaahi Tukuahu kehe mei he koloa humai	20,481	19,240	50,000	50,000	52,080
Ngaahi tukuahu makehe	738,293	-	-	-	40,000
Pa'anga Humai 'ikai Tukuahu	27,312,807	16,087,291	23,169,776	23,114,867	19,292,810
Ngaahi 'inasi mei he ngaahi kautaha 'a e pule'anga	14,538,914	3,279,521	7,550,383	7,550,383	5,858,864
Pa'anga Humai mei he Ngaue 'a e Pule'anga	10,027,993	11,212,203	15,131,193	15,076,284	12,962,946
Totongi Tautea	516,141	598,697	478,200	478,200	461,000
Totongi humai 'ikai tukuahu makehe	2,229,758	996,870	10,000	10,000	10,000
Pa'anga Humai Koloa Lalahi	3,050	1,952,505	1,554,935	1,555,435	2,265,296
Ngaahi Tokoni (fakapa'anga)					
Mei Tu'apule'anga	48,564,689	52,599,759	67,049,663	66,096,310	67,036,240
Mei he ngaahi kautaha 'a e pule'anga	0	190,544	400,000	182,481	1,500,000
Fakakatoa Ngaahi Tokoni (fakapa'anga)	48,564,689	52,790,303	67,449,663	66,278,791	68,536,240
Pa'anga Huatu, ngaahi no pea to'o mei ai 'a e totongi no fakafoki haohaoa	230,150,230	261,094,923	232,070,627	239,199,135	216,610,639
Katoa Pa'anga Huatu	202,284,023	249,936,396	214,358,309	230,012,631	216,091,676
Pa'anga Huatu	183,837,841	175,546,979	185,097,219	181,149,097	201,390,813
Fakamole ki he Vahenga	82,731,045	91,761,979	85,487,247	87,282,403	89,986,588
Tokoni ki he Vahenga Malolo	6,939,112	9,138,731	9,289,166	9,186,159	9,018,449
Totongi Koloa mo e Ngaue	69,393,941	50,790,647	65,577,261	61,043,432	75,504,521
Totongi Tupu	5,550,634	6,456,261	6,819,000	6,819,000	7,026,419
Tokoni mo e Ngaahi Monu'ia	19,223,109	17,399,361	17,924,545	16,818,102	19,854,837
Tokoni ki he Ngaahi kautaha 'oku 'ikai taumu'a fakakomesiale	-	-	-	-	-
Tokoni ki he Ngaahi kautaha taumu'a fakakomesiale	-	28,603	30,000	11,177	-
Tokoni ki he ngaahi kautaha kehe	1,550,845	1,218,234	865,000	115,252	380,000
Ngaahi Monu'ia ma'ae ngaahi kautaha 'oku 'ikai taumu'a fakakomesiale	6,427,984	8,346,836	7,771,000	7,601,862	8,770,804
Ngaahi monu'ia ma'ae ngaahi famili	10,166,947	6,455,807	7,318,341	7,366,849	7,804,032
Ngaahi monu'ia ma'a tu'apule'anga	1,077,332	1,349,881	1,940,204	1,722,963	2,900,001
Pa'anga Huatu ki he koloa lalahi	18,446,181	74,389,417	29,261,090	48,863,534	14,700,862
Fakamole 'I he ngaahi koloa lalahi	18,108,115	11,749,236	12,914,596	6,196,671	9,365,627
Totongi 'o e kekekele	59,962	2,066,431	69,402	1,046,275	96,713
Tokoni koloa lalahi	278,105	177,299	77,092	469,902	112,592
mei he; no mei he Pangike EXIM Siaina	-	60,396,451	16,200,000	41,150,686	5,125,931
Ngaahi no pea to'o mei ai 'a e totongi no fakafoki	27,866,208	11,158,526	17,712,318	9,186,504	518,963
Ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai taumu'a fakakomesiale (haohaoa)	28,240,182	112,715	1,912,319	471,325	518,964
Ki he ngaahi kautaha 'oku nau taumu'a fakakomesiale (haohaoa)	(373,975)	-	(1)	(1)	(1)
Ki tu'apule'anga	-	-	-	-	-
mei he; no mei he Pangike EXIM Siaina	-	11,045,811	15,800,000	8,715,180	-
Fakakatoa fe'amokaki/hulu	-38,028,056	-57,267,485	-25,351,998	-23,654,014	1,218,210

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tepile 18: Fakapa'anga Fakalukufua 'a e Pule'anga fakatatau ki he Sitetisitika ki he Ngaahi Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga GFS - 2009/10 - 2012/13

	Ola Fakaangaanga 2009/10	Ola Fakaangaanga 2010/11	'Esitimeti Kamata 2011/12	'Esitimeti Fakaangaanga 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Fakapa'anga Fakalukufua	38,028,055	57,267,485	25,351,998	23,654,014	-1,218,210
Fakapa'anga mei Muli	24,711,843	65,458,489	25,351,998	43,510,404	(1,218,750)
Ngaahi no kuo tukuange mai	36,282,560	71,443,262	31,999,998	49,865,865	5,125,391
Totongi Fakafoki 'o e Ngaahi No	4,578,998	5,984,773	6,648,000	6,355,461	6,344,141
Liliu haohaoa 'i he palanisi 'o e pa'anga mei muli	-6,991,719	0	0	0	0
Fakapa'anga Fakalotofonua	13,316,212	(8,191,004)	-	(19,856,390)	540
Pa'anga mei he Ponite	14,603,000	10,360,000	3,000,000	3,000,000	7,488,000
Totongi sino'i pa'anga 'i he no fakalotofonua	6,891,255	10,360,000	3,000,000	3,000,000	7,488,000
Liliu haohaoa 'i he palanisi 'o e pa'anga 'a e Pule'anga	5,604,467	(8,191,004)	-	(19,856,390)	540

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua